

П'єр Гамарра

РОМАН

Дія відбувається у п'ятдесяті роки минулого століття. Сім'ю Верте знищують за участь у захисті Республіки. Зостається лише син Жак, який продовжує боротьбу. Слава про нього шириться. Народ дає месникові ім'я Жак Сонце. Агент поліції Бернабе невпинно полює на нього, та дарма. Він сам потрапляє у пастку Жака Сонце. Єдиноборство цих двох людей і становить пригодницьке тло цікавого й дотепного роману. П. Гамарра вдалося яскраво відтворити боротьбу тих часів, розпусту й авантюризм аристократії, свавілля поліції.

И(Фр)
Г18

7-4-3

350-72М

Переклад з французької
А. Жаловського

ГАМАРРА ПЬЕР. Тулузские тайны. Роман. Издательство «Радянський письменник». (На украинском языке). Редактор П. С. Шарандак. Художник Г. С. Ковпаненко. Художній редактор М. П. Вуск. Технічний редактор Л. М. Бобир. Коректор С. І. Слабошевська. Здано на виробництво 20/XII 1971 р. Підписано до друку 27/IV 1972 р. Формат 84 × 108¹/₂. 8 фіз.-друк. арк., 13,44 ум.-друк. арк., 14,84 обл.-вид. арк. Тираж 115 000 (65 001—115 000). Зам. 3-121. Ціна в оправі 97 коп.

«Радянський письменник», Київ, бульвар Лесі Українки, 20.
Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидав УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

ПРОЛОГ

3-го грудня 1851 року післяобід невеликий гурт селян вийшов з села Монторіоль і подався дорогою понад схилом, що вела до тракту, який з'єднував Тулузу з Гайяком. Їх було десятків зо три. Попереду енергійно стуцав високий чолов'яга з сивою головою. То був сільський коваль Бертран Берте.

Його син Жак, сімнадцятирічний чи вісімнадцятирічний парубчак, крокував поруч. Такий же високий на зріст, як і батько, але менш огрядний; вся його постать говорила про молодість і силу. Він кидав сторожкі погляди навколо, іноді обертався й уважно стежив за місцевістю.

До натовпу присєднався чоловік з посивілими вусами, в одязі тесляра. Він був уже немолодий, але тримався рівно й упевнено. Його звали Еміль Каркассе, а іноді просто — молодий Каркассе, щоб якось відрізнити від батька, солдата наполеонівської армії, що оселився в Монторіолі після воєнних походів. Того прозвали Каркассе-Москва. Він був свідком пожежі Москви, багато пережив, поки потрапив на батьківщину.

Селян супроводжувало чимало жінок. Серед них невеличка, моторна, з трохи зів'ялим обличчям дружина Бертрана Берте.

Ці люди вирішили йти до Тулузи і по дорозі приєднатись до інших селян-республіканців, що простували туди ж.

Бертран Берте знав це і був упевнений, що жебраки без гаму й зайвих розмов теж залишать свої житла та посядуть за ними. Жінки не збиралися далеко йти; вони проводжали чоловіків, поки ті помножать свої сили.

Не дійшовши двохсот метрів до перехрестя, селяни зупинилися, зібрались до купи й тихенько про щось загомоніли.

Серед них було кілька молодих і старих ремісників, бідно зодягнених: у штанях з грубої тканини, темних блузах і куртках, на головах — берети й кепі. Жінки зібрали волосся темними шпильками, дехто в капелюшках з чорної соломи, які виробляли колись у Лангедоку. Селяни сперечалися, у якому напрямку йти. Берте наполегливо пропонував вийти на головний шлях, щоб закликати всіх республіканців приєднуватися до них.

— Коли нас буде видно, люди приставатимуть до нас. Коли ж покажемо, що нічого не боїмось, — до нас ще більше пристане.

Жінки перешіптувались. Вони не були в цьому впевнені.

Каркассе погладив вуса, підняв руки й промовив з якоюсь урочистістю:

— Закон на нашому боці! Луї-Наполеон переступив закон. — І, звертаючись до Бертрана Берте, додав: — Що скажеш, Берте? Чи, може, йти навпростець?

Оскільки Бертран Берте не наважувався так одразу відповісти й почав роздумувати, Каркассе вилаявся:

— От боягуз! Не з'їдять же вони нас, доки не понапиваються. Покажемо їм, що ми закони знаємо й не боїмося їх. Чим ми ризикуємо? Що вони нас розженуть? Тоді ми знову зберемося й оберемо іншу путь.

Якась жінка мовила:

— Багато хто боїться і не хоче носа з хати висунути. Каркассе знизав плечима:

— Якщо побачать нас на дорозі, повиходять.

Мартен Дюказо, булочник, товстенький, присадкуватий чоловік років сорока, звернувся до Берте:

— Якої ти думки? Підемо трактом?

Перш ніж відповісти, Бертран Берте кілька разів похитав головою.

— Каркассе має рацію. Луї-Наполеон порушив закон. Проте...

— Що — проте?

— Головне — не дати занастити себе. Головне, щоб якомога більше нас прибуло до Капітолію. У Тулузі чимало республіканців, там і поповнимо сили.

У цей час збоку, за кущами, залунали швидкі кроки, від яких задвигтіла земля. Кущі розсунулись, підійшла незнайома людина. Зовні вона скидалася скорше на слугу, аніж на селянина.

Так воно й було. Підійшов слуга барона де Фобла, володіння якого починалися тут, простягаючись від річки Феру аж до меж департаментів Верхньої Гаронни й Тарна.

Селяни впізнали його. А він після швидкого бігу переводив дух. Обличчя бліде, мов крейда, мабуть, через те, що боявся. Невеличкий на зріст, худорлявий п'ятдесятирічний чоловічок, він довгий час був слугою в маєтку де Фобла і жив у будиночку для воротаря, що стояв при вході до замку.

— Це П'єру Брюске, — сказала дружина Берте.

— Чого тобі треба? — запитав не дуже люб'язно Каркассе. — Підеш з нами?

Брюске підняв обидві руки, важко перевів дух, не в силі відповісти.

— Ні, ні... Те, що ви робите, — безумство!

— Чому? Скажи, будь ласка.

— За верству звідси стоїть великий загін гусарів і жандармів. Вони прямують до Гайяка і забирають усіх, хто вештається дорогами. В Тулузі зчинилася страшена стрілянина; були вбиті й поранені. Ми тільки що про це дізналися в маєтку; я й прибіг попередити вас. Отже, вертайтеся додому!

— Хто тебе послав? — недовірливо й зневажливо запитав Берте.

— Ніхто. Клянусь, ніхто.

— Значить, ти самохіть прийшов попередити нас?

— Атож. Я ніколи не любив жандармів і панів, ви ж це добре знаєте.

— Так, знаємо, — серйозно відповів Берте, — але ти можеш обдурити нас. Чутки, що ходять по маєтку де Фобла,

не можуть бути для нас правдою. Ми знаємо, що Фобла давно вже став узурпатором. Він усюди кричить про перемогу, щоб мати її. Розумієш?

— Я розмовляв з вершниками, які прибули з Тулузи,— швидко відповів П'єру Брюске,— і вірю, що вони сказали правду. Говорили також, що навколо Капітолію й по інших місцях валяються вбиті, а в'язниці переповнені арештованими. Стережіться! Якщо підете сьогодні трактом, вони вас порубають на шматки.

— Дякуємо,— сказав Каркассе,— але ми продовжуватимемо наш похід. Такий наш обов'язок. Розумієш, П'єру Брюске?

— Але ж це безумство!

— А що робитимеш ти?

— Я повернусь до маєтку. У мене немає бажання брати участь у безглузді.— І, зачекавши хвилинку, додав:— Не турбуйтеся, я повернусь так, що мене ніхто не помітить...

Бертран Берте насупив брови.

— А твій хазяїн, барон де Фобла, де зараз?

— Там, з гусарами й жандармами. Стережіться, вони стрілятимуть.

Каркассе гнівно пробурчав:

— О, друже! Коли б усі люди діяли так, як ти, Республіку швидко задушили б!

— У нас немає сил,— пробелькотів П'єру.— Робіть, як хочете, але я вас попередив...

П'єру швидко повернувся і зник за кущами. Через якусь мить вже не чути було його кроків.

Над полями, голим гіллям, над похмурою юрбою селян, що збилися до купи, навпсла тиша. Якийсь час селяни стояли, немов овечки під час бурі.

Раптом Бертран Берте повільно рушив до перехрестя. Юрба подалась за ним.

— Треба подивитись, що там робиться,— процідив він крізь зуби.— У всякому разі, будемо діяти обережно.

Стояв холодний осінній день. Над землею зависло блідо-сіре небо. Ніяких ознак туману. Сердитий вітер гнав сухе листя й підіймав куряву з обочин. Дорога — хороше місце подорожувати, але водночас і небезпечно: під час несподіваної атаки тебе схоплять, як у пастці. Пилюка все

вище здіймалася вгору; крізь кущі там і сям виднілися поодинокі ферми з черепичними дахами. Тиша огортала село. Тільки й чути було шурхіт кроків та шелестіння осіннього листя, що падало з дерев у глибокі колії. Раптом селяни насторожились, збилися тісніше. Попереду, на перехресті, що вело з Тулузи до Гайяка, якось непомітно виник інший гурт. Він купчився на пагорку, над долиною, в якій долинав стукіт сабо і важких черевиків, що ніби виходив із надр землі чи з якогось похмурого пекла.

— Ось і вони! — прошепотіла дружина Берте. Вона глянула на сина, на чоловіка, на всіх, що немов скам'яніли, напружили м'язи, розуміючи: будь-які розмови зараз ні до чого; хай буде, що буде.

Люди стояли, мов зачаровані. Жінка зробила кілька кроків, підійшла до сина і взяла його за руку.

— Варто було б повернутись додому! — мовила ледь чутно інша жінка.

На фоні сірого неба показалися трикутні капелюхи жандармів. Дужий загін виник перед селянами. То були жандарми й солдати верхи на конях. Пара струменіла з ніздрів і утворювала примарну корону. Вершники міцно тримали в руках вуздечки, і коні не ворушилися. По піні, що текла з коней, можна було зрозуміти, що вони пройшли чималий шлях.

Позолочені й посріблені еполети, блиск металевої зброї, добре начищене взуття надавало цій темній масі тривожного бентежливого вигляду.

Темна маса скидалася на стіну: чорні ремені, підступна зброя, важке вбрання — яка непереборна загата! Намить усі зупинилися. Коні важко тупцювали на місці. На темному тлі червоними плямами вирізнялися обличчя жандармів і солдатів, нерухомі пики з густими важкими вусами й бакенбардами.

— Не святій хліб несуть пам ці вершники, — прошепотів некар Мартен Дюказо.

Бертран Берте пішов уперед. Каркассе-молодший — за ним, а потім і решта. Всі мовчали. Тільки чути було, як дихали груди.

Далеко навкруги залягала зимова тиша древньої землі, злегка хвилястої, пересіченої довгими смугами верб та тополь. Виноградні лози здіймалися над сірими пагорбами.

Згодом, здалеку, від Тулузи, важко загудів дзвін і раптом затих, немов його поглинули тиша й спокій, що, здавалося, глушать усе навкруги.

— Стій! — пролунав грубий різкий голос.

* * *

Щоб зрозуміти все, читачеві доведеться вислухати кілька пояснень.

8 березня 1851 року пана Бессена, префекта департаменту Верхньої Гарони, було замінено паном Мопа. Його в поліції префектури прозвали Луї-Наполеоном.

В Тулузі, як і по всій Франції, почався «активний період державного перевороту».

Цьому «активному періоду» передував 1850 рік з цілою низкою заходів, які привели до створення партії Порядку, що, в свою чергу, багато сприяла здійсненню честолюбних намірів кандидата на особисту владу.

15 березня 1850 року було видано знаменитий закон Фаллю, за яким так зване «вільне» навчання одержувало цілковиту незалежність, але університети віддавалися під нагляд цивільних і релігійних властей.

Пан Тьєр зажадав (хоч це й усім відомо), щоб за студентами добре стежили. «Адже вони справжні,— говорив він,— призвідці антигромадських дій». І пан Тьєр так жорстоко розправлявся з ними, що пан Дюпанлу змушений був, не без задоволення, натякнути про потребу деякої стриманості.

31 травня 1850 року більшість членів Національної Асамблеї висловились за зміну виборчого закону. Відома комісія Бюрграва, яка складалася з Берр'є, Тьєра й Молле, вирішила «моралізувати загальні вибори». «Моралізація» полягала в тому, що право голосу надавалося лише тим, хто проживав у даній місцевості, комуні чи кантоні, понад три роки, до того ж ніколи не засуджувався за політичну діяльність. Закон було прийнято 433 голосами проти 241, що утримались. Його підписали Тьєр і Монталамбер. Тьєр навіть зробив уточнення: він позбавляє прав «не тільки бідних, але й бродяг і інших мерзенних людей».

А вони складали понад три мільйони, не гважаючи підозрілих республіканців: журналістів або тих, що займалися політикою, чи робітників, які переходили з одного місця на інше в пошуках роботи... Отже, по великих робіт-

ничих селищах половина виборців була позбавлена права голосу.

Закон, прийнятий 16 липня 1850 року, стосувався преси. Він вимагав від власників газет, щоб усі публікації, політичні брошури підлягали тавруванню, тобто мали штамп і марку перед тим, як друкуватися. За законом Ріансе, кожна стаття, газета, в якій надруковано статтю романтичного характеру, повинна була мати марку в 5 сантимів. Таврувалися навіть романи.

У цей час президент Республіки Луї-Наполеон і ті, яких називали партією Єлісейських Полів (партією Елісе), розробляли дійовіші заходи щодо зміцнення своєї влади, вишукували засоби примирення народу з армією.

Президент зробив навіть кілька подорожей по країні. Наприкінці 1850 р. в Шербурі, говорячи про свого «дядька», він проголосив:

— Якщо імператор, незважаючи на війну, прирік Францію на вічний тягар, то це сталося тому, що він правив у епоху, коли нація стомилася від революцій і падала йому необхідну владу, щоб покінчити з анархією.

10 жовтня Луї-Наполеон, якого дедалі частіше називали Принцом, інспектував війська, що перебували в таборі Саторі, біля Версаля.

Кавалерійська частина зустріла його добре підготовленими вигуками:

— Хай живе Наполеон! Хай живе імператор!

Піхотинці ж не привітали його. Він запитав офіцерів чому. Ті відповіли, що генерал Невмейє нагадав командору 17 полку, полковнику Леже, що в шерезі, зі зброєю в руках, військо повинне додержувати тиші. Трохи згодом Невмейє був знятий Наполеоном з посади.

Протягом 1851 р. по всій Франції розпочалася кампанія партії Елісе за скасування статті 45 конституції. Ця стаття забороняла перевибори Луї-Наполеона раніше, ніж через чотири роки.

Генеральним радам і муніципалітетам було запропоновано висловитись з цього приводу. У департаменті Верхня Гаронна, як, до речі, й по інших департаментах, завдавали клопоту непокірні радники.

Почались переслідування, обшуки, допити. Державні чиновники й мери були відкликані; друкарів і видавців позбавлено їхніх прав; книжкові крамниці зачинено; ді-

яльність клубів заборонена; відмінялись політичні збори, банкети. Пан Мопа і в Тулузі з насолодою вдавався до цих репресій. Коли ж очолив поліцію префектури в Парижі, то зробив важливі послуги державному переворотові.

У липні 1851 р. в Національній Асамблеї 446 членів проголосували за перегляд конституції, 278 висловились проти. Отже, це становило лише трохи більше половини депутатів, замість необхідних двох третин.

Таким чином, легальним шляхом зробити державний переворот не було можливості. Залишався нелегальний.

І Луї-Наполеон вирішив здійснити свій намір за допомогою сили.

У цьому йому, між іншим, допоміг нерідний брат, елегантний пан Морні, законний син королеви Гортензії, якого в цей час переслідували позикодавці, що їм він заборгував мільйон франків.

Співучасником змови був і генерал Сент-Арно, котрий відзначився в Алжирі.

«Країна Бені-Менассе (Алжир) була однією з найбагатших країн Африки, — писав генерал Сент-Арно в 1842 р. — Але ми все спалили, все зруйнували там».

Перед нанесенням головного удару уряд вирішив улаштувати Національній Асамблеї пастку. Він запропонував їй скасувати виборчий закон від 31 травня 1850 року і встановити загальне голосування.

Звертаючись до народу, уряд хотів одержати довір'я всієї нації. Таким здавався благородний намір властей. Але то був лише маневр: більшість членів Національної Асамблеї піймалася на гачок і відхилила проект 355 голосами проти 348.

З цього Луї-Наполеон міг зробити висновок, що він єдиний справжній захисник народу і вільного голосування.

2 грудня 1851 р. пан Мопа примусив вивісити на стінах Парижа листівки, надруковані під наглядом поліції у національній друкарні. Листівки мали такий вигляд:

«Ім'ям французького народу Національна Асамблея розпускається. Відновлюються загальні вибори. Французький народ запрошується на вибори. Запроваджено став облоги на території розташування Першої військової дивізії».

Але в Парижі вже зводилися барикади. Представник народу Боден помер від куль, які скосили його під час промови, виголошеної перед робітниками:

— Ви зараз побачите, як помирають за 25 ф'ранків...

Стихійні мітинги, будівництво барикад тривали третього й четвертого грудня. А в четвер, четвертого грудня, о третій годині зчинилась жахлива стрілянина, яка почалась на бульварі Монмартра, біля магазинів «Провісник» і будинку Салландруз. Розстрілювали на бруківках і в будинках. Розстрілювали жінок, дітей і просто перехожих. Мова йшла про те, щоб тероризувати Париж засобом, якому Віктор Гюго пізніше дасть назву «Жахливий удар».

Але в провінціях, у департаментах центру і півдня народ чинив шалений опір. І там кандидати в диктатори відповідали на опір народу залізом і вогнем. У тридцяти трьох департаментах було оголошено стан облоги. Принаймні сто тисяч громадян було кинуте до в'язниць. Убивали, переводили до Ламбесси й Кайєнни. Півтори тисячі вчителів було усунено. Все це давно відомо. Може, тільки забувають іноді згадати ті могутні заворушення, які потрясли провінції в ці драматичні дні, заворушення, що їх було придушено військами.

Третього грудня в Тулузі префект П'єтрі, наслідувач пана Мона, наказав оголосити телеграму, одержану від міністра внутрішніх справ пана Морні:

«Національна Асамблея загрожувала спокоєві Франції, тому її скасовано. Президент Республіки звернувся до нації з закликом. Він підтримує Республіку й повертає країні право самій вирішувати свою долю. Населення Парижа з ентузіазмом сприйняло цю подію, яка стала вже необхідністю. Щоб забезпечити громадський порядок, уряд надає народові всю повноту влади. Мешканці департаменту Верхньої Гаронни! У погодженні з генералом — командуючим дивізією — для підтримки порядку уряд застосував найповніші й насильніші заходи.

Можете бути певні, що ми не помиляємось. Мешканці департаменту Верхньої Гаронни! Ми розраховуємо на ваш патріотизм, на вашу допомогу у виконанні цієї місії без зайвих надмірностей і насильств.

Поважайте особу і власність! І якщо десь матимуть місце прояви злочинності, вступаєте в стосунки з властями і армією, щоб якомога швидше та енергійніше придушити їх».

У Тулузі було неспокоїно. Значна кількість відомих демократів намагалася вдертися до місцевої ратуші. Солдати відігнали їх. Тоді делегація муніципальної ради прорванася до П'єтрі, але він, погрожуючи пістолетом, вигнав її.

Та цього було замало: не вистачало провокації.

Ад'ютант пан Форжемоль, що виходив з ратуші, був убитий невідомим, який зразу ж зник. Постріл пролунав невідомо звідки. Класичний приклад, що давав сигнал військам діяти на власний розсуд. Кавалеристи оголили шаблі, піхотинці зарядили рушниці. На нерівних бруківках вулиць, що по сусідству з Капітолієм, до найвіддаленіших кварталів «сильні доводи» Луї-Наполеона отямили мешканців Тулузи.

П'єтрі оголосив: «Арешти мали місце, проте опору не було. В Тулузі віднині пануватиме спокій». Але дві тулузькі газети стверджували, що президент порушив конституцію і знищив Республіку. Значну частину тих, хто підписав цей текст, було заарештовано на вулицях або в їхніх квартирах. У двері тулузьких мешканців стукали кулаки й чоботи жандармів та поліцаїв. Цей зловісний стукіт лунав ще довго. Серед заарештованих були журналісти, механік, торговець борошном, годинникар, каменяр, колишній суддя комерційного трибуналу, адвокат, швець, коректор, друкар, наборщик, оцінювач аукціону, кушнір, складальник машин, м'ясник та ін.

Щоправда, у своїй заяві від 2 грудня Бадінге оголошував, що ці змови було спрямовано проти людей, які розправилися вже з двома монархіями і бажали повалити Республіку, що, звертаючись до народу, президент мав єдину мету: зберегти Республіку і врятувати країну.

Злодії часто самі кричать «держі злодія» і закликають до моралі. Отже, пресу остаточно затиснули, арешти тривали.

* * *

— Стій! — пролунав грубий голос, коли група селян рушила.

— А по якому праву? — запитав Бертран Берте спокійним твердим голосом. — Ми у себе вдома.

Офіцер, який наказував, розправив плечі і, нахилившись до шиї коня, пояснив:

— Сьогодні шляхи небезпечні. Чесні люди мають залишатися вдома. Отже, повертайтеся в село.

Берте почував потилицю.

— Дідько б його взяв! Я нічого сінько не розумію. Ми громадяни общини Монторіоль і маємо право ходити по наших шляхах. Вони належать нам.

— Але ваш обов'язок поважати порядок. Громадяни! Повертайтеся додому! — повторив офіцер.

— Ні в якому разі! — крикнув Дюказо. — Республіка в небезпеці! Республіканці повинні захистити її!

— Повертайтеся додому! Це у ваших інтересах.

Глухий гомін сколихнув натовп. Каркассе підніс руку.

— По якому праву ви загородили дорогу і не даєте нам змоги пройти?

— Ще раз кажу вам: повертайтеся до села! — випалив офіцер гнівним голосом, що примусив усіх здригнутися. — Оголошено стан облоги. Треба коритися!

— Коритися? — перепитав Дюказо. — Але коритися кому й чому? Національна Асамблея не існує. Республіка в небезпеці. Президент порушив присягу, ми знаємо це.

— Не існує ніякої загрози для Республіки! — крикнув хтось із загону кавалеристів. — Її вже захистили!

Дюказо нахилився до товаришів.

— Ой леле! — пробурмотів він крізь зуби. — Пан барон де Фобла розповідає нам про те, що Республіку врятовано... Йому так здається! Коли барони цікавляться Республікою й турбуються про неї, треба стерегтися!

У натовпі селян перешіптувались жінки. Вони намагалися умовити чоловіків поступитися дорогою й повернутись додому. Що можна було зробити з трьома поганенькими рушницями та батогами проти озброєного до зубів загону кавалерії? Треба відступити й шукати іншої дороги.

Фобла й офіцер розуміли ситуацію й терпляче чекали. Бертран Берте повільно наблизився до вершників. Він зупинився за кілька кроків від офіцерів і від барона Фобла.

— Хто це? — запитав офіцер у барона.

— Нахаба, — відповів той тихим голосом. — Найнебезпечніший серед них. Він не кричить, але веде за собою інших.

Берте стояв непорушно, широко розставивши ноги, схрестивши руки й високо підвівши голову. Вітер шмагав по його сірій блузі. З-під кашкета, що зсунувся на потилицю, вибивалися пасма посивілого волосся, широке

чоло, густі брови, великі, похмурі й водночас блискучі очі.

Він повільно протяг праву руку до вершників і промовив:

— Пане барон де Фобла! Я прошу вас дати наказ, щоб нас пропустили. Ми не бандити. Ми йдемо в своїх справах.

— Сьогодні вам нема чого робити тут, на шляхах,— сухо відповів де Фобла.— Підкоряйтеся закону.

— А це вже не ваша справа! — промовив Берте.

— Це справа властей, що відповідають за порядок.

Велика кудлата голова барона де Фобла схилилась до коваля Берте. Важкі рудуваті бакенбарди, що сягали вусів, надавали їй вигляду свинячого рила.

Берте похитав головою і знову тихо почав:

— Всюди збираються республіканці. Ви нічого не вдієте проти народу. Ми не розбійники. У нас немає злих намірів. Ми за те, щоб дотримувались закону.

Барон ледь посміхнувся. Один з офіцерів нахилився до лейтенанта і голосно наказав:

— Розгорнутись! Якщо ці негідники не хочуть повертатися додому, затримаємо їх.

Грубе обличчя барона ще більш обважніло. Він подивився прямо в очі Берте й сказав:

— Берте, друже мій! Прошу тебе зрозуміти: ніхто вам лихого не заподіє, якщо ви повернетесь додому й не заважатимете властям виконувати свої функції. Ідіть!

Натовп селян підійшов уже до Берте. Його дружина стала праворуч, син — ліворуч. Тут же, широко розставивши ноги, стояв молодий Каркассе. Він легенько відштовхував сина Берте і взяв коваля за руку. Обоє радилися, що робити.

— Треба повертатись додому,— спокійно сказав Берте,— і зробити це так, щоб вони не подумали, ніби ми боїмось.— Та було вже пізно. Офіцер приготувався до бою й дав наказ стріляти.

Все змішалось. Здиблені коні наближались до натовпу селян. У сірому повітрі заблищали шаблі. Темна маса вершників несла просто на людей; селяни кинулися за кущі. Шаблюками жандарми зрізали вкриті пилом гілки.

Першим дав постріл Фобла. Ті, що вижили, підтвердили це. З його пістолів виходив дим.

Упав Дюказо, притиснувши руки до грудей, за ним — дружина Берте. Селяни падали під копита коней, їм зв'я-

зували руки і виводили на шлях. Поранений в руку Берте стогнав і кричав:

— Дружино моя!

Два жандарми безжально стискали його крупами коней. Кільком вдалося перебратися через рівчак, вони сховалися в кущі, пролізли крізь зарості й збігли в долину, що біля Феру. Пролунали нові постріли. Вершники кинулись на тих, що тікали. Більшість із них були впіймані. Їх звели до гурту і в супроводі жандармів та солдатів повели до Тулузи.

Врятувалось кілька жінок, поранений Каркассе й син Берте, що тримав на руках тіло матері. Вони заховалися в кущах. Минув час, і всі мовчки попрямували до села. Ніхто вже не гнався за ними.

Холодний зимовий вітер гойдав голі дерева. Клапті білого їдкового диму звисали над посіченими кущами. Юрба полонених віддалялася. Берте йшов поміж двох вершників, підтримуючи поранену руку. Двоє жандармів стояли на перехресті, нерухомі й чорні на тлі блілого неба.

Після стрілянини рівнину огорнула тиша; темні виноградні лози, порожні будинки.

Двоє селян повернулися забрати тіло Дюказо. Його вбито, як і дружину Берте, як і багатьох інших, що їх потягли з собою, аби вони потім вмирили по в'язницях.

Син Берте ступав повільним кроком, несучи на руках тіло матері. Каркассе, спершися на жінок, ішов похитуючись і приказував, немов причинний:

— Біда! От біда!

Темна пов'язка вкривала чоло матері Берте, контрастуючи з блідим обличчям. Її безкровні уста розпливлися в лагідній посмішці.

Жінки плакали й побивалися. Чи ж зможе Жак Берте забути цей страшний день?

КОРЧМА «ЧЕРВОНИЙ ЧЕРЕВИЧОК»

Одного ранку на початку січня 1858 року двоє диваків з'явилися на порозі корчми «Червоний черевичок» у Гайяку. Один у заяложеній куртці, високий на зріст, худорлявий. На ньому був старенький кашкет, що покривав непо-

кірне волосся. Його можна було прийняти за людину, яка виводить брудні плями з одержі, або за безробітного, радого виконувати будь-яку роботу. Обличчя видовжене, вугласте, в гострим носом, блискучими жвавами очима. Не зовсім рівно підстрижені вуса чорніли над тонкими губами. Здавалось, йому заважали власні руки з брудними нігтями.

Другий був не схожий на першого; можна було сказати, що він належав до категорії людей підозрілих.

Низький на зріст, кремезний, огрядний, зодягнений у засмальцьований сюртук, що надавало йому вигляду збіднілого буржуа. Дивна шапка з кролячої шкури здіймалася на круглій голові. Велике вовняне кашне сірого кольору щільно облягало шию. Важко описати його обличчя. Тільки й помітно було смужки блідої шкіри, кілька сивих волосинок і двійко вузеньких оченят. З отою великою головою в кролячій шапці й коротенькими ніжками він походив на Івана-Покивана.

Ось ці два диваки, яких мало хто знав, з'явилися на порозі «Червоного черевичка». Мова йде про стару корчму на головній площі села. Ім'я її походить від дерев'яної поточеної червою вивіски, прибитої над дверима. Фантазія якогось селянина напоумила його пофарбувати вивіску в яскраво-червоний колір. І так вона висіла багато років.

Головний зал корчми, темний і вузький, освітлювався єдиним вікном із безліччю маленьких шибочок та полум'ям каміна.

Три довгі брудні столи, ослінчики з кривими ніжками, корито для миття посуду, наповнене важкими вищербленими тарілками, глечики з піском, а на стіні, на жовтому, забрудненому мухами папері, портрет імператора — оце й усе начиння корчми, яку щотижня відвідували візники, а по неділях і виноградарі. Корчма славилась смачними стравами з зеленого гороху, овочевим супом, тушкованим м'ясом і рагу.

Чоловіки, — й той, що був зодягнений у брудну куртку, і той, що носив кролячу шапку, — хоч шибки були вкриті парою, припали до них і намагалися роздивитись, що робиться всередині. Там сиділо чоловік десять-дванадцять відвідувачів.

— Для нас надто мало людей, — тихо мовив власник кролячої шапки. — Йди за мною, Мірасоне, ввійдемо через потайний хід.

— Гаразд, — посміхаючись у вуса, відповів той, — заодно щось перекусимо, нехай йому біс!

— Авжеж, авжеж, — відповів чоловік у кролячій шапці, — пообідаємо тут, залевняю тебе... — Він здавався задуманим і підозрливим.

Перш ніж увійти до темного коридора неподалік головної зали, він добре роздивився навколо. Подвір'я й майдан перед корчмою були оповиті туманом. Раптом десь вдалині загавкав собака, засокотіли кури.

— Швидше!

— Я йду за вами, хазяїне, йду, — мовив Мірассон.

Увійшли в темний коридор і опинилися в кухні, забрудненій лущинням, сміттям та заваленій продуктами. Червонолиця жінка визвірилася на Мірассона. Вона саме готувалася потрошити кролів.

— Чого вам тут треба, панове? — спитала. — Тут немає проходу. — Але раптом упізнала того, що в кролячій шапці, і її товсті губи розійшлися в посмішці. — А! Це ви, пане Бернабе... Навідались до нас саме тоді, коли так багато роботи... Хочете бачити Буляра?.. Він десь у льосі. У нас сьогодні чимало клопоту, весь час працюємо.

— Вітаю, пані Буляр! — сказав м'яким голосом Бернабе. — Я хотів би трохи погомоніти з вашим чоловіком. Як ви вважаєте, той куток годиться для розмов?..

— А ви не голодні часом? — запитала мадам Буляр.

— Ми попоїли б з охотою, — відповіли обидва.

— Отже, пройдіть до кімнати в глибині, там є стіл. Я зараз займуся вами.

Бернабе хитнув головою і прослизнув поміж горщиків та каструль до низеньких дверцят, які вели в маленьку кімнату, що правила за комору. Тут стояли лантухи з борошном, кошики з салатою, лежали купи картоплі й горіжів. Окості, ковбаси, сальтисони і навіть важкі китиці винограду звисали з балок. Сіли за дерев'яний стіл, поїдений шашелем.

— Оце по мені! — промовив Бернабе. — Тут не так жарко, і можна спокійно поговорити.

Кімната освітлювалася одним вузеньким віконцем, що виходило в садок. Крізь клуби сіруватого туману виднілись темні гілки дерев. Жінка увійшла з тацею, на якій стояли глек, дві склянки, шинка на тарілці, невеликий селянський буханець.

— Я вже сказала Буляру. Зараз прийде,— мовила вона і вийшла з кімнати. Мірассон витяг з чохла ніж і відбатував дві великі партиги. Одну поклав біля тарілки Бернабе, наколов на ніж шмат шинки й люб'язно поклав зверху. Потім заходився різати невеличкими кавалками шинку й похапцем запихати собі в рот. Бернабе до їжі не торкався. Здавалося, він замріявся.

— Ей, хазяїне,— гримнув Мірассон з повним ротом.— Ви мене дивуєте: роздумуєте, а не їсте... Хіба шинка вам не до вподоби?

— Ні, вона мені смакує,— відповів Бернабе з сумною посмішкою,— але я використовую час, щоб поміркувати. Послухай, друже, треба завжди подумати перед тим, як їсти.

Мірассон схвально похитав головою.

— Що до мене, то я спочатку їм, а потім думаю.— Він узяв глек, налив у склянку вина, за два ковтки випив і витер вуса рукою.

Бернабе не встиг покуштувати шинки, як увійшов корчмар. Високий на зріст, міцно збитий і не дуже огрядний. Його швидше можна було вважати ковалем, аніж корчмарем. Широке червонувате обличчя, підстрижені короткі вуса, жваві чорні очиці й хитка хода видавали в ньому мешканця Півдня. Він чемно привітався з Бернабе.

— О, пане Бернабе, ви прийшли зненацька, як завжди. Сьогодні я вас не чекав. А на завтра готую рагу. Що ж мені дати вам попоїсти? Доброго тушкованого м'яса? Правду кажучи, в мене залишилось і кроляче рагу... Як почуваете себе? — І, повернувшись до Мірассона, додав: — Я не знаю цього пана... Вважаю, він буде задоволений нашою кухнею...

— Це мій товариш,— хутко відповів Бернабе.

Він глянув на свою склянку, не доторкнувшись до неї, повільно підвів голову й спитав:

— Що ти хотів мені сказати, Буляре? Щось важливе, мабуть?

Корчмар перестав сміятися, його погляд став сумним. І знову повернувся до Мірассона, який незворушно продовжував уминати шинку.

— Можеш спокійно говорити про все,— сказав Бернабе.— Мірассон мій помічник.

— Йдеться про чималу дичину...— натякнув корчмар.

— Що ти хочеш цим сказати?

— А те, що я винюхав його...

Бернабе підвівся так рвучко, що перекинув склянку з вином. І тільки зараз щелепи Мірассона перестали працювати; він глянув на Бернабе, мов той пес, що от-от кинеться на тебе з засідки.

— Дідько б тебе взяв, Буляре! Про яку дичину ти ведеш? — Він мимохіть притишив голос.

Корчмар підняв догори руки, щоб втихомирити обох і сказав:

— Ви мене правильно зрозуміли, пане Бернабе. Йдеться про Жака Сонце.

Мірассон аж свиснув:

— Про Жака Сонце?

— Атож,— повторив корчмар майже пошепки.

Бернабе сперся ліктями на стіл, нахилився до Буляра.

— А чому ти так тихо про це кажеш? Можна подумати, боїшся, щоб тебе часом не почули? Що все це означає?

Корчмар узяв ослінчик і сів ближче до столу.

— Коли я просив вас, пане Бернабе, зайти до мене, то мав для вас тільки деякі, так би мовити, новини...

— Які ж саме?

— Я знав, що Жак у наших краях. Один з візників, що прибув із Альбі, розповів мені про розмову, яку чув десь у корчмі. Хоч робітники й остерігаються, але у них довгі язички... Після того, як вип'ють, починають плести казна-що. Потім те ж саме мені розповів торговець прядивом, а потім — один із столярів, який подорожував по Франції. Люди не бояться мене, я добра людина, ви ж знаєте, пане Бернабе. З усіх цих розмов я зміг зробити висновок, що Жак Сонце перебуває в нашій окрузі і прямує до Тулузи.

— Так, так,— сказав Бернабе серйозним тоном.— Ти не перший, хто про це говорить. Імперська поліція теж поінформована... Він хоче пробратися до Тулузи і влаштувати якусь змову.

Буляр ледь посміхнувся.

— Він, напевно, тут, у наших краях. Але я хотів би запропонувати вам ось що, пане Бернабе...

— Що саме? Чи не хочеш ти сказати, що він...

Корчмар знову заходився сміятися, і його маленькі чорні очиці заблищали. Він указав великим пальцем на дах:

— Він тут, у мансарді.

— Що ж він там робить?

— Спить.

Бернабе підвівся. Сунув до кишені сюртука руку й витяг важкий пістоль.

— Ходім! — наказав він Мірассону. — Є робота!

Мірассон підвівся й швидким рухом схопив свій чудернацький ніж, що лежав на столі.

— Ти ж дивись, негіднику, не вбивай його. Він потрібен нам живий.

— Жак прийшов учора ввечері, дуже пізно, — сказав корчмар. — Був дуже стомлений, мабуть, багато блукав, поїв трохи й попрохав місця для відпочинку...

— А звідки ти знаєш, що це Жак Сонце? Ти ж не знайомий з ним!

— Я не знаю його, але дружина знає. Вона народилась у Монторіолі, вам же це відомо. Ото й упізнала його. Каже, що нітрохи не змінився, хіба що змужнів...

— Ходім, — повторив Бернабе. — Я впізнаю його... А чи не може він утекти?

— Ні, — відповів Буляр. — Мансарда без вікон. Звідти хід тільки на дах. А з даху вниз ведуть лише сходи. Ви схопите його, як пацюка!

— А ти допоможеш нам, хлопче! — пробурмотів Мірассон. І тут же взяв глек і налив собі вина: — За здоров'я імператора!

* * *

Етьєн Бернабе й Проспер Мірассон познайомились у в'язниці Сенешаль у Тулузі, куди їх обох привели під час державного перевороту. Мірассон, дрібний злодій, з третього грудня блукав навколо Капітолію і був затриманий разом із групою демонстрантів. Хоч він і сперечався, його випустили на волю тільки через кілька тижнів, та й то завдяки втручанню Бернабе. Бернабе завербувався на службу в поліцію давно. У грудні його кинули до в'язниці разом із республіканцями як шпигуна, щоб він дізнався про їхні думки й настрої. Тут і зустрівся з Мірассоном, та зразу ж зметукував, яку користь матиме від нього.

До речі, Етьєн Бернабе був переховувачем крадених речей. Злодії прозивали його Мірошником. Вони дозволяли собі й своїм співучасникам іноді так жартувати, маючи на

увазі його першу професію, скоріше не його, а батькову, що був продавачем зерна в передмісті Бонфуа.

Щоправда, батько Бернабе не прищепив синові ні високої моралі, ні витончених звичок. Навчив його тільки чесно красти, тобто купувати дешево, а продавати дорого, купувати повну мірку, а продавати недоважену і т. д... Незважаючи на свою підступність, батько помер у злиднях. На старості він злигався з якоюсь молодичкою, що кинула його, як тільки протринькала гроші й майно.

Син Бернабе бігав по кабаре та гральних будинках, відвідував збіговиська тулузької наволочі й злодіїв. Після смерті батька деякий час торгував борошном, тримав тайно, слідкував за рахунками, вів бухгалтерію. Якби Етьєн Бернабе доклав рук, то, напевно, мав би успіх більший, ніж батько, бо був кмітливим. Але він скуштував уже іншого життя. Вважав, що переховувати крадене — набагато вигідніше. Кілька маленьких справ ствердили його в цій думці. Але поліція швидко запідозрила його й почала слідкувати.

Спочатку Бернабе кинули до в'язниці, де він пройшов гарну школу. Потім став інформатором, тобто виказував своїх співучасників, давав поліції відомості про злодіїв та шахраїв, яких знав. Він поїдом їв усіх, і поліція заплющувала очі на те, що переховує крадене. Поліція, й насамперед комісар Верні, який уже довгий час одержував спеціальну платню за вказівкою Луї-Наполеона, зрозуміли, що Бернабе може їм стати в пригоді. Водночас остерігалися. Розслідування попередніх справ Бернабе вказувало на небезпечні риси цього шахрая. Той змушений був зізнатися у своїх злочинах. І коли б добре розібралися в них, довелося б йому багато років скніти на каторзі. Бернабе не заперечував проти звинувачень і швидко погодився допомагати поліції. У нього був гарний нюх.

Незадовго до державного перевороту (і в зв'язку з ним) цей негідник мав можливість поліпшити свою репутацію: йому запропонували працювати в політичній поліції. Він більше не зраджував своїх колишніх співучасників, а доносив на політично небезпечних людей, на порушників громадського порядку. Словом, прислужував імперії, служив їй за плату й маленькі вигоди, бо на це часто закривали очі або просто не звертали уваги.

Він відвідував кав'ярні, кабаре, блукав вулицями, де юрмилося багато людей, доносив листівно й усно. З орфо-

графією в нього не все було гаразд, зате відомості подавав численні й потрібні. Поліція завжди збирала добрі враження.

Спочатку Бернабе жив один. У передмісті Бонфуа він зберіг батьків будинок — хатину з широкої тулузької цегли. До неї прилягали стайня й хлів. Крім того, на сусідній вулиці, біля церкви Сент-Етьєн, у глибині подвір'я, огороженого високим муром, ще було невеличке приміщення, у якому зберігався різний мотлох, бо Бернабе видавав себе за продавця антикварних речей.

Отже, жив він самотньо, не довіряючи нікому, навіть жінкам, пам'ятаючи ту повію, що обібрала батька. Трохи згодом зустрів Мірассона й одразу зрозумів, що той може стати його двійником, діяти тоді, коли він, Бернабе, захоче, і, звісно, Мірассон став рабом і послужливим псом Бернабе.

Батьки покинули Мірассона ще в дитинстві, і він зростав у Піренеях на фермі. Ледве звівшись на ноги, заробляв собі на юшку й кусень хліба, пасучи овець та корів. Його лупцювали — він тікав. Шинкар із села Мюре взяв його до себе. Але він утік і від шинкаря, а згодом став у Тулузі злодієм. Крав, щоб поїсти, випити й одягтися. Не вмів читати й писати і згоден був прислужувати тому, хто забезпечив би його хлібом, юшкою, склянкою вина і ліжком. Бернабе це розумів.

Згодом Бернабе почав працювати в поліції. Мірассон був дуже задоволений, і не тільки тому, що Бернабе влаштував йому пристойне життя, а й тому, що той усував вічний страх Мірассона перед жандармами й властями. Сам Бернабе став тепер для нього жандармом і владою. Слід додати, що Мірассон не боявся ні бога, ні чорта, але найменший прояв гніву Бернабе змушував його тремтіти.

* * *

Коли комісар Верні, людина стримана, впливова у бонапартистських колах Тулузи, наказав Етьєну Бернабе поцікавитись якимсь там Жаком Берте, на прізвисько Жак Сонце, що народився десь у районі Тулузи, Бернабе аж скрикнув:

— Та я ж знаю його! Грався з ним колись у стайнях маєтку де Фобла, коли батько привозив туди борошно й брав мене з собою!

Батько Етьєна Бернабе домовлявся з управителем маєтку де Фобла Кабріалем, і той дозволяв молодому Етьєну залишатися на кілька днів: харчувався він з куховарками, а спав на стайні.

— Ти б упізнав його? — запитав Верні.

— Напевно. Я бачився з ним у 1851 році. Гадаю, він не дуже змінився відтоді. Походить з Монторіоля, де його батько (до речі, теж негідник) працював ковалем. Батька звали Бертраном. Він помер у Кайєнні...

— Чи залишився в нього хтось живий у Монторіолі?

— Не думаю. Його матір було вбито третього грудня разом з іншими селянами, які намагалися пройти до Тулузи.

— Добре, — відповів Верні. — Вовк завжди повертається до свого лігва. Той негідник не з'являвся у цій окрузі вже протягом довгого часу. Напевно, в нього залишились тут друзі або співучасники. То ти інформуй мене. Намагайся довідатись, про що гомонять шинкарі, перукарі й візники. Якщо нам поталанить упіймати його, то про нас скрізь заговорять.

Отак Бернабе натрапив на слід того, кого імперська поліція почала розшукувати. Але Бернабе довго не таланило; він повідомляв Верні лише те, що комісар давно вже знав від своїх інформаторів.

Трохи згодом Верні довідався про існування таємної робітничої організації в Тулузі під назвою «Справедливість і братерство». А чи не прибув Жак Сонце для створення цієї організації? Згодом стало відомо, що він побував у Лангедоці й Альбіжуа, Марселі, Німі, Монпельє. Верні покликав Бернабе до себе й наказав цілком віддатися пошукам цієї особи.

— Але будь обережний! Кажуть, він сильний і хитрий. Та якщо тобі пощастить привести його до мене, одержиш винагороду, про яку ніколи й не мріяв.

* * *

Ім'я Жака Сонця вперше з'явилося у доповідній генерального прокурора верховного суду Ліона на ім'я міністра юстиції в 1853 році. Він сповіщав про товариства взаємної допомоги, яких, у Ліоні стало останнім часом дуже багато і діяльність яких дуже небезпечна. У повідомленні говорилось також про те, що «в усіх тих робітничих організаціях керівництво належить бунтівним

особам, які агітують своїх однодумців брехливими й химерними обіцянками».

До повідомлення додавалися список найбільш небезпечних заводів і коротенька біографія ватажка, якого всі прозивають Жак Сонце. Стали відомі факти про діяльність Жака Сонце в багатьох комунах району, а також по шинках, де збираються робітники.

У повідомленні мова йшла не тільки про Жака Сонце. Вказувалось і на те, що значна частина заворушень вибухала й серед інших верств населення: грабарів, мулярів, штукатурів, теслів, друкарів, шахтарів...

І справді, в цей час заворушень було більше, ніж можна собі уявити. Досить познайомитись із донесеннями прокурорів, які повідомляли про страйк столярів у Сен-Кентені в липні 1852 року, про страйк чорноробів у 1854—1855 роках у Ліоні, Марселі, Тулузі, Бордо, Німі, Тулоні, Діжоні, Кольмарі, Ам'єні, Ренні, Нанті та по інших містах, а також про голодні бунти в Буржі й Пуатьє. Які ж були причини страйків? Імперські прокурори повідомляють: «Це наслідок впливу демагогів».

Прокурор міста Ренна намагається дати ґрунтовніше пояснення:

«Як і по інших великих містах, у Ренні демагоги намагались використати нестатки робітничого класу, що виникли через значне підвищення цін на продукти. Але, завдяки вжитим заходам, страйки робітників не завдали великої шкоди».

Щоправда, у багатьох з цих донесень із задоволенням підкреслюється, що значна кількість робітників у такому становищі й поганих умовах життя звинувачує хазяїв підприємств, а не бонапартистський режим.

Незважаючи на жорстокі репресії й повсякденний поліцейський нагляд, республіканські заворушення тривали протягом п'ятдесятих років. Цей рух охопив буржуа, ремісників, робітників, студентів, інтелігенцію, навіть селян.

Генеральний прокурор д'Екс ан Прованс писав міністру юстиції, що по сільських кантонах департаменту Буш-дю-Рон «заворушення розгорталися повільно, зате й стихають так само повільно».

Звичайно, у супротивників бонапартистського режиму не було єдиних думок і єдиних концепцій, як здійснити свої програми. Одні надавали перевагу стриманим методам боротьби, інші висловлювались за насильство; іноді ж то

були просто спалахи гніву. Генеральний прокурор Ліона розповідає, що в липні 1852 р. під час арешту значної кількості учасників таємної організації Червоного Хреста зібрався натовп, який складався з багатьох тисяч осіб, і слав прокляття на адресу представників поліційних властей. Тільки завдяки енергійному втручанню натовп було розігнано.

В іншому донесенні того ж прокурора за лютий 1853 року бачимо детальніший аналіз: «Робітничий клас упевнений у несправедливості соціального ладу. У робітничого класу існує щось подібне до віри, до політичної релігії, яка панує по майстернях, де кожне благодіяння чи послуга тлумачаться як побоювання перед масами».

Важка економічна криза 1857—1858 років похитнула економічну основу імперії і збільшила хвилювання й заворушення, що зберегли застарілі форми карбонаризму й таємних товариств.

* * *

Корчмар попрямував до дверей і, розчинивши їх, відступив, аби дати дорогу Бернабе й Мірассону.

— Боїшся? — гримнув Бернабе й глянув холодно на корчмара: — Буляре, ти підеш попереду. Треба, щоб він побачив тебе.

Буляр погодився. Бернабе помахав пістолем і запитав:

— А ти добре зачинив за ним двері?

— Ні,— прошепотів корчмар.— Це могло б навести Жака на думку, що треба остерігатись.

— Та він, мабуть, спить як колода!

— Атож, спить. Учора ввечері був знесилений, стомлений. Дружина недавно заходила, то він ще хропів.

— Ходім! — сказав Мірассон, який починав уже хвилюватись. Він тримав у руках свій довгий з гострим лезом ніж.

— Сховай ножа! — наказав Бернабе.— Ще раз повторюю: нам треба взяти його живим.

Буляр схопився за поручень і став підніматися сходами. Ішов повільно, крок за кроком, а коли рипіла дошка, зупинявся. Інші тихенько ступали за ним. Увійшли в коридор, побілений крейдою. Звідси хід був до трьох кімнат. Двері криві, низенькі, фарба позлущувалась. У глибині коридора — сходи на горище. Корчмар наближався до них

навшиньки. Раптом Бернабе потяг його за рукав і пошепки запитав:

— А хто в цих кімнатах?

— Нікого, — відповів Буляр.

Бернабе моргнув Мірассону. Той порозчиняв двері й уважно перевірів кожну кімнату. Корчмар чекав біля сходів. Бернабе стояв посеред коридора, граючись пістолем. Його кругле обличчя не виявляло хвилювання. Перевіrivши, Мірассон вийшов із останньої кімнати. Вона, як і попередні, була порожня, обладнана поганими меблями: дерев'яним ліжком, ослінчиком і невеличким туалетним столиком; на ньому — вищерблений графин; поблизу висів умивальник. Бернабе націлив було пістолета на сходи. І корчмар зрозумів: треба йти. Мірассон пішов слідом за корчмарем. Потім попрямував вузьким коридорчиком. Там були двері до мансарди. Горище, недбало вистелене дошками, губилося у глибокій темряві. На ньому лежала купа сіна, прибитого пилом.

Бернабе теж вибрався у вузький коридорчик. Усі троє затамували подих. Нічого не чути. Чи спить той дивак? Мірассон глянув на двері з трьох нетесаних дощок і перевів погляд на Бернабе. Він чекав команди. На горищі ніхто не ворушивсь. З нижнього поверху долинав приглушений вереск когось з одвідувачів, гамір голосів, дзенькіт посуду. Десь далеко в селі проспівав півень.

Раптом Бернабе ледь помітним кивком голови зробив знак. Мірассон кинувся вперед і відхилив засув. Двері відчинилися й глухо вдарились об стінку. На підлозі мансарди лежав солом'яний матрац, застелений подертим простиралом.

— Пташка вилетіла! — мовив Мірассон.

— Здорово! — прогримів Бернабе.

Мірассон наблизився до корчмаря, узяв його за плечі й струснув:

— Що ж це ти, не міг замкнути дверей або оглушити його?

— Я нічогосінько не чув, — пробелькотів Буляр. — Ще раз кажу вам, що годину тому він ще хропів. Дружина чула. Як я міг заперти двері, коли там тільки поганенька клямка... А оглушити — не змикитив.

— Боїшся, Буляре! — холодно промовив Бернабе. — У Жака Сонце погана репутація. Розповідають, що він умілий керівник і дужий, як чорт.

Мірассон облазив горище. Перевернув сіно, понерекидав ящики, перевірів купу старого, вкритого цвіллю мотлоху.

— А це що? Що це таке? — запитав він, вказуючи на прочинене вузеньке віконце, куди з великими труднощами могла б пролізти людина.

— Я нізащо не пролізу туди, — промимрив корчмар.

— А я пролізу, — відповів Мірассон. — До землі не більше шести метрів, отже, нічого не варто стрибнути. Щоб вийти звідціля, досить мати невеличку драбину!

— Негідник! — закричав Бернабе. — Ходімо, я покажу тобі відбиток його черевиків!

— Цей приятель — хитрун, — додав Мірассон. — Він входить і виходить немов привид, але ніколи не йде тією самою дорогою двічі.

— Ну й фрукт! — скрикнув жалібно корчмар. — Не розраховувався навіть за житло і їжу!

— Ми заплатимо тобі. Але цей пройдисвіт уже, мабуть, десь далеко. За годину він пройде більше ніж льє...

Зійшли вниз. Корчмар відчинив маленькі двері під сходами, через які вийшли в садок і попрямували вздовж стіни.

У м'якій землі залишились глибокі відбитки черевиків.

— Чорт! — вилаявся Мірассон. — А все-таки здорово стрибнув.

Сліди, що їх неважко було розпізнати, вели до муру, за яким ріс фруктовий сад. Але в тумані виднілися тільки ті дерева, що стояли поблизу. Туман огортав усе навколо, навіть села не було видно.

Оскільки Мірассон напав на слід, він попрямував до муру. Бернабе покликав:

— Даремні пошуки! У такому тумані лише марна трата часу. Повертаймось. До того ж я не хочу, щоб той шалапут знав, що ми стежимо за ним... Та й він уже десь далеко... — Бернабе похитав головою й немов усміхнувся: — Зрештою, ми недаремно прийшли сюди. Тепер знаємо, що він вештається десь у цій окрузі. Отже, треба тільки, щоб він навів нас на слід.

— Яким чином? — запитав Буляр.

Банальне обличчя Бернабе потемніло.

Не кажучи й слова, він поплескав Буляра по плечу й промовив:

— Дай нам попоїсти, куме, і ні про що не запитуй.

— Атож,— мовив корчмар.— Але присягаюсь, пане Бернабе, я був упевнений, що він спить. Вчора не міг і ноги підняти. Повалився на ослін і, не доївши, заснув над тарілкою. Гадаю, він не прикидався.

— Вірю тобі, Буляре, вірю. Але це незвичайна пташка, треба перехитрити її, щоб упіймати.

Зайшли до маленької зали. Дружина Буляра принесла кожному тарілку супу, порцію тушкованого м'яса й кроляче рагу.

Мірассон мовчки уминав, зануривши носа в пару, що підіймалася з тарілок.

— Він не вислизне з моїх рук,— промимрив, розстібаючи ремінь.

А Бернабе сіпнув пані Буляр за спідницю:

— Пані Буляр, ви напевно впізнали його?

— Аякже, впізнала, хоч і не зразу, бо він намагався сховати обличчя й сів далеко від світла. Але коли підвівся й попрохав місця переспати, я пригадала його батька. Зразу ж пригадала. У сина та ж кремезна постать, та ж звичка стояти, розставивши ноги. І хоч він молодий, а все ж схожий на батька, хоч і не зовсім. Проводжаючи його, я пішла поруч, вибрала влучний момент, щоб освітити обличчя. Тут я й переконалася. То був син Берте. Безперечно він. Йому зараз років двадцять п'ять — двадцять шість...

Покуштували ще кантальського сиру, консервованого винограду, груш. Випили по склянці місцевого вина, і Буляр запропонував каву.

Туман стелився над бруківкою. Швидко насувалася ніч. Стало душно, очі в них заблискотіли. Мірассон схилився над столом і почав куняти. Здавалось, що корчмар хвилюється.

Він раз по раз поглядав на вікно, на двері, немовби чекав, що звідти хтось з'явиться.

— Про що ти думаєш, Буляре? — запитав Бернабе.— Щось у тебе неспокійний вигляд. Тебе турбує Жак Сонце?

Буляр шморгнув носом і відповів:

— Упіймайте його якомога швидше! Кажуть, він прагне помститися...

ПОЛЮВАННЯ ЛИСА

У темній далечині прокричав нічний птах. Звідки линув той крик? З саду де Фобла? Чи з густої темряви туману, що стелився над річкою? Чи, може, з околиці села, що навпроти маєтку?

Туман повільно підіймався до свинцевих хмар січневого неба. Крик птаха пролунав знову. Чи то був справді птах, чи, може, імітація, що служила якимось сигналом? Дивні поодинокі звуки прорізали тишу наступаючої ночі. Сонце сідало за обрій, і там, на заході, за маєтком де Фобла, простягалась рудувата смуга. Блідо-червоні крапочки всівали небо й землю, цяткували осінені, пожовкле листя винограду. Крик птаха пролунав удруге. Здавалося, він перелетів у Феру й наблизився до німого маєтку.

Жермен Кабріаль, як його прозивали — Лис, примітив час, коли це сталося. Видовжена голова управителя маєтку втягнулася в плечі. Він понюхав повітря й тихенько продовжував ходу. Лис робив обхід володінь. Як і кожного вечора з заходом сонця, Жермен Кабріаль, управитель барона де Фобла, виходив з кімнати, долав коридор уздовж північного фасаду, повертав до комори й заходив на кухню. З кухні прямував до подвір'я, що відокремлювалось високим муром. Він сновигав тут і там, доходив до городу, а іноді й до самої хатини консержа П'єру Брюске. Потім вертався назад, крався попід муром до масивних дерев'яних дверей, замкнених на замок. Повільно відчиняв їх і виходив на парадне подвір'я. Треба було мати неабиякий слух, щоб розрізнити дзенькіт потрібного ключа серед в'язки інших, яку завжди носив із собою. Він походжав деякий час подвір'ям, потім уздовж високих залізних решіток і тільки тоді прямував до головного фасаду. Нарешті наближався до парку, обходив просторий будинок і опинявся біля потайних дверей з північного боку будівлі, що вели в його контору. Таким був його щоденний шлях. Іноді доводилось змінювати маршрут: починати з парку й закінчувати кухнею. Важко було вгадати, де й коли він в'явиться. Раптом його бачили в якомусь куточку цього комфортабельного будинку для розваг, поставленого на високому місці, замість колишнього павільйону для полювання.

Раймон де Фобла, батько теперішнього барона, сам керував його будівництвом після повернення з еміграції і вклав у нього мільйони франків.

Сумний крик птаха знявся тоді, коли Жермен Кабріаль перебував на парадному подвір'ї. Просторе, чотирикутне, дбайливо посипане піском подвір'я, а за ним аж до великих решіток — алея, обсаджена в'язами.

Лис тихенько зійшов по сходах з залізними поручнями. Вони привели його до вітальні. Та враз передумав і вийшов на подвір'я. На обох поверхах ніде не світилося, Тільки з трьох високих вікон вітальні на першому поверсі ледь пробивалися слабкі промені світла.

Кабріаль насторожився й почав дослухатись у напрямку Феру й Монторіоля. Намагався почути, чи не їде тулузький диліжанс. Минула майже година, як він вийшов з кімнати. У такий час можна було іноді почути за вітром стукіт сабо по твердій ґрунтовій дорозі, скрипіння ресор диліжансів, навіть брязкіт вуздечок.

Червонувате світло вітальні освітлювало кремезну постать і неголене обличчя Жюля де Фобла, що вивернувся в кріслі. Така була звичка барона, коли він повертався з полювання. Він падав у крісло, не роздягнувшись, навіть не скинувши черевиків, підсовувався ближче до каміна, простягав до вогню ноги, а в руці тримав пляшку доброго вина. І застигав у такій позі аж до вечері, до шостої години, мріяв, палив люльку.

Баронеса в цей час до вітальні не заходила. Здавалось, тут усе мертво. Зате за стінкою, в кухні, панувало пожвавлення. Служниці поралися з каструлями та рожнами. Кімната баронеси виходила на захід. Сюди й попрямував Кабріаль. Раніше шостої вона не виходила з кімнати. У маєтку не було гостей. Граф де Бессен поїхав до Тулузи ще вранці.

Як тільки в голові промайнула думка про Бессена, Лиса охопив дроз зненависті. Красень граф де Бессен прожив тут цілий тиждень, і раптом якісь термінові справи примусили його покинути маєток. Але він, напевно, знов повернеться. Губи Кабріаля аж скривились, він вищирив зуби. Хіба він нічого не бачить, чи не хоче бачити, отой дурило, барон де Фобла? До чого може дійти безсоромність баронеси, прекрасної Маргарити де Фобла?

Замок, бо таку назву дав йому сам Фобла, знаходився на пагорку, де колись був ліс. Феру — вузенький струмок, обсаджений вербами й вільхами, відгороджував його від Монторіоля.

Будиночки села купчилися на горбі, понад дорогою з Тулузи до Гайяка. Від неї відходила стежка до села й до маєтку, яка перебігала міст недалеко від старого кладовища Монторіоля.

Коли барон Раймон повернувся з еміграції, він сам дбайливо правив маєтком. Значно збільшив його, привів до ладу, насадив гаї, доглядав луки. З Англії привіз нові сучасні методи удобрювання землі та раціонального вирощування сільськогосподарських культур.

Після смерті, йому було вже за вісімдесят, залишив синові Жюлю, 1816 року народження, півдесятка гарних ферм, готель у Тулузі та силу іншого майна. Старий барон був скнарою. Він без презирства ставився до селян і хитро визискував їх. Імперія не викликала в нього довір'я. Хоч з часів Людовіка XVIII й Карла X він добре знав, звідки вітер дув, а за часів Луї-Філіппа став завзятим орлеаністом — це й дало йому звання пера Франції.

Подейкували, ніби його приховане майно варте значно більше, ніж усі володіння. Одружився з немолодою дівчиною не дуже знатного роду, Леоні де Бруссе, дочкою урядовця місцевого магістрату; занедбаний, але просторий маєток її приєднав до свого.

Леоні під час революції та імперії жила злиденно, ні з ким не зналася. Гомоніли, ніби вона теж скнара, що збивала копійчину. Запідозрювали навіть у лихварстві. Можливо, й так. Адже, не кажучи вже про землю, вона принесла барону Раймону гроші, які дозволили дати добрий лад господарству. Леоні померла незабаром після народження Жюля.

Раймон де Фобла намагався передати сину свою любов до землі. Але даремно лиш змарнував час і зусилля. Смак до землі в Жюля де Фобла обмежувався тільки пристрасстю до полювання. Що ж до утримання й керування маєтком, то все це нудило його, і він передоручив справу Кабріалю.

Старий барон Раймон попросив перед смертю, щоб його піднесли до вікна: бажав востаннє кинути погляд на свої володіння — ліси, луки, лани, виноградники. Вони займали

безмежний простір трохи хвилястої рівнини, що простягалась від Тулузи до Гайяка.

Як переказують, Раймон де Фобла помер чудового прозорого осіннього дня в ліжку, посміхаючись, немов ніколи не сподівався іншого щастя, придбавши стільки землі й досягши спокою.

* * *

Як завжди, Жермен Кабріаль тихенько йшов до алеї в'язів, потім повернув і попрямував уздовж західної стіни будинку. Підвівши голову, помітив, що на першому поверсі, в кімнаті Маргарити де Фобла, світилося.

Управитель притулився до стіни між двома кущами троянд і кинув погляд на темний парк. Скрізь тиша. Не чути і того таємничого пташиного крику. Тихо і в кімнаті баронеси. Що вона поробляє? Може, спершись ліктями на стіл коло вікна, перегортає книгу, якої не читає. А може, схилилась у віконце, розглядає нічний простір, темні купці й рудувате небо, мріє, чекає, сама не знаючи чого або кого...

Кабріалю сорок років. Селяни й люди в маєтку прозвали його Лисом. І не тільки за зовнішність, за отой вузький, мов лезо ножа, профіль, на якому завжди блищало уважене, недовірливе, хитре око. Середнього зросту, трохи огрядний, міцніший, ніж можна гадати, Лис ходив тихою ходою поїд стінами, зникав, знову з'являвся. Його раптом помічали на порозі, між двома дверима, або коли він заглядав у шибку. Лис ніколи не кричав, навіть не підвищував голосу, ніколи нікого не бив. Фермери це знали. Коли він гнівався, то ховав руки в глибокі кишені чорного сюртука, який надавав йому вигляду нотаріуса, кліпав злегка повіками, а його лицемірний голос трохи дрижав.

— Любий друже!.. — звертався до того, кого ладець був задушити.

Лис мав деяку освіту, гарний почерк, дбайливо вів реєстри. Особливо добра була в нього пам'ять, усе пам'ятав точнісінько, як у реєстрах. Фермери барона де Фобла це добре знали... «Від Лиса нічого не сховаєш», — казали вони. Треба було рано прокидатись, щоб відгадати його хитрощі. Він усе пам'ятав: людей, речі, тварин, тарифи, засіяні площі, ліси. А коли чогось не знав, то тільки тому, що не хотів знати.

Коли бідняки в брудних сабо ступали на блискучий від воску паркет його контори, Кабріаль приймав їх з солодкою посмішкою.

— Підходь, підходь, любий друже... Що я маю зробити для тебе? Чи розраховалися ми з тобою?

Він удавав із себе людину, що перегортає папери, зошити. Насправді ж знав усі закони й норми, не нехтував нічим, що приносило йому користь; сперечався за ліард¹, за двадцять ф'ранків, десяток яєць чи бочку вина.

Старий Кабріаль, батько Лиса, паводив у маєтку лад за часів старого барона Раймона. Молодий Кабріаль успадкував від батька багато знань про методи вирощування різних культур, але старожили села й маєтку бачили й помітну різницю між батьком і сином. У той час, як батько Кабріаль був слугою в дусі старого режиму, слугою, що оберігав ім'я господаря й став його довіреною особою, але ніколи не видавав себе за пана, Кабріаль-син не вважав себе сільським мешканцем. За його стриманою поведінкою приховувалась одверта пиха. І це виявлялось не тільки в манері зодягатись чи в манері розмовляти.

— Хіба ж він на нього працює? — гомоніли люди...

Він дійсно вважав себе десь посередині між паном і селянином. Його контора знаходилась за вітальнею; кімната, у якій жив, була на другому поверсі. Умебльована скромно. Оце й усі його володіння. Він перебував у них, коли не стежив за челяддю, не ходив до Тулузи чи в інше місце, щоб поговорити з людьми, які знають закони. Подейкували, ніби він багатій, власник кількох будинків, ніби він у гарних стосунках з нотаріусами, адвокатами.

Зростав Кабріаль в оточенні барона Жюля і більше, ніж той, одержав від вихователів, які приходили в маєток. Їхні відносини з Жюлем були холодними, вони трималися на відстані, і, дивна річ, це залежало не від барона. Барону важко було сперечатися з Кабріалем. Він завжди погоджувався з ним і на знак згоди тихенько плескав його долонею по череву.

— Ти тут хазяїн, шановний Жермене, — говорив барон. — Все, що ти робиш, правильно, без тебе... — Лис схиляв голову, опускав погляд у землю, хитро всміхався і миттю зникав.

¹ Л і а р д — старовинна французька мідна монета.

Огляд маєтку закінчувався. Все здавалося спокійним. Лис поплентав у контору. Здебільшого він і харчувався там, приносив із собою шмат хліба й ковбаси та вминав їх, перегортаючи ділові папери. Зсередини долинали тільки рівномірне рипіння пера. Його загострене обличчя, видовжена, вкрита сивим волоссям голова схилилась під лампою.

Кабріаль востаннє зупинився в мороці, що огорнув уже маєток. Він розглядав лужок, обсаджений чудовими деревами. Там росли кедри, ялини, дуби, липи... А між лужком і алеєю, всипаною піском,— низький мур, прикрашений важкими тулузькими гончарними виробами з пустотілої цегли. Та ось рипнули двері, що виходили на північ. Вони вели до вестибюля. Двері відчинилися. Від швидких кроків захрустіло каміння. Дрож пройняв худорляву постать Кабріаля. Він сховався в густих трояндових кущах, не звертаючи уваги на колючки, що дряпали йому шкіру. Зашарудів на доріжці гравій. На фоні темної ночі промайнув силует.

По алеї повільно йшла жінка. Здавалось, ідучи, вона спиралася на мур; спустилась по сходинках у ньому і попрямувала вузенькою доріжкою, що вела до парку. Можна було подумати, що просто хотіла повтішатись сумною чарівністю зимового, не дуже холодного вечора. Але не затримувалась на одному місці. Через деякий час силует її зник у темряві.

Кабріаль упізнав її. То була баронеса де Фобла, Маргарита де Фобла. Незважаючи на те, що вона запнула голову й майже все обличчя шаллю, він упізнав її. І довгі чорні коси, і біле овальне обличчя, і темні очі, і пухкий, трохи завеликий рот з рожевими вустами, які завжди здавалися нафарбованими.

Він упізнав би її й серед тисячі жінок.

Кабріаль миттю вискочив на алею, перескочив через мур і опинився на вогкому лужку. Зігнувшись, поспішав уперед довгими кроками. Скошена трава приглушувала стукіт черевиків. За п'ятдесят кроків від нього вузенькою доріжкою поміж дерев, у нічному тумані йшла баронеса. Здавалось, вона пливе над землею. Іноді він губив її постать, мовби химерний обрис належав не реальній жінці, а був часткою туману, який гойдався від вітру.

Кабріаль прискорив ходу, намагаючись першим добратися до альтанки. Йому це вдалося. Тепер ішов повільні-

шими кроками назустріч жінці. Кабріаль розумів, що вона простувала на зустріч не з ним, а до павільйону, що знаходився всередині парку. З ким же вона має там зустрітись?..

* * *

— Я щось не бачу могили,— прошепотів Мірассон.

— Досить того, що я її бачу,— так само тихо мовив Бернабе.

— Тут холодно... Вогко... І все в тумані... До того ж я не люблю таких місць!..

— Та замовкни, дурню! Нема чого боятися мертвих. Вони нас не потривожать.

— Вам легко казати таке!

— Та замовкни вже!

Мірассон сперся підборіддям на руки і продовжував спостерігати. Він сидів навпочіпки між двома порослими мохом склепами. Позад нього, зігнувшись, сидів Бернабе. Його велика голова, на якій завжди стирчала кроляча шапка, раз у раз поверталась то в один, то в другий бік.

Туман дедалі густіше огортав кладовище, пливучи над поїденими іржею хрестами, надгробними плитами, що виднілися в темряві ночі серед скошеної трави.

Минув якийсь час, і Мірассон запитав:

— Невже той приятель не прийде?

— Прийде. Є всі підстави гадати, що сьогодні прийде. Тут поховано його матір. Прийде, запевняю тебе.

І раптом брудною рукою Мірассон торкнувся стегна Бернабе. Прямо перед їхніми очима, позад могили, за якою лежали, тріснула гілочка. Вони затамували подих. Бо добре чули той тріск. Могила знаходилась за двадцять кроків від них. Невеличка місцина між двома плитами поросла сухою травою й квітами. Бернабе прочитав напис. Жодного сумніву. Тут поховано дружину Берте, матір Жака.

Десь у далечині загавкав собака. Цей гавкіт наводив на думку, що десь недалеко від них будинки з печами, у яких горять дрова; на столах — тарілки з супом, карафи з вином. А тут навкруги — все сіре, чорне, вологе, фантастичне. Хрести скидалися на дивні розіпнуті руки, а на камінні в кущах ввижалися дивовижні примарні фігури.

Позад могили щось ворухнулося. Чи то не вітер часом гойдає голі гілки? А може, чиїсь руки відштовхують, розсуваючи, гілля, щоб пройти? Мірассон похолов. Коли Бер-

набе сказав йому, що вони мають заховатися десь у склені, щоб зпенацька захопити Жака Сонце, вже тоді Мірассон відчув вагання. Кладовище є кладовищем. Він не дуже любляв відвідувати такі місця.

Згодом на землю опустився туман і змішався з вечірніми сутінками. Навкруги ввижались якісь дивні потвори. І здавалось — за тобою стежать невидимі очі. Мірассон уперше втратив віру в Бернабе. Навіщо було залишатися в цьому селі, на кладовищі, й ризикувати життям? Краще було повернутися до Тулузи та походити там по корчмах і шинках. Люди про все на світі гомонять, навіть більше, ніж треба. Тож завжди можна натрапити на слід. Цей негідник не набагато розумніший за інших, і його можна впіймати досить швидко. Правду кажучи, про нього оповідали тисячі всіляких історій: ніби він улаштовував прикрі, мерзенні витівки з усіма тими, хто натрапляв на його слід; з'являвся то в одному, то в іншому місці, раптово зникав, мов іскра; виринав тут, коли на нього чекали там...

З дерева злетів нічний птах, і Мірассон відчув, що його компаньйон обернувся, вдивляючись у кущі й могили позад них. Крик нічного птаха знову повторився, довгий і тремтячий. Мабуть, сова переслідує польову мишу...

Раптом він здригнувся, підняв руку і вчепився в Бернабе. Просто перед ними, біля могили виросла постать кремезного чоловіка. Здавалось, вона вийшла з землі, з глибини і непорушно стала.

— Боже! Це ж привид! — пробелькотів Мірассон. Бернабе поклав йому руку на плече й утримав на місці, намагаючись краще розгледіти постать.

То був високий на зріст чоловік, зодягнений у робочий костюм; на голові — кашкет, на шиї — кашне, що закривало підборіддя; обличчя важко було розгледіти, вирізнялись тільки рухливі блискучі очі. Він стояв струнко в уголів'ї, схрестивши руки на грудях.

Бернабе нахилився над вухом Мірассона.

— Не бійся, дурнику! Це він. Я упізнав його. Достоменно він. Ми довго чекали — от він і прийшов. Подивись на нього гарненько.

Мірассон кивнув: його переляк ще не пройшов. Звідки взявся цей чоловік? І як сталося, що вони навіть не чули, як він підійшов? Чи, може, стояв весь час там нерухомо? А може-таки, витесаний з каменя? Може, то статуя чи привид? І те, що він вдивляється в нього, нітрохи не

мінняє справи... Раптом, немов відчувши й зрозумівши Мірассона, примара тихенько здригнулась. Зняла з грудей руки, нахилила голову. Рука піднеслась до підборіддя. Примара стояла в позі людини, яка щось просить чи обмірковує. Бернабе роздумував. Він упізнав цього клятого Жака Сонце, якого вже довгий час розшукує імперська поліція. Помилитися він не міг. Жак стояв на відстані пістолетного пострілу. Чи взяти його зараз? Мірассон проворний, як тигр. З його допомогою вони могли б скрутити руки цьому бандитові. Тим більше, що той нічого не підозрює. Напевно, Верні був би дуже задоволений. Чи можна сподіватися кращої нагоди? Тепер, коли злочинець вийшов із кущів, треба стежити за ним, іти до самого місця конспірації. А конспірація існувала напевно, про це говорив Верні. Отже, слід іти за ним та стежити. Поза всяким сумнівом, у нього багато знайомих у Монторіолі і в Тулузі. Не випадково ж він прийшов сюди. Так вони викрили б усю банду. Проте напустити на нього Мірассона було ризиковано. Мірассон вправно володіє ножем, і коли б опинився в скрутному становищі, напевно, скористався б цим. А Верні наказав узяти бандита живим, щоб улаштувати над ним судовий процес або примусити все розповісти...

— Зачекаймо! — мовив Бернабе. — Як тільки він скінчить свій молебень, мабуть, піде кудись ночувати. Нас двоє, і не треба поспішати. Може, зупиниться в Монторіолі або попрямує до Тулузи. А ми будемо стежити за ним. Такі негідники, як він, часто блукають ночами по дорогах.

Тим часом біля могили Жак Сонце підвів голову й знову схрестив руки на грудях. Він спокійно роздивлявся навколо, нічого не підозрюючи. Немов хотів назавжди запам'ятати цей куточок кладовища, цю, відому лише йому одному, могилу, ці голі гілки, крізь які пасмами пропливав туман.

Потім присів. Простягнув праву руку до сухої стеблинки. Можна було подумати, що ніжив траву й землю... Рука витягнулась, немов для присяги.

Бернабе нахилився до супутника.

— Ми будемо стежити за ним, чуєш? Коли потрібно, то й цілу ніч.

Мірассон кивнув і, раптом підхопившись, сказав:

— Але ж він пішов.

— Хай іде. Він нічого не підозрює.

Через деякий час Бернабе й Мірассон вийшли мовчки зі своєї засідки й кинулись за людиною, якої вже не бачили.

Висока кремезна постать Жака Сонце промайнула в тумані. Він повільно йшов між могилами, опустивши голову. Наблизився до огорожі, що тягнулася вздовж дороги до Монторіоля. Огорожа була низенька і де-не-де вже обвалилася.

Бернабе й Мірассон бачили, як Жак хутко переплигнув через неї й пішов собі далі тихою ходою.

— Ну добре,— пробурмотів Бернабе.— Куди ж він тепер попрямує? У якусь сільську хатинку, де знаходяться його співучасники? Чудово. Гарна справа, кажу тобі, Мірассоне. Це не єдиний птах, якого ми зловимо,— тут цілий виводок. У селі залишилось ще чимало людей з гарячою головою... Хоч найбільш небезпечні й повтікали...

Мірассон щось буркнув і зробив жест застереження. Жак не пішов до села. Він перейшов міст і попрямував до маєтку.

Це заінтригувало Бернабе.

Він знав, що між хазяїном маєтку й цією людиною залягла зненависть і кривава помста. Саме барон де Фобла керував третього грудня репресіями в окрузі. Казали, що це він дав наказ стріляти в натовп, де стояла мати Жака, яку вбили, а батька забрали.

Що ж має робити Жак Сонце в маєтку де Фобла? Можливо, йде помститися? Безперечно!

— Я вже не бачу, де він,— сказав Мірассон,— далі важко стежити.

На фоні червоного неба вимальовувались високі залізні решітки огорожі. Далі виднівся широкий майдан парадного подвір'я. А ще далі, праворуч, у тьмяному пагромадженні вимальовувався будиночок П'єру Брюске, консьєржа.

Громіздкі ворота були вже зовсім близько, але вони кожного вечора замикались. Бернабе знав це напевно. Мірассон торкнув його за руку і сказав:

— Це якийсь дивак! Пройшов десь там, з другого боку. Виходить, перескочив через залізні решітки або прослизнув між ними? Це ж нечувано!

І справді, на подвір'ї, у блідому присмерку чорніла тінь, що прямувала до будинку і зникла там у густому чагарнику.

Бернабе насупив брови. Спливло вже чимало часу відтоді, як Жак перестав одвідувати маєток, але ще з дитинства він знав тут кожну стежечку.

З заходу до будинку прилягали ліс і парк. Отже, Жак Сонце попрямував до лісу, щоб сховатися там.

— Який же я дурило! — промимрив Бернабе. — У парку є павільйон, де він і збирається ночувати. Хто б міг подумати, що він переховується у маєтку де Фобла? Схованка — кращої не треба! Але негідник не знає, що мені цей маєток теж добре знайомий. Подивимось. І почекаємо...

— А як же ми будемо тепер стежити за ним? — запитав Мірассон. — Напевно, він пройшов хвірткою у залізній огорожі? Ми ж чули, як вона зарипіла.

— Ліворуч огорожа не така вже висока, — відповів Бернабе. — Удвох ми переліземо через неї без особливих труднощів.

— Але ж він сам. Це кішка, а не людина, — прошепотів Мірассон, думаючи про спритність Жака Сонце.

— Ходім!

Мірассон сперся на Бернабе, виліз на огорожу, а потім допоміг і йому. Сплигнувши з огорожі, вони поспішили за силуетом, що був уже ледь помітний. Раптом Бернабе зупинився.

— Стривай! Це ж не він!

— Може, його співучасник?

— Ні. Я знаю цю людину. Це Лис.

— Лис?

— Так, так, Кабріаль, управитель маєтку. Чого він тут шукає о такій порі?

— Можливо, стежить за тим же птахом, що й ми?

— Нічогосінько не розумію, — пробурмотів Бернабе. — Кабріаль негідник, але обачний. Ми йому зробимо послугу, а він — нам. Лиса цікавлять гроші й нічого більше. Він не стане зв'язуватися з цим республіканцем. Що ж привело його сюди?

— Може, якась красуня? — підсумував Мірассон.

— Побачимо.

— Так! Гляньте-но туди!

І худорлява рука Мірассона вказала на другу постать, яка прямувала до парку. То була постать жінки.

— Дідько б тебе взяв! Ти маєш рацію.

Мірассон продовжував:

— І не якась тобі, а маркіза...

— Міг би прямо сказати: баронеса!

— Баронеса?

— Гадаю, вона. Це баронеса де Фобла, красуня Маргарита...

Бернабе завагався. Спочатку йому здавалось, що то любовне побачення. Значить, Лис ужив застережних заходів. Він ішов до павільйону обережно, ховаючись за кущами й деревами, ніби теж стежив за кимсь.

— Нічого не розумію, — сказав Мірассон.

— Тут якась змова. Лис теж хитрий собака!.. Підозріло!

МАРГАРИТА ДЕ ФОБЛА

Те, що ми назвали павільйоном у парку, було не чим іншим, як легенькою спорудою з цегли, обсадженою деревами, між якими росли троянди та виноград. Сюди приходили читати, відпочивати, милуватися природою. Там була також обладнана старовинними селянськими меблями вузенька кімната, що в ній старий барон Раймон любив обідати й відпочивати.

Будиночок стояв глухою стіною до маєтку. Двері вели в зарослий кущами куточок парку. Тут росли дуби і в'язи. Коли Кабріаль підійшов до павільйону, там усе було спокійно. Двері замкнено, віконниці зачинено. Майже плоский дах прикрашався черепичними фестонами. Над дверима височів різьблений орнамент фронтона. Троє вікон з жалюзі й віконницями, сходи на три сходинки. Подвір'я, обсажене підстриженими деревами, поросло травою. Почувши легку жіночу ходу, Лис присів навшпиньки. Голову баронеси покривав шовковий шарф. На руках були рукавички.

Він знову побачив знайоме кругле обличчя, схоже на бліду маску, з пухкими, зблідлими вустами. Не знімаючи рукавичок, баронеса відхилила галузки кущів, повагалась якусь хвилину, кинула довкола оком. Потім швидким рухом пройшла по сходинках, притулилась до дверей і відчинила їх ключем.

Кабріаль здивувався. Що все це означає? Побачення? З ким? Подумав про графа Бессена, спокусливого аристократа, що відвідував маєток до Фобла з того часу, як

барон почав водитися з роялістами... Ходили чутки, ніби Бессен весь у боргах, ніби він авантюрист... Бессен приїздив до маєтку де Фобла на тиждень, потім залишив його на світанку.

Але згодом інша думка промайнула в голові управителя. Кров шугнула йому в голову. А чому б і ні? Після всього, що сталося? Баронеса не ховалася, вона знала, що Кабріаль десь поблизу, що він увесь час стежить за нею.

Звичайно, Кабріаль не наважувався навіть натякнути чи зробити якийсь жест Маргариті де Фобла, але вона добре знала, що він мав звичку тінню ходити за нею, стежити й зустрічатись під будь-яким приводом. Та удавала, ніби не помічала, хоч у її усмішках ховалися зненависть, глузування, а іноді й пестощі. А може, Маргарита тим охолоджувала глуху пристрасть, що зростала в серці Кабріаля, яку він даремно намагався приборкати?

Час від часу баронеса кокетувала з ним, і це кокетування межувало іноді навіть з провокуванням, підбурюванням. А одного разу втупила в нього свій погляд, дивилась прямо в очі — і Кабріаль не витримав, одвернувся. Йому здалось, що в темних очах Маргарити світилися глузування й іронія. Немовби баронеса говорила: «Чи ти не здурів часом, мій друже? Про що ти мрієш? Хіба тебе не задовольняють баронові гроші? Ти насмілюєшся доторкатись до мене? Стережись, Кабріалю, стережись!» У такі хвилини йому хотілося підняти вище голову, зібрати всю свою зухвалість і сказати:

— А ти, пані баронесо де Фобла, ти теж остерігайся! За кого ти себе видаєш? Адже твій батько був тільки корчмарем у передмісті Тулузи, на околиці Сен-Сіпрієн, і збагатився за часів імперії на поставках фуражу армії, завдяки чому й став багатієм. Ходили чутки навіть про те, що тебе в шістнадцять років спокусив якийсь кавалерист. Але з дня заручин з бароном і аж до зустрічей з графом Бессеном про ці пригоди не згадували. Красуня, кокетка, примхлива марнотратниця, жадібна до бенкетів і розваг, вона охоче допомагала барону Жюлю де Фобла розтринькувати майно. Та цим і задовольнялася. У неї було багато залицяльників, але жодного коханця. А чи любила вона коли-небудь сама? Здавалось, що Фобла для неї не існує. Він пиячив, полював, волочився за жінками. Кілька років тому захопився кінськими перегонами, почав вирощувати скакунів, але тільки розорився.

Кабріаль ступив крок уперед. Бліде світло окреслювало напіввідчинені двері; він зрозумів, що Маргарита запалила свічку. Навіщо? Кого вона чекала? Що шукала? Чому залишила двері напіввідчинені?.. Спочатку Кабріаль подумав, що вона хотіла взяти чи, може, заховати якісь папери або листи.

Нічний вітерець колихав голі віти дерев. Довкола — нікогісінько, ніякого шурхоту. Кабріаль наблизився до галереї, тихенько продерся крізь кущі і припав до віконниці. І раптом думка про жінку, що самотньою перебувала в цьому павільйоні, мало не довела його до божевілля, шаленства. У нього затремтіли руки, заколотилося серце. Ніч, туман, ліс, тиша навкруги, а вона там, за три кроки від нього... Самотня... Та хіба ж він не має права стати перед нею? Він управитель маєтку, він стежить за всім, у нього ключі від усіх дверей! Він має право входити куди завгодно й коли завгодно. Адже барон десь там куняє біля каміна, випнувши черево й простягнувши ноги.

І тут у голові Лиса зринув спогад: одного вечора, коли барон був п'яний, він сказав насмішкувато, звіряючись Лису: «Мій бідний Жермене! Ця жінка — холодна крига! Зрозумій мене, я вже зсунувся з глузду...»

Кабріаль намагався заспокоїтись, узяти себе в руки. Кров одпливла від голови, щоки набрали звичайного кольору. Він наважився увійти до павільйону. А що тут дивного? Управитель робив звичайний обхід, помітив світло і зайшов подивитись, що там робиться... Баронесі нема чого дивуватись.

Але чи була вона сама? Так, так, бо не чути ж ніякого шепоту. Нічого, крім шелестіння сукні.

Він просунув голову в напіввідчинені двері. Край столика стояв мідний свічник. І раптом пролунав дзвінкий голос... Упевнений, трохи хрипкий голос Маргарити де Фобла, що зверталась до нього:

— Заходьте, заходьте, пане Кабріалю!

Він мало не підскочив.

— То заходьте ж, — повторила баронеса де Фобла з відтінком нетерплячки й глузування.

Кабріаль штовхнув двері, вони зарипіли.

— Оце так сторож! Вітаю вас, Кабріалю. Як ви себе почуваете? Ви завжди на варті... Та зачиняйте двері, адже тут не так уже й душно. — І засміялася гортайним сміхом.

Лису здалося, що в цьому сміхові крилися й прихильність, і ніжність, і трохи зухвальства.

Кабріаль штовхнув двері, але не насмілився їх зачинити. Кімната освітлювалась свічкою, що стояла край столика. Баронеса сиділа в кріслі. На стелі випиналися балки, у кімнаті стояв широченний камін, довгий стіл, бібліотека з старовинними книжками. Тут було холодно, холодніше, ніж надворі. Баронеса накинула на себе шарф. Вона нахилилась і обсмикала сукню. Тремтяче полум'я свічки впало на її чоло. Якись гарячі цяточки блищали в чорних очах.

— Добрий вечір, пані баронесо, — прошепотів управитель, скидаючи капелюха.

— Я добре знала, що ви повинні бути десь поблизу, пане Кабріалю.

— Знали?..

— Аякже, пане Кабріалю, знала...

— Я помітив світло і дозволив собі...

— Не вибачайтесь. — Маргарита ще раз посміхнулась, і в очах у неї зразу щезли вогники.

— Мені треба поговорити з вами, пане Кабріалю, але так, щоб ніхто не чув. — Маргарита майже шепотіла. — Тут ніхто нам не заважатиме. — Вона машинально гладила шовкову, червоного кольору, з темними цяточками шаль.

— Я до ваших послуг, пані баронесо.

Вона, здавалось, трохи здригнулась.

— Щось не дуже жарко в цій кімнаті, — мовила.

— Може, розпалити камін?

— Та ні, не варто. Сідайте! Справа недовга. Я маю скоро повернутись до маєтку, але ніхто не повинен знати, про що ми тут говорили...

Кабріаль послухався й сів на стілець обіч столика. Маргарита нахилилась до нього. Кабріаль ледь витримував її погляд. Це вперше він знаходився наодинці з нею, у темряві ночі, у цій співучасниці тиші.

— Послухайте, пане Кабріалю... Ви багата людина.

— Я? Багата людина?! Пані баронеса глузує... Багата людина! — І, похитавши головою, запитав: — З якого дива я став багатим?

І зразу ж почуття кохання й хтивості зникли. Повіки опустилися. Кабріаль примружив очі; в них з'явився уважний, гострий погляд, погляд Лиса. З ним говорили про

гроші, про його гроші. Плечі в нього опустилися, він зіщулювався, немов хотів щезнути, сховатися або плигнути в провалля.

А Маргарита стежила з зухвалою посмішкою.

У Кабріаля майнула думка: «Про гроші вестиме розмову... Вона потребує грошей...» Згадався їй граф Бессен. «Мабуть, гроші потрібні йому, бо всім відомо, що він перебуває в скрутному становищі». І Кабріаль пробурмотів:

— Грошей у мене нема! Чим ви можете potwierдити, що я багатий?

— Ви багатший за мене, пане Кабріалю, не грайтеся в ховаки.

— Ну і що ж? — промимрив Кабріаль. Він одганяв її думку з якоюсь гнітючою гарячковістю. Вона хоче витягти в нього грошики! Атож! Уже не раз зверталася до нього й позичала потроху. Баронеса нерозважливо витрачала багато грошей. Вона була жадібна до них. Але чому не вела про це розмови в маєтку, чому заманила його сюди? Мабуть, тому, що хотіла бути з ним на самоті, і цього не приховувала.

Чарівна жіноча рука в рукавичці лягла на столик, вкритий пилом, потім привітно посунулась до Кабріаля. Але баронеса вже не сміялась.

— Колись у вас нічого не було, мій друже... Але зараз, якщо поцікавитесь...

Кабріаль знизав плечима:

— Є невеличка ділянка землі... Поганенька хатинка в Тулузі. Треба ж подумати і про старість. До того ж я хочу одружитися, мати діток, я вже не молодий.

— Та ні, ще зовсім молодий, до того ж багатий, я знаю...

Кабріаль здригнувся. Куди вона веде? І знову шарудіння шовку. Баронеса продовжувала.

— Звичайно, пане Кабріалю, я не докоряю вам. Ви бережлива й спритна людина. Умієте купувати й продавати. Барон де Фобла не такий хитрюга, як ви, а може, й не такий щасливий.

Управитель нахмурих брови.

— Пан барон не завжди розсудливий. Останні роки він часто грає і програє. Та й продає, завжди кваплячись. А коли продаєш покvapливо, ніколи не матимеш вигоди. Тому барон і опинився в скруті.

— Я це знаю. Але я накупила багато вбрання у пана

Ворма. До того ж мені хочеться зробити ремонт у маєтку в Тулузі... — Баронеса раптом підвелася так швидко, що полум'я свічки замалим не згасло. Шарф спав і оголив плечі та копицю чорного волосся.— Пане Кабріалю, мені потрібно сто тисяч ф'ранків, і то якомога швидше!

Кабріаль підскочив. Йому аж дух перехопило. Стільки грошей! Як вона могла говорити про такі гроші? Сто тисяч ф'ранків! Чи мала вона уяву про те, що таке сто тисяч?

Баронеса підвелась. Він зробив те ж саме. Зараз вона стояла поряд, і він міг спостерігати, як піднімаються й опускаються її груди. Ніколи ще її обличчя не було так близько від його.

— Пані баронесо, сто тисяч — та це ж ціле багатство! Я неспроможний...

— Гроші потрібні мені зараз, пане Кабріалю, я не жартую! Згодна підписати які завгодно зобов'язання.

— Сто тисяч ф'ранків! Яка ж гарантія, що ви розрахуєтесь? — І Кабріаль важко зігхнув. — Хіба ви не знаєте, пані баронесо, що пан барон перебуває в скруті?

— Знаю. Ми майже розорилися. Барон дуже азартно грав і програвав. Він ладен продати те, що залишилось, і втекти звідси, прихопивши рушницю й чоботи.

— А ви?

— У мене є трохи землі в Тулузі.

— То вона ж не варта і десяти тисяч...

— Жартуєте, пане Кабріалю!

— Ні, кажу правду!

— В усякому разі, я хочу, щоб до цієї землі ніхто не доторкався, таке моє бажання...

— Ну, а як же ви будете розраховуватись?

— Я хочу, щоб усе зберігалось в таємниці, — сказала баронеса.

Управитель підніс руки вгору.

— І прошу вас вважати це позичкою, — продовжувала баронеса. — Я впевнена, що вам це під силу...

— Позичка? Здорово! Можна завжди домовитись з тим, хто дає, але за яких умов... До того ж що ви пропонуєте під гарантію? — запитав Кабріаль.

— Щодо гарантій: я гарантую вам більше, ніж ви можете гадати. Час іде, й ситуація може змінитися, та й існуючий режим не стабільний.

Кабріаль похитав головою:

— Пані, я ніколи не втручаюсь у політику. Це не моя справа. Крім того, я не відчуваю потягу до неї. Це речі дуже делікатні й небезпечні. Якщо дозволите мені висловитись одверто, скажу, що політика нічого не дала пану барону. Він підтримував імперію, до імперії — державний переворот другого грудня. А кінець кінцем йому не дали навіть місця депутата.

— Бо бачили, що не гідний ним бути.

— Ні, я цього не сказав би.

— Скажу відверто: у Фобла погана репутація. Він п'є, гуляє, надто брутальний. Це — панок, нікому не потрібний панок. Імперія не потребує таких, як він.

— Але ж пан барон вирішив змінити орієнтацію. Тепер він грає з опозицією легітимістів. Це ж усім відомо, — сказав Кабріаль.

— Ну й що? — спитала баронеса.

— Це мене не стосується, але, дозволю собі сказати, небезпечна справа, навіть дуже небезпечна. Імперська поліція вельми вправна...

— А пан барон хіба не вправний? — сказала баронеса. — Заспокойтеся, пане Кабріалю, ми все зробимо для нього...

Оце «ми» неприємно здивувало Кабріаля. Чи не був це мимовільний натяк на партію роялістів або на персональну дружбу баронеси з графом де Бессен?

Чи розуміла вона, що став на хибний шлях? Кабріаль жахався говорити відверто. Вона ще ближче підійшла. Пахощі парфумів огорнули Кабріаля. Баронеса облишила пихатий тон і промовила:

— Гарзд, пане Кабріалю, годі про політику. Мені потрібні гроші, багато грошей... для... — І завагалась на мить. — Я повинна звільнитись...

— Від боргів? — запитав Кабріаль.

Вона не відповіла на це банальне запитання.

— Оскільки ви говорите про гарантії, то знайте, що у нас є коштовності...

— На сто тисяч ф'ранків у вас їх нема, — відповів Кабріаль.

— Ви ж нічого не знаєте, — сказала, сміючись, Маргарита. — У нас є фамільний скарб, справжній скарб...

Очі Кабріаля заблискотіли. Розмова набувала характеру, який подобався йому. Але про які це коштовності говорить баронеса? — запитував він себе.

— Треба подивитись на них, — прошепотів. — Треба знати, що вони варті. Ви ж не можете довірити їх без згоди пана барона.

Вона махнула рукою.

— Обійдемося і без нього!

Лис почав пригадувати. Колись його батько розповідав йому про скарб, який барон Раймон забрав був із собою під час еміграції. Але спливли роки, і ніхто навіть не згадував про той скарб. І Кабріаль вважав, що він уже давно втрачений, що коштовності продано, а на виручені гроші куплено землю. Невже цей сімейний скарб і досі існує?

Колись існування того скарбу було, певно, реальною справою, бо це відповідало недовірливій і бережливій вдачі барона Раймона, та й не тільки його, а й усього провінціального дворянства. Дружина барона Раймона де Фобла, Леоні де Бруссе, яку вважали скнарою, теж могла збити чималі гроші...

— Пані баронесо, — мовив Кабріаль, — прошу вибачити мені моє здивування. Я знаю, що пан барон тепер у скрутному становищі. Кілька разів він просив, щоб я взяв для нього певну суму грошей на аванс або позику... Я не хочу приховувати від вас, що його нотаріуси починають дедалі більше вагатись щодо спроможності барона розрахуватись. То як могло статися, що пан барон ніколи не говорив мені про ці коштовності? Якщо вони дійсно дорогі, то їх можна продати.

— Те ж саме кажу і я, — відповіла баронеса. — Але барон чомусь не хоче їх чіпати. Він буцімто обіцяв своєму батькові доторкнутися до тієї скриньки тільки в крайньому разі, коли не буде вже виходу із скрути. Він ладен продати останні ферми, навіть маєток у Тулузі, щоб тільки зберегти цей скарб.

Кабріаль повільно похитав головою. Все це здавалося ймовірним. Щоправда, Жюль де Фобла не походив на свого батька, але він міг успадкувати селянську недовірливість. Міг би продати все своє видиме багатство, залишитися тут, у Монторіолі, пити, полювати й волочитися за дівчатами... Хіба не так?

— Припускаю, пані баронесо, що ця скринька варта таких грошей... Але як ви її добудете? Чи хоч знаєте ви, де вона знаходиться? Барон, певно, тримає її в надійному місці.

— Це вже моя справа! Повторюю вам, друже, мова йде тільки про позику. Дайте мені стільки грошей, якщо вимагатимете повернути борг, цю скриньку буде віддано вам.

— А якщо барон помітить відсутність скриньки?

— Тим гірше для нього! — відповіла Маргарита глузливим тоном. По спині Кабріаля забігали мурахи.

Баронеса відступила на крок, відкинула назад голову, немов бажала сховати своє обличчя. Кабріаль зрозумів, що вона не жартує. Жахлива рішучість зробила її вуста жорстокими, а очі сумними. Вона сховала руки під шаль. Вся грація й принадність її зникли. В цей час Кабріалю здалося, що він бачить провалля, провалля зненависті й страшного мороку. Звичайно, Лис і сам не був святим у особистому житті. У ділових відносинах його ніколи не турбувало сумління, він сам не зупинявся ні перед чим. Він управляв маєтком з обережною хитрістю, вигравав на одному, груз в іншому, на свій лад збивав грошки й збільшував рахунки; брав хабарі, дешево купував і дорого продавав землю. Але зовні все робилося як годиться, він ніколи не заривався й не хотів цього робити.

І раптом ця жінка, яку він по-своєму поважав, яку, незважаючи ні на що, розглядав як жінку знатнішу за нього, відкрила йому свій внутрішній світ, що в нього він ніколи не насмілювався б зазирнути, у світ цинізму і злочину.

— А хіба барон де Фобла безсмертний? — додала вона тим же тоном, який можна було вважати легким і який навіть примусив Кабріаля здригнутися. — Хто буде жалкувати за ним? Ви, пане Кабріалю? Та ви ж на ньому заробили своє багатство!

— Пані баронесо, — запротестував Кабріаль.

— Я знаю, що кажу, — відповіла Маргарита. — Ніхто не жалкуватиме за ним: ні ви, ні я, ні його друзі-бонапартисти, ні його нові друзі — роялісти... От бачите, Кабріалю, ми й об'єдналися з вами... навіть більше, ніж ви гадали...

Маргарита знову підійшла до Кабріаля, поклала свої руки йому на плечі. Він відчував не вагу їх, а тепло, пахощі, що п'янили його й проникали у всі пори його тіла. Він ніколи не міг мріяти про таке, про цю зустріч, таємничі розмови, напівобійми. Проте намагався зберегти ясність розуму. Чого вона хотіла? Грошей? Так. Ні, не тільки грошей, вона хотіла чогось більшого, якоїсь неви-

разної допомоги, таємничої співучасті... Він помітив, як зустрілися їхні погляди, і цього разу витримав вогонь її очей, вуста його опинилися поруч з її вустами, ясно-червоними, животрепетними, звабливими.

— Жермене, допоможи мені,— прошепотіла баронеса й зробила різкий рух, ще ближче підступивши до нього. Свічка погасла. Кабріаль почав порпатись у кишені, шукати сірники. Він завжди мав їх при собі. Руки у нього тремтіли. І як тільки вони піднеслися до свічки, то доторкнулися до затягнених у рукавички рук Маргарити де Фобла.

— Коштовності існують, я певна,— прошепотіла Маргарита.— Допоможи мені їх знайти...

* * *

Бернабе чув усю розмову. Ще на початку її він підійшов ближче й заховався у темряві, захищаючись віконницею на випадок, якщо двері рвучко відчиняться; прихилився до них і уважно слухав. За кілька метрів від нього, в кущах, сидів Мірассон і стежив за підходами до будинку. Він нічого не розумів у всіх цих справах, але повністю довірявся своєму хазяїну.

Загубили одну дичину, але знайшли іншу. Отже, день пройшов недаремно. Крім усього іншого, Бернабе навчив Мірассона мистецтву підслуховувати під дверима і взагалі цікавитися всім.

Коли погасла свічка, Бернабе здалося, що тепер він може спокійно залишити будиночок.

— Що ми маємо робити тепер, хазяїне? — запитав Мірассон.— Уже пізній час, я змерз і хочу їсти. Може, десь неподалік є корчма?

— Повинна бути,— задумливо відповів Бернабе.

— Чи будемо ми переслідувати того негідника? — запитав Мірассон.

— Нема рації. Темно, хоч в око стрель. Він, напевно, пішов ночувати десь у темний закуток лісу. Ходім.

— Куди ж ви хочете йти?

— Я ще й сам не знаю,— відповів, продовжуючи міркувати, Бернабе.— Вийдемо на головний шлях, там є корчма, за два льє звідси.

— Цілих два льє? — голосно сказав Мірассон.— Хіба нема десь ближче?

— Я не хочу, щоб мене тут бачили. Ми повернемося сюди, друже, ще повернемося. Вважаю, що ми недаремно згаяли час.

Вони пройшли парком, перелізли через мур і спинилися на дорозі. Туман став густішим. Бернабе в присутності Мірассона звик міркувати вголос, а той слухав уважно, з повагою.

— Ти чув що-небудь, Проспере?

— Нічогосінько, хазяїне.

— Я запитую тебе про рандеву двох закоханих.

— Нічогосінько не чув.

— Цікаво,— сказав Бернабе.

Мірассон теж щось пробурчав на знак згоди.

— Бачиш, Мірассоне,— продовжував Бернабе,— барон де Фобла і ще дехто цікавлять префектуру.

— Ці благородні аристократи приєдналися тепер до республіканців? — запитав Мірассон.

— Не зовсім так, вони жадають реставрації,— відповів Бернабе.

— Повернення короля?

— Атож.

— І плетуть змову?

— Еге ж. Їздять сюди-туди, метушаться. І барон де Фобла з ними. Він хотів отримати депутатське місце, та йому відмовили. Барон авантюрист. Поставивши у свій час карту на імператора, тепер хоче поставити на короля. Та все це ми знаємо. Але чого не знаємо, то...

— Чого ж ми не знаємо? — покійно повторив Мірассон.

— По-перше, пані баронеса дуже потребує грошей; по-друге, вона згодна на все, аби тільки одержати ці гроші. Але бачиш, хлопчику, на цей раз ідеться не про те, щоб купити сукню за тисячу п'ятсот ф'ранків у пана Ворма або черевики в Сікорського, ні, ні, не про те. Мабуть, мова йде зовсім про інше. Але про що саме? Ось про це я й хотів би дізнатись...

— Хіба пан барон уже впав у злидні? — простодушно запитав Мірассон.

— Запитання розумне, мій друже, і воно наводить мене на головне. Я навіть забув про це. Очевидно, барон розорився. Кабріаль трохи допоміг йому. Таке бував часто серед тулузьких дворян. Вони хочуть більшого, ніж можуть. Є достатки на п'ятсот тисяч, а живуть на мільйон. Припустимо, що в них землі на чотириста тисяч ф'ранків. Але

присягаюсь, що коли є вино, а хліб продають більше, ніж по п'ятнадцять ф'ранків, то в них щорічного доходу буде десять тисяч ф'ранків. Що можна зробити з ними, коли пан барон викурює англійських сигарет тільки протягом року на тисячу ф'ранків, а пані баронеса їздить приймати ванни в Котре або в Біарріц? Бали й відвідування театрів — теж не дешева справа. До того ж треба утримувати консьєржів, служниць, прибиральниць, виховательок, конюхів тощо. Для придбання тієї чи іншої сукні звертаються до нотаріуса за позичкою. Нотаріус позичає. Починають продавати землі чи ферми, і їх купляє мірошник або управитель... Ти слухаєш мене?

— Слухаю, хазяїне. У цього барона ні копійки за душею.

— Щоправда, в нього залишилось кілька дрібних коштовностей, які мене дуже цікавлять.

— Кілька торбинок з коштовностями?

— Ні, щось цінніше. Скринька з коштовностями, сімейний скарб. Приблизно на сто тисяч ф'ранків. А може, й більше?

Мірассон аж свиснув.

— Сто тисяч ф'ранків! Це тобі не абищія, хазяїне.

— Отож я й кажу: він повинен їх мати, але ми не впевнені в цьому. Йдеться про те, щоб відшукати ту скриньку.

Раптом Бернабе зупинився. Круг них у тиші зимової ночі маячили примарні дерева. Бернабе обернувся до маєтку. Мірассон машинально зробив те саме. Поперед них височів темний товстий мур, а за ним у далечині, перед залізними решітками, стояла хатинка консьєржа.

— Чи живе хто-небудь у цій хатинці? — запитав, сопучи, Мірассон.

— Консьєрж, на прізвище Брюске, — відповів Бернабе. — П'єру Брюске, я його знаю.

— А чи не спить часом отой червоний тут, у цьому затишному куточку?

— Не знаю, — сказав, вагаючись, Бернабе. — Брюске — добряк, ніколи не мав стосунків з червоними. Гадаю, тут його немає... — А потім раптом замовк, згадав минуле. Маленька дівчинка грається біля цього будиночка, і з нею син Берте — Жак. Скільки ж їй зараз?..

— Господи! — промимрив Мірассон. — Я голодний і змерз.

Син Берте, безперечно, знав консьєржа. І його сім'ю. То чи не спало йому на думку повернутись у рідні краї й попроситись переночувати? Бернабе знизав плечима. Брюске великий боягуз. Він ніколи не спілкувався з горластими республіканцями.

— То як? — запитав Мірассон.— Що будемо робити?

— Ходім! Погріємось трішки... Там, при дорозі, в корчма. Отам і повечеряєм.

ЛУЇЗОН

Раптом від стіни відокремилась легенька тінь.

— Це ти, Жак? — почувся занепокоєний голос дівчини.

— Я! Не лякайся, Луїзон!

— Та я не лякаюсь, але йди швидше!

— Отак! Не злякалась, а рука тремтить... Не треба лякатись; Луїзон!

Голос хлопця був водночас і приємний, і серйозний. Кожний його рух вказував на спокійну зрілість, на впевненість, яка приходить до тих, хто багато бачив, багато страждав, довго боровся.

— Приходили по тебе, Жак!

— Авжеж, мене шукають, знаю.

— А хто вони?

— Одного звать Бернабе. Спритний пройдисвіт. Син торговця борошном, колись бував у маєтку. Я знаю його, та й твій батько пам'ятає. Він служить у поліції. А його помічника звать, здається, Мірассон. Цього ще не знаю. Але не хвилюйся. Я звик уже до переслідувань. До того ж — у нас усюди друзі.

— Я кричала. Чув?

— Це означало: Лис робить своє турне по маєтку? Дякую. Цей Лис зробив мені послугу.

— Як почувавш себе, Жак?

— Вони вважали, що стежать за мною, а подалися за Лисом. От я й повернувся до тебе... Ти все ще тремтиш, Луїзон? Може, тобі холодно? Ми скоро повернемося.

— Батько буде хвилюватись.

Жак і Луїзон пішли попід муром, добрались до невисоких дверей, що вели до підвалу. З підвалу перейшли до кімнати, а з кімнати в кухню.

Біля каміна сиділо двоє сивих селян. Коли Жак і Луїзон проходили кімнатою, чоловік підвівся.

— Доброго вечора, П'єру, доброго вечора, пані Брюске, — привітався Жак. — Тут усе спокійно?

— Спокійно, — відповів П'єру Брюске, консьєрж маєтку барона де Фобла.

— Суп уже гарячий, — повідомила дружина П'єру.

— Час вечеряти. Ти зачинила ворота, Луїзон? — запитав старий дочку.

— Авжеж, тату. Накинула навіть залізний засув.

Кімната була просто вмебльована: стіл без скатертини, три солом'яних стільці, три ослінчики, мисник з горіхового дерева, який поблискував од полум'я свічки.

Тут було затишно. Двері зачинено на замок. Віконниці взято на засуви. У кухні панували мир, тиша, спокій і безпека. Підлога вистелена черепичними плитами червоного кольору. На миснику побликували два олов'яні глечики, полив'яні горшки зеленого, жовтого й інших кольорів. Смачний дух овочевого супу розходився по всій кімнаті.

На столі три фаянсові тарілки, три грубі склянки, пляшка вина й півбуханця хліба.

— Сідайте вечеряти! — запросила стара жінка. — А я залишуся тут, біля вогню. Якщо хтось зненацька знайде, йому нічого дивуватись, адже на столі, як завжди, три тарілки.

— Та ніхто не знайде, — сказав П'єру. — Пан барон десь на полюванні, баронеса воліє залишатися в теплі, а Кабріаль уже зробив свій обхід.

— А слуги? — запитав Жак.

— А чого їм приходити сюди? Надворі страшенний холод. Давайте обідати. Коли хтось постукає, заховашся в льох. — П'єру Брюске глянув на Жака з якоюсь теплою увагою й тихим голосом запитав: — Чи зробив те, що тобі хотілося?

— Зробив, — повільно відповів Жак. — Минуло вже багато часу відтоді, як я востаннє відвідував материну могилу.

— Тобі ніхто не заважав?

— Ніхто, таточку, — заговорила жваво Луїзон, — хоч я й дуже боялась!

— А чого? — запитав стурбований П'єру.

— Та двоє шпигунів переслідували мене аж до Гайяка,— відповів Жак.— Бернабе і той другий, що ходить за ним, мов тінь. Бернабе хитрющий, злий.

— Дуже хитрий, як про нього подежують,— докинув П'єру.

— Він зрозумів, що я не можу побувати в Монторіолі, не відвідавши кладовища. Але заспокойся, П'єру, вони загубили мій слід. Коли Кабріаль проходив подвір'ям, подалися за ним, вважаючи, що то я. Либонь, їм не зайде в голову шукати мене тут; певно, подумали, що я помандрував до Тулузи.

П'єру занепокоївся. Це був добрий, кругловидий чоловік, в лицем, поритим зморшками, з рідкуватими сивими вусами, ясними очима, трохи сумовитий та боязкий. Дружина схожа на нього: таке ж спокійне, лагідне обличчя; вік стер красу молодих літ. Невеличка на зріст, охоча поговорити, вона тихенько пересувалася по кімнаті, наче мураха. Наливала в тарілки, подавала хліб.

Присутні сіли до столу й мовчки заходилися їсти. Дружина Брюске повернулася до каміна, сіла на ослінчику.

Невеличкий будиночок огорнула мертва тиша. Знадвору не долинав ніякий шум. Потріскували тільки дрова в каміні та стримано стукотіли об тарілки ложки.

Закінчуючи вечерю, П'єру Брюске налив собі склянку вина і з якоюсь зосередженістю вишив.

— Вітер ущух,— кинула стара.

Луїзон глянула на матір, потім на щільно зачинені двері, кинуда погляд на батька, який допивав вино, і, нарешті, на Жака, котрий, скінчивши їсти суп, одсунув тарілку й простягнув ноги. Здавалось, він почував себе щасливим у цій атмосфері спокою й тепла. Луїзон знаходила, що в нього такі ж темні кучері, чорні очі й ніжне обличчя, як і тоді, коли вона ще була маленьким дівчиськом. Спокійний, лагідний, з тонкими рисами й високим голосом, який, здавалось, ніяк не гармоніював з усією кремезною, добре збитою постаттю й тією силою, що таїлася в ньому,

А напередодні вона побачила Жака, коли той уперше після багатьох років з'явився в морозну ніч, і зразу ж упізнала його. Воднораз помітила, що це вже не той юнак, Колись привітний, з темними м'якими очима, він став дорослою людиною з швидкими, впевненими рухами, рішучим голосом. Робили його дорослим не тільки темні вуса, не тільки маленька борідка, ба навіть не перші зморшки

на щоках, що надавали йому якоїсь статечності. У його погляді світилася впевненість у собі, якої бракує багатьом чоловікам, старшим за нього. В тому погляді можна було прочитати, що життя передчасно змінило його вдачу, що юнак багато пережив.

Але цього вечора, здавалось, у нього той же вигляд, що й замолоду, те ж спокійне, усміхнене, юнацьке обличчя. Луїзон пригадала сільську вулицю, де жив старий коваль Берте; як стояв він на порозі похилої кузні, височезний, чорнявий, з густою кучмою, й спирався на якусь залізну палицю.

Отоді й увійшла в середовище, що оточувало Жака, в фантастичне царство заліза. Важко дихав міх, червонів метал і вигинався на кувалді. На чорних від сажі стінах висіли якісь інструменти: молотки, різці, ножиці, кліщі, затискачі. Але Луїзон не лякалась. Навпаки, в оточенні розплавленого металу, шуму й важких металевих балок відчувала себе в безпеці.

Старий Берте був дужий і добрий. Все село слухало його розповіді й любило.

— Заходь, заходь, Луїзон, — кликав, було, Жак.

І Луїзон бігла до нього, заходила в кузню.

Біля ковадла часом збиралися люди, щось гаряче обговорювали, але дівчинка нічого не тямилася з тих розмов. Ішлося про короля, президента, революцію, республіку, роботу, мир і хліб. Ці слова плавали в темному повітрі кузні, серед запаху гартованої криці й смалених кінських копит.

«Республіка, Республіка» — це слово часто було на вустах коваля Берте. Він вимовляв його з повагою, любов'ю. У ті хвилини здавалось: з його очей розбризкувалися іскри, такі ж блискучі, як і розпечений метал, що його гамселили на ковадлі.

* * *

Мати Луїзон принесла шмат ковбаси й запитала чоловіка, що, здавалось, мріяв:

— Чому не наливаєш вина, П'єру?

— Зараз, — відповів чоловік, беручи глек, а потім похитав головою й додав: — Згадувалось давноминуле... Далі, Жак, ніколи не забути мені того дня, коли селяни рушили до Тулузи. Я побіг попередити їх, і вони вислу-

хали мене... Пам'ятаєш, Жак? Спочатку подумали, що я провокатор. Але твій батько знав, що я не шпигун. Я тільки трохи був полохливим... От і все.

— Досить, П'єру,— сказав Жак.— Що було, те сплигло. Не можна повернути минуле. Не можна змінити того, що вже пройшло. Нам треба дивитися в майбутнє.

— Так-то воно так. Ти молодий ще, Жак, а я вже старий...— П'єру зітхнув, кинув погляд на Луїзон і сказав:— Дитина моя турбує мене ніколи: надто молода, а я вже старий.

— Нічого клопотатись тобі про це, П'єру,— якось урочисто відповів Жак. І вони обмінялися довгими поглядами, й П'єру посміхнувся. Луїзон схилилась над тарілкою: їй повіяло теплом від цих слів.

— Твоя правда, Жак, я вірю в тебе,— сказав П'єру.— Але ніщо не зітре з моєї пам'яті той страшний день...

— Я теж ніколи не забуду,— прошепотів Жак.— Відвідав оце могилу матері і ще раз заприсягнувся: помщусь за неї й за батька, могилу якого так і не знайшов. Неодмінно помщусь!

— Як ти думаєш помститись, Жак? — запитав П'єру, і голос його затремтів.— Вбити Фобла? Я й сам кілька разів хотів це зробити. Він не боїться мене й довіряє мені. Коли брав на роботу, то оселив тут, дав навіть рушницю... Скільки разів, зізнаюсь тобі, я спостерігав, як він ходив по подвір'ю. З цього вікна міг би вбити його, як пса... Він довіряє мені, вважає мене рабом і простачком...

Жак підніс руку.

— Я розумію тебе, П'єру. Та й як не зрозуміти? У мене теж була така думка. Прийти, підстерегти і вбити. Він нічого не підозрює зараз, і можна зробити це дуже легко... Але треба подумати... Я не один, та й Фобла не один. Він убив моїх батьків, але разом з ними загинули тисячі. А тисячі й тисячі інших кинули до в'язниць або заслали на каторгу. Ми хочемо справедливості, П'єру. Але не будемо відповідати злочинами на злочин. Усе вирішить справедливість.

— Так, так, я згоден з тобою,— відповів Брюске.— Ти правду кажеш, синку, недарма ж тебе прозвали Жаком Сонце.

Запала тиша. Пані Брюске стояла біля каміна, схрестивши руки, ніби молилася богу. Луїзон підвелась. З її ясного дитячого личка зникли стриманість і боязкість, не-

мовби вісімнадцятирічна дівчина раптом стала дорослою жінкою, вродливою й статечною. Її світлі очі побільшали від палаючого вугілля в каміні, а густе золотисте волосся наче спалахнуло.

Жак посміхнувся.

— Давайте вип'ємо, друзі. Нам треба набиратися сили.

Пані Брюске нахилилась над вугіллям, узяла глиняний горщик і зняла з нього покришку. Пахощі тмину й киплячого вина розійшлися по кухні.

— Мамо Брюске, твоє рагу має бути чудовим! — вигукнув Жак. — Либонь, ти пригадала, що я люблю рагу. — І простягнув руку з тарілкою до пані Брюске. Луїзон і собі. — А що, Луїзон, і тобі подобається рагу? Знай, що я давно не їв такого. Давай мені побільше!

— Я теж люблю, — відповіла дівчина, дмухаючи на пару.

— Я вдосталь насмажила, вистачить і для тебе, — голосно відповіла мати, обличчя якої повеселішало.

Поївши, Жак почав розпитувати про се, про те. Про людей, що живуть у селі, про тих, хто працює у магтку. Мова пішла і про Кабріаля, барона та баронесу. П'єру переказав Жаку плітки, що точилися навколо них, розповів про те, що сам бачив. Жюль де Фобла от-от мав розоритись. У минулому році він сподівався врятуватися, одержавши місце депутата. Та префектура цього не допустила. Барон зазнав болючої гіркоти, намагався навіть просити аудієнції в імператора. А коли дістав відмову, відсахнувся й приєднався до роялістів. Що ж до Кабріаля, то й говорити нічого. Він потихеньку збагачується за рахунок свого хазяїна.

— Це правда, — сказав Жак. — Фобла допоміг реставрації імперії, а зараз його цураються, як людини, що скомпрометувала себе. Але як давно він злигався з партією легітимістів? Чи, можливо, приєднався до них тільки після того, як йому відмовили?

П'єру розповів і про баронесу, про її легковажну поведінку, марнотратство. Вона не пропускала жодного балу чи вистави в театрі. Довгий час салони тулузьких дворян-роялістів були зачинені для неї. І в найперший із них, салон керівника легітимістської опозиції в районі маркіза де Вігора (завдяки графу Бессену), вона все-таки пролізла.

— А хто він, той граф Бессен? — запитав Жак.

— П'ятдесятилітній красень, стрункий, завжди одягнений за останньою модою,— відповів П'єру.— Сім'я його в Лораге; походить, здається, з старовинної знаті. Але залишив Південь, довго подорожував і, певно, зазнав багато всіляких пригод у Європі та Америці. Я дізнався про нього від слуг. А їм це відомо з розмов. Вони переказали мені все... Що він із себе уявляє? Нічогосінького не знаю. Можливо, просто негідник в одязі дворянина...

— Він оселився в Тулузі?

— Здається, прибув сюди за дорученням графа де Шамбор і виконує якусь місію серед легітимістів округу.

— Ого! Виходить, важлива персона!

— Хто його зна! Частенько заходить у маєток де Фобла в Тулузі, а іноді приїздить і сюди.

— А що з усього цього має барон де Фобла?

— Напевно, гадає, що уряд Бадінге буде скинуто і король Генріх V повернеться на престол. Ось чому тулузькі роялісти хвилюються і так часто влаштовують зустрічі. А поліція дає їм таку можливість. Вона не вбачає в їхніх хвилюваннях ніякої небезпеки. Ці панове нічого вже не являють собою. У них немає ні грошей, ні армії. Мені зайшло в голову,— вів далі П'єру,— що барон, можливо, приєднався до роялістів, аби стежити за ними. Хоч я не впевнений. Його гнів надто ще свіжий, бо зовсім недавно відмовили обрати депутатом.

— Як знати? Йому теж потрібні гроші. А міністр внутрішніх справ дасть за таку допомогу скільки треба.

П'єру схвально похитав головою.

— Насправді дворяни не такі вже й нещасні. Вони жалкують за королем, це зрозуміло. І те, що не такі багаті, як банкіри, теж відомо. У них ніколи не було звички працювати: вони марнують час на полювання та по салонах. Від них жодної користі суспільству, в той час як діти простих людей, ледве зіп'явшись на ноги, мусять уже заробляти собі на кусень хліба. З восьми років працюють у полі й на фабриках. На шахтах Тарна злидні чорніші за вугілля. А для багатіїв бідність тільки там, де пиріг не такий завеликий, як їм хотілося б.

— Все це ми змінимо,— відповів спроквола Жак Сонце.— Змінимо все і вже працюємо над цією проблемою.

— Селяни менш свідомі, ніж мешканці міст,— промовила, зітхаючи, дружина Брюске.— По селах велика відсталість. Мало хто з них уміє читати, багато ледве спро-

можні написати своє прізвище. Вони бояться жандармів і суддів, не насмілюються і пальцем ворухнути.

— І все ж,— відповів Жак Сонце,— під час державного перевороту народ повстав, і не тільки в Парижі, але й по багатьох провінціях.

— Атож, атож,— погодився П'єру Брюске.

Він не наважувався перечити Жаку і думав про ті незгоди, що виникли після перевороту. Звичайно, народ повстав, але під час повстання немало людей загинуло, чимало було пролито крові. Знайшли свою смерть тоді і мати, й батько Жака.

— І все ж прийде той день, коли народ стане господарем,— почав Жак.

— Я вірю в це,— сказав П'єру,— і зроблю все можливе, щоб допомогти тобі. Але боротьба багато горя завдасть нашим дітям, і крові проллється багато.

— І все ж той день настане, коли народ буде господарем,— повторив Жак.— То буде царство справедливості. Для всіх забезпечимо роботу і хліб. Діти народу посідатимуть найвищі посади в державі. Шляхетність оцінюватиметься не по крові...

Луїзон дивилась на Жака Сонце. Він був той же і раптом здавався якимсь іншим. Жак підвів голову. Його чорні очі виповнилися новим світлом. Він звертався до них і до тих, хто був поза стінами цього будиночка, уявляв собі людей і умови їхнього життя, яких інші не помічали. Луїзон намагалась стежити за його поглядом, щоб побачити той день, про який він говорив. Їй хотілося своїми очима побачити країну, в якій люди не ховаються від жандармів, не вбивають один одного, країну, в якій робітники і селяни їдять досхочу.

Луїзон не розуміла багато чого. Вона слухала Жака, як слухають музику, веселу й лагідну, як спів птахів на зорі весняного дня, коли теплий вітерець ніжить зелену долину.

А Жак Сонце говорив і говорив. Розповідав про майбутню Республіку, в якій люди житимуть у щасті й справедливості. Республіка... Це слово колись не сходило в вуст коваля Берте, що стояв на порозі старої темної кузні. І Жак повторює це слово. Возить його з собою по залізницях, вимовляє в стареньких убогих оселях.

То була його нескінченна подорож по Франції; він їздив і носив з собою свій гнів, свої сподівання, свій

розум, працюючи то тут, то там ковалем. Цю професію він успадкував від батька. Потім переїздив до іншого міста, шукав інших людей, рідних за думками, переконував їх, завойовував нових друзів Республіки, дурив поліцію; приносив робітникам новини про те, як живуть інші робітники, думку про те, що вони можуть об'єднатися, зібрати свої сили й одержати перемогу над імперією, над її прислужниками й агентами.

Він був один і не один. По всій країні точилися про нього розмови, люди чекали його, як чекають світлого дня, першого променя світанку на ланах. Його ім'я стало легендою, його слово — обіцянкою, перемогою.

Жак Сонце... Це ім'я вимовляють на фермах і в корчмах, біля вогнищ і в стайнях.

Жак Сонце! О! Це він примушує псів Бадінге бігати за ним... Настане день, той день, коли банкіри не будуть обдирати простий люд, коли слуги диктатури не писатимуть своїх законів, настане день, коли країна буде республікою. Для всіх громадян вистачить роботи й хліба. Діти бідноти знатимуть грамоту...

Голос Жака Сонце був приємний, низький; він говорив пошепки. Звук цього голосу ледь піднімався над тліючим вогником каміна, проте наповнював ваш слух.

Раптом матуся Брюске підвелася з ослінчика.

— Хтось ходить біля будинку, — мовила вона.

Жак замовк, узяв кашкета й шарф. Луїзон підійшла до льоху. Жак теж підхопивсь і, ступивши, опинився поруч. П'єру замкнув за ними двері. У льоху, в темному кутку, стояла велика бочка. Жак перевернув її й тихенько відкотив убік. Під бочкою був люк з лядою. Жак підняв ляду. Там були круті сходи, що вели до другого льоху. Жак спустився вниз і закрив за собою ляду. Луїзон повільно підкотила бочку й, поставивши на місце, повернулася до кухні.

А П'єру розмовляв із дружиною. Говорив дедалі голосніше: про те, що вітер змінив напрямом; що коли подме з півночі, то туман розійдеться, але насуне холод...

Матуся Брюске відповідала чоловікові, уважно прислухаючись до кроків, що долинали з подвір'я.

Хтось і справді ходив, бо під ногами хрумтів гравій. Хтось пройшов попід стіною і попрямував до воріт. Потім повернувся й підійшов до будиночка.

— Треба подивитись, як там у нас з дровами, бо цей камін забирає дуже багато,— мовив Брюске, удаючи, ніби розмовляє з дружиною.

Хтось зупинився під вікном. Все стало зрозуміло. Луїзон узяла в руки шитво й сіла біля вогню. Якийсь час було тихо, але знову почулося шарудіння. П'єру хотів пересвідчитись, хто там ходив, та раптом постукали в двері.

— П'єру, відчини! Чи, може, ти вже в ліжку? — пролунав голос.

— Це барон,— прошепотіла матуся Брюске.

— Невже ти спиш? — повторив несподіваний гість.

— Зараз, зараз,— відповів П'єру, підіймаючи важкий засув і повертаючи ключ.

— Я думав, що ви вже обляглися, друзі,— проговорив Фобла.

Пахощі сигари й рому розійшлися по хаті. Луїзон підвелася привітати гостя. Матуся Брюске стояла поважно, покірливо схиливши голову.

Барон підійшов до столу, важкий, кремезний, з обвислими щоками, сивий. Його уважні очиці розглядали меблі й накритий стіл.

«Ми нічим не ризикуємо,— подумав Брюске.— Він п'яний. Але чи не підслухав часом нашої розмови?»

Жюль де Фобла підійшов до каміна і простягнув руки до вогню.

— Добре горить! — мовив він, посміхаючись.— Ви не бережете дров...

Його постать була незграбною, голос — нерозбірливим.

— Надворі холодно, а будинок сирий,— відповіла матуся Брюске.

— І зараз не час для прогулянок, пане барон,— відрізав П'єру.

— Так, так, і справді не час для прогулянок,— машинально відповів барон і додав крізь зуби: — Ніхто того не відає. Іноді такі прогулянки бувають корисними.— І зтягся лондонською сигарою, потім підійшов до Луїзон та вщипнув її за щоку.— Добрий вечір, красуне, ти ще не лягала?

— Зараз піде,— відповіла матуся Брюске.

Барон відступив на крок, нахилив голову, немов бажаючи краще розгледіти вродливе дівоче личко. Луїзон опустила вії і втупилась очима в сорочку, яку лагодила. Погляд барона надовго затримався на ній.

Фобла був одягнений у стару зелену з мідними гудзиками куртку, яку завжди брав на полювання. На підкладці сіріли сліди попелу від сигари. Чоботи забруднені. Мабуть, не перевдягався й не перевзувався після обіду.

«Чого він шукав? — запитав себе П'єру. — До кого прийшов? До нас чи до малої? Господи! Яке нещастя!..»

Барон усівсь перед каміном, простягнув ноги і, здавалось, про щось мріяв, похитуючи головою.

— Чи не хочете скляночку вина, пане барон? — запитав Брюске.

— А чи нема в тебе часом горілочки? Вона краща за твоє вино, особливо коли надворі туман і холодно. Мабуть, знайдеться.

— Знайдеться, пане барон...

— Чи все гаразд сьогодні в маєтку?

— Спокійнісінько.

Матуся Брюске підійшла до шафи, узяла пляшку і склянку та поставила перед бароном:

— Чи не ходив хто подвір'ям? А може, чув когось на дорозі?

— Нікого не бачив і не чув, — відповів Брюске. — Ворота відчинялися тільки вранці, коли від'їжджав граф де Бессен...

Фобла голосно засміявся, і цей сміх суперечив блисківі, який раптом з'явився в його чорних очах.

— Я маю остерігатись, П'єру. У мене занадто багато ворогів...

— Ворогів, пане барон? — дивуючись, перепитав Брюске.

— Я знаю, що кажу, — відрізав граф.

Він нахилився над столом, узяв пляшку, налив собі повну склянку горілки й, вихиливши одним духом, утер уста, підвів голову і звернувся до консьєржа:

— Ти славна людина, П'єру. Не любиш базікати... Зробив свої справи й сидиш у хаті, як належить. — Потім повільно повернувся до Луїзон. — А у тебе нещогана донька! Мабуть, на виданні?

Здавалось, барона переслідує якась думка. Він примружив очі. Потім посміхнувся й знову налив горілки.

— Ще маємо час, — відповіла матуся Брюске.

— Певно, обіцяли вже комусь? — запитав досить сухо барон.

— Тим часом — ні! — заперечив П'єру і знову подумав: «Невже він прийшов сюди заради Луїзон?»

Барон не зводив з неї очей.

— Ця дитина мені подобається, — прошепотів він, немовби про себе. — Свіженька, тендітна. — І раптом змінив тон. Його обличчя стало якимсь солодкуватим: — Гадаю, тобі непогано було б перейти працювати в маєток? Баронеса візьме тебе служницею, якщо попросити її про це. Що ж до заробітку — подивимось. Я зацікавлений у твоєму батькові. І в тобі... — Він зробив крок до П'єру й промовив: — Усе гаразд, честь тобі, друже. Зрозумій мене. Я бажав би мати в маєтку особу, якій міг би довіритись.

— Пані баронеса дає їй посаду кастелянші. Луїзон любить шити та вишивати. Це непоганий ф'ах, і мені хотілося б, щоб вона удосконалювала його.

— Чом би не так! — відповів барон.

Здавалось, він про щось думає, кидаючи погляди на тарілки, ложки, виделки, склянки та початий буханець хліба...

Матуся Брюске підійшла до столу й заходилась прибирати. Фобла глянув на неї порожнім поглядом, потім сів і сперся ліктями на стіл.

— Так, так, П'єру, я казав тобі вже: ніхто не зичить мені добра...

— Обляште, пане барон, — запротестував П'єру.

— Але я твердо стою на ногах і знаю, що роблю. — Він посміхнувся й склав на столі великі волохаті руки. — Розкажи мені, П'єру, про ті плітки, що ходять про мене... Але розповідай відверто.

— Нічогосінько не чув, пане барон. Я нікуди з маєтку не виходжу. Хіба що в ліс та до саду.

— Подейкують, ніби в мене немає вже жодного су і я будімто нічого не вартий! Помиляються, П'єру, запевняю тебе. Але треба бути пильним. Ось чому й прошу, щоб твоя дочка служила в мене. Не бійся. Я хочу взяти її тільки на те, щоб дивилася за всім та наслухала. Подумай, П'єру. Я добре заплачу. Я не такий ще вбогий, як гадають. — І барон знову взявся за пляшку. — Твоя горілочка смачна. — За цим підвівся й попрямував до дверей. — На добраніч, друзі! Мені хочеться вже спати!

П'єру вийшов і причинив віконницю.

Фобла не оглядався. П'єру бачив, як він зник у тумані.

— Ну й дивак! — пробурмотів П'єру.

СПРАВЕДЛИВІСТЬ І БРАТЄРСТВО

Того вечора близько дев'ятої якийсь високий чоловік перелазив через огорожу в кварталі Круа-Дорад у Тулузі. Густий холодний туман огортав поля й будинки. Здавалось, весь квартал безлюдний, мовчазний.

Але, добре прислухавшись, можна було почути торохтіння візка, що долидало здалеку, з центру міста, жалібно скавучання собаки й рипіння віконниці.

Перехожий ступав широкими кроками, зігнувшись, може, тому, що швидко посувався вперед, а може, й з наміром краще замаскуватись.

Іноді, не притишуючи ходи, він обертався подивитися, чи не йде хто ззаду.

На відстані п'яти метрів нічого не було видно. І хоч перехожий був узутий у черевики, тверда мерзла земля ледь шурхотіла у нього під ногами.

Протягом кількох днів кріпив мороз, але сьогодні трохи потеплішало.

Перехожий був зодягнений у куртку з грубої вовни і в штани з такої ж тканини.

На голові — кашкет, що з нього звисав клапоть, який майже закривав обличчя. З лівого плеча звисала невелика торба. Мандрівник спирався на сукувату палицю, а на правому плечі тримав щось подібне до стрекала чи рушниці.

Здавалось, він ішов з Гайяка й Альбі. Ось він перейшов низенький міст через річку Ер. Півстоліття тому, під час знаменитої битви в квітні 1814 року, війська Веллінгтона, що атакували Тулузу (а захищали Тулузу війська під командою генерала Су), підступили до берегів цієї річки, навіть до передмістя Бонфуа. Війська Веллінгтона стояли і в передмісті Круа-Дорад.

Улітку це чудове місце з сільською природою приваблювало шукача розваг. І мешканці Тулузи охоче відвідували тутешні шинки, бенкети тощо. Тут продавали вафлі й смажену картоплю. Вузькі, коротенькі стежки перетинали поля й сади. Але цієї ночі, правду кажучи, ніщо не нагадувало тієї пори року, коли розквітають лілеї й черешні.

Низенькі будиночки з необпаленої або обпаленої цегли стояли один біля одного, і здалеку ледь можна було

вловити тоненьку смугу чи пляму світла, яка вказувала на те, що там є люди.

Порівнявшись із заставою, мандрівник на якийсь час зупинився й хутко озирнув халабуду митників, що бовваніла чорною плямою праворуч нього. Червонувате світло пробивалося крізь замерзлу шибку. Митники грілися й не звертали уваги на перехожих. Терпкий дух палаючих дров виходив з димаря й стелився по землі. Незнайомець, увібравши голову в плечі, йшов у непроглядній пільмі кам'яною бруківкою передмістя Бонфуа. Цей довгий бульвар вів до Південного каналу, неподалік від нового вокзалу Матабію, перетинав його через міст із шлюзом. Обабіч росли дерева, стояли невисокі мури із залізними решітками, що огороджували садки й городи.

Що ближче перехожий підходив до міста, то дедалі частіше попадалися будинки, переважно невеличкі, одноповерхові й двоповерхові, іноді з стайнею або хлівом, великими сіньми й кам'яними стінами.

Незнайомець зник на якусь мить, коли позад нього, легенько порипуючи, відчинилися двері.

Якась низенька на зріст людина у кролячій шапці просунула крізь напіввідчинені двері голову й стала пильно вдивлятися в далечінь. Згодом вийшла з сіней, притулилась до стіни і втупилась поглядом у напрямку, в якому йшов незнайомець.

Навкруги було спокійно, жодного руху. Дорога безлюдна. У далечині, в тому ж напрямку, блимав вогник газового ліхтаря. Спостерігач, що висунув голову з напіввідчинених дверей, вийшов із одноповерхового будиночка, бідного на вигляд, збудованого з довгої, вузької тулузької цегли, у стінах якого було вже чимало дірок. На першому поверсі двох вікон, розташованих обабіч вхідних дверей, з дерев'яними віконницями, поточеними шашелем.

У будинку не світилося. Можливо, хтось сидів у ньому біля вікна й крізь щілини стежив за тим, що відбувалося на вулиці. Над дверима була вицвіла вивіска. На потрісканому панно напівстертий напис: «Бернабе — продавець фуражу».

Людина, що вийшла з будинку, стояла нерухомо й пильно вдивлялася в тому напрямку, де блимав вогник газового ліхтаря. Позаду, в темному коридорі, чутно було човгання підшов об цеглу. Раптом у напіввідчинених

дверях з'явилося червонувате світло, чийсь хрипкий голос прогучав:

— Бернабе!

— Та помовч, Проспере! — цитьнув той.

— Це він? Напевно, він?

— Помовч, кажу тобі!

— Ходім!

— Зачекай хвилинку!

Бернабе продовжував вдивлятися. Його велика, загорнута в шарф голова хутко поверталася ліворуч і праворуч, немов погано прикріплений на держаку Іван-Покиван. Раптом він прошепотів:

— Так, це він, я не помиляюсь. Бо упізнав його по ході. Це він, тисячу чортів, він! Цей негідник уже теть заморив нас.

Знявся маленький холодний вітрець і заколихав хмарки туману. Десь у темряві ночі загавкав собака.

Бернабе озирнувся й кинув погляд у напіввідчинені двері.

— Ей, Мірассоне... Мірассоне, куди тебе чорти понесли?

— Я тут. Ви ж наказали загасити світло. Я й загасив. Час іти?

— Ходім, — відповів Бернабе.

На порозі з'явився Мірассон, довгий, худорлявий, у брудній блузі та в заяложеному канелюсі. Якась біла ганчірка огортала йому шию й підіймалась аж до густих вусів.

— Діяти мовчки? — запитав глухим голосом Мірассон.

— Навіщо? — посміхаючись, відповів Бернабе. — Хіба я боюся злодіїв? — І знову посміхнувся якось кисло й спритно витяг з кишені великий ключ. — Що буде далі — побачимо... Краще заперти двері. — Він двічі повернув ключ у замковій щілині. І два чоловіки рушили вулицею в напрямку міста обережними швидкими кроками.

— Ви бачите його? — пошепки запитав Мірассон.

— Не бачу, але він має бути десь тут, поблизу. Нам треба якомога ближче підійти.

— Сьогодні не так уже й тепло. Він, мабуть, поспішає зустрітися з ким-небудь та погрітись біля вогню.

Раптом Бернабе пхнув компаньйона під критий дашок якогось будинку.

— Бач? Оце він! — кинув Бернабе, вказуючи на газо-

вого ліхтаря неподалік. У сяючому світлі замаячила висока дебела постать. У руці в неї, мов скіпетр, поблискувала палиця.

Мірассон широко розкрив очі. Здавалося, людина зупинилась. Та це тривало лише якусь мить, і мандрівник зник у темряві.

— Він нічого не підозрює, гадає, що його ніхто не бачить, — сказав Мірассон. Бернабе кивнув на знак згоди.

— Щодо мене, то я давно чекаю на нього й цікавлюсь його особою. Але чи знає він про це? У всякому разі, треба бути обережним. А тепер ходімо за ним, тільки мовчки. Підемо аж до каналу. Треба дізнатись, куди він іде й кого зустрічає. За каналом стежити буде важче, бо там завжди чимало люду й карет... Ходім!

Один за одним вони обережно кралися попід стінами. Бернабе йшов першим. Порівнявшись із ліхтарем, звернули вбік, щоб залишитись непоміченими. Садки й паркани траплялися рідше. На фасадах будинків де-не-де блимали ліхтарі, але вулиця мінjala вже вигляд, скидалася на міську. Скрізь зачинені крамниці, погребки, рундуки для лагодження взуття...

Крізь туман раптом пробилося світло ліхтарика. То візник поспішав одвезти в передмістя кількох буржуа.

Скрегочучи колесами, проїхав порожній віз, запряжений волами, погонич ішов попереду. Показався селянин, що ніс на продаж дрова й овочі. Він був у кожусі й розмахував маленьким паперовим ліхтариком.

Бернабе й Мірассон наближались до каналу. Туман ставав дедалі густіший. Праворуч від них лишався вокзал Матабіо. Треба було пройти попід мостом, перш ніж добратися до каналу.

Ідучи під мостом, Бернабе і Мірассон почули гудок локомотива, а за мить його важке дихання. Мірассон аж підскочив з несподіванки.

— Боїшся поїзда? — посміхаючись, запитав Бернабе. Мірассон щось тільки пробурмотів у відповідь.

Між мостом і каналом височіли нові будови, а довкола збереглося ще кілька бараків і складів. Все це становило кордон міста.

— Куди він зник? — запитав Мірассон.

— Та він уже по той бік каналу, звернув праворуч і крокує геть. Тепер ми можемо загубити його. Треба поспішати.

Ліворуч від них, перед самим мостом, поблискували вогники корчми.

Обидва переслідувачі підійшли до каналу. Почувся подих холодної річкової води. Зійшли на міст.

— Нічогосінько не бачу, — кинув Мірассон.

Бернабе стис йому руку, щоб той мовчав. Обоє попрямували праворуч. Між набережною, обсадженою платанами, й будинками по той бік річки густий туман огоргав місто. Вони зупинилися на мить і знову заспішили обережною ходою.

— Ви бачите його? — прошепотів Мірассон у вухо Бернабе.

— Ні, — відповів той так само тихо. — Куди ж він міг подітися, пройдисвіт? Чи не прослизнув у нас між ногами?

— Перейшовши міст, певно, пустився бігцем.

— Ходім!

— А що, коли він пішов до вокзалу?

— Ні, я бачив, як він звертав праворуч.

І раптом Бернабе аж здригнувся. Позад нього затріщав гравій. Якийсь молодечий голос, як грім, пролунав у них над головами.

— Не шукай мене, Бернабе, не шукай. Я тут!

Ні Мірассон, ні Бернабе не встигли навіть обернутись. Чиясь залізна рука вхопила обох за комір і пхнула в канал.

— Падлюка! — закричав Бернабе.

— Сам падлюка! — відповів радісний голос.

Поштовх був такий дужий, що обидва шпигуни скотилися вниз і шубовснули в канал.

Над ними схилилась чиясь тінь і пролунав глузливий голос:

— Я страшенно не люблю шпигунів, хлопці!

І незнайомиць зник у темряві.

* * *

Місто здавалося мертвим, огорнутим у сіру імлу й туман. Незнайомець робив обходи, іноді навіть повертав у протилежний бік, немов хотів заплутати й обдурити тих, що за ним слідкують. Коли ж вийшов на площу Капітолію, там було не так людно. В тумані їздили фіакри, хропли коні, де-не-де миготіли ліхтарі. На нерівному бруці скрипіли колеса. Фасади будинків знизу й доверху та вітрини

кафе й ресторанів виблискували величезними рожевими й світлими плямами. Кілька поодиноких перехожих поспішали додому.

Незнайомиць довго не затримувався на одному місці, звёрнув на вузьку вулицю Тор і попрямував до церкви Сен-Сернен. У темному холодному повітрі миготіли ліхтарі. Незнайомець ішов тепер швидко, пробираючись по під стінами й ворітьми. Дійшовши до церкви, на мить зупинився. Величезну імпозантну кам'яну дзвіницю огортала темрява ночі, її не було видно.

Мандрівник звернув ліворуч, пройшов уздовж залізних решіток і зник у сплетінні покручених вуличок. Він опинився в старовинному кварталі, у лабіринті вузьких переходів, у вузеньких жалюгідних вуличках і провулках, які тепер почали руйнувати.

Тут незнайомиць притишив ходу, уважно роздивився, куди йому йти. На повороті до вузенької вулички, де ледве змогли б пройти рядом чотири чоловіки, зупинився, ніби намагався краще зорієнтуватись.

Здавалось, він збагнув, куди йому йти, й обережно попрямував далі. Ступивши десять кроків, знову став на повороті до нової вулички. Щось заважало йому продовжувати шлях. Чи не темна ніч часом? Треба було мати добрі очі, аби розгледіти чийсь силует під будинком. Бо коли б навіть людина мала такий гострий зір, як у рисі, коли б її навіть попередили й вона зупинилась за три метри від того силуету, їй важко було б розгледіти його. Та ось незнайомиць крадькома підніс руку до кашкета й прошепотів:

— Друже, я шукаю Будинок братерства.

Силует у темряві ледь заворушився і так само тихо відповів:

— Братерство знаходиться поруч з Будинком правосуддя.

— Цей будинок трохи нижчий за Будинок правосуддя?

— Ні нижчий, ні вищий, — відповів голос із темряви.

І силует відокремився від стіни, наблизився до мандрівника й сказав: — Вітаю тебе, Жак. Давно вже чекаємо на тебе. Заходь!

— То це тут?

— Тут, тут. Та стережись, бо сходи без поручнів. Це тобі будинок, а не комп'ютерський маєток. Бачиш, куди йти?

— Нічогісінько. Йду за тобою. Веди.

— Чи довго довелося шукати нас?

— Не дуже, хоч цей квартал не такий уже й знайомий мені. Я нечасто буваю тут.

Відчинили низенькі двері. Невеличкий коридор вів до вузьких сходів з риплячими сходами. Увійшовши, хазяїн замкнув двері.

Вгорі замиготів вогник. Хтось розмахував свічкою і гукав:

— Друже Жак, вітаю тебе! Правосуддя і братерство!

— Правосуддя і братерство, батечку Каркассе. Ага! То ось ти який!

— А хіба що? Мабуть, вважав мене вже мертвим?

— Ні, ні! Я знав, що ти мене чекаєш.

— Каркассе-молодший постарів уже. Добри вечір, сивку. Гляди, бо сходи гнилі.

— Нічого, втрапимо.

— Як добрався?

— Та майже без пригод.

— Ніхто не турбував тебе?

— Майже ніхто.

— Розкажеш нам про все.

Так вони пройшли повз зачинені двері до другої сходової клітки.

— Заходь і грійся, — запросив хазяїн.

Жак увійшов до невеликої кімнати, де стояла маленька чавунна пічка, а в ній горів вогонь.

Каркассе поставив свічку на стіл і, підійшовши до Жака, міцно обняв його. Каркассе був кремезний чоловік, вже трохи згорблений. Довгі світлі вуса сяяли на його прямокутному обличчі. Простора куртка і широкі штани з оксамиту огортали його худорляву постать. Таким був традиційний одяг теслярів. Коли сміявся, в його темних очах поблискував вогник хвилювання. Голова майже лиса; тільки невеличке пасмо сивого волосся спадало на потилицю. Та ось він одійшов трохи, глянув на гостя, похитав головою й мовив:

— Ти ще вищий став, Жак, авжеж, авжеж іще трохи підріс!

— Підріс? Жартуєш, батечку Каркассе!

— Ну, тоді, виходить, став дужчий. Але чому такий худючий? Скільки це вже тобі? Зачекай, знаю. Здається, двадцять п'ятий пішов? Сідай же, клади свою торбу та бери отой стілець, я дам тобі попоїсти.

— Не відмовлюсь,— сказав Жак.— Сьогодні я чимало пройшов, але з'їв тільки маленький окраєць.

— То сідай, хлопче! — Каркассе вказав на людину, що зустрічала Жака біля будинку.— А це Фредерік Дюплан, гарний хлопець, робітник-друкар. Йому тридцять п'ять. Батьки живуть близько Мюре. Перевірений хлопець, має гарну освіту й дотримується наших поглядів.

Жак повернувся до друкаря, що стояв біля дверей і захоплено розглядав його.

— Ну як, Фредерік? — голосно запитав Каркассе.— Оце наш Жак. Чи добру голову має він на плечах? Як він тобі, подобається?

— А то як же! Подобається! Він такий, яким я собі уявляв.

— Ну, а тепер дай йому попоїсти й випити. А ми складемо йому компанію.

Фредерік підійшов до низенького буфета, витяг шмат копченої ковбаси, кусень сиру-канталу, буханець хліба, пляшку вина і все поставив на стіл недалеко від пічки, що легенько гуготіла.

Фредерік середнього зросту. Кругла голова, чорне волосся, гарні, ніжні риси обличчя. В уважних жвавих очах мерехтів хитруватий вогник. Готуючи вечерю, він раз по раз поглядав на мандрівника. А той зняв кашкета, розстебнув верхні гудзики куртки й сів біля Каркассе, спершись ліктями на стіл.

Правильні риси обличчя, прямий ніс, маленький рот з повними губами, вольове підборіддя мандрівника нагадували щось дитяче. Чорні очі. Кучерява густа кучма, вуса й борода облямовували обличчя.

— Сідайте за стіл! — вигукнув Каркассе.

Трое чоловіків узялися вечеряти.

Навкруги панувала темінь, ледь вирізнявся чорний буфет, кілька ослінчиків, валіза, оббита залізною стрічкою, де, напевно, лежав одяг, а в глибині кімнати, яка нагадувала альков, стояли поряд два вузеньких ліжка.

* * *

— Ну, то як тобі було в дорозі? — через якусь хвилину запитав Каркассе.

— Чудово,— відповів, посміхаючись, Жак.— Чудово... аж до кордонів Круа-Дорад.

— Чи не встрявали часом у сварку вартові на кордоні? Хоч робітників вони не турбують.

— Коли я переходив кордон, митники грілися біля вогню. Навіть не вийшли з приміщення. Їх нема чого боятися...

— А не помітив ти там якого шпигуна?

— Їх чимало здибалось на моєму пляху! — відповів, посміхаючись, Жак.

— Ти щось почав був говорити про Круа-Дорад?..

— Отам вони й хотіли застукати мене, але я заманив їх до каналу та влаштував холодну лазню.

Каркассе навіть не посміхнувся.

— Розкажи докладніше, — докинув він.

— Треба ж і посміятися колись, батечку Каркассе. Два шпигуни стежили за мною аж із Гайяка. Забули, що я сплю завжди тільки одним оком.

— Кажеш, їх було двоє?

— Атож. Одного звать Бернабе, другого — Мірассон. Син того Бернабе, пам'ятаєш?

Каркассе кивнув на знак згоди.

— Він агент поліції. Уже тривалий час служить у префектурі. Ми давно його знаємо. Ще з Монторіоля.

— Другий — цибатий, дуже худорлявий...

— Він продав душу чорту. Ми його теж знаємо. Але, либонь, ти бився з ними? Не варто було цього робити. Тепер вони на всіх люті...

— Та я й не збирався з ними битися. Вони кралися за мною, а я крутнувся і оцинівся поруч. Ото й штовхнув їх у канал!

Фредерік Дюплан розреготався.

— Тепер боятимуться, собаки. Добре зробив, мій друже! Але, здається, ти ще, Каркассе, сумнівався?

— Поліція імперії — небезпечна сила, діти мої.

— Але добре, що Жак викупав їх, — відповів Дюплан. — Що ж до шпигунів, то вони зустрічатимуться тобі на кожному кроці. Часто ще доведеться мати з ними справу, коли їхатимеш з Ліона. Твій шлях їм відомий. Відомо також і те, що вони пропонують чималі гроші тому, хто викаже тебе.

— Вони приписують мені більше, ніж я роблю, — відповів Жак. — Кажуть, ніби я був у Анжері у 1855 році під час повстання шахтарів, але ж мене там і близько не було. Республіка й республіканці — не я один. Хто я? Коваль,

який переходить з міста до міста, працює й говорить людям правду. Але сам я нічого не вдіяв би.

— Твоя правда, Жак! — голосно мовив Каркассе. — Республіка — не одна людина. Але чому ти не випив вина? Твоя склянка повнісінька.

— За твоє здоров'я, батечку Каркассе, — виголосив Жак.

— Справедливість і братерство! — гукнув Дюплан.

— За свободу! — мовив тесля.

Спорожнили склянки. Каркассе втер вуса, нахилився до Жака й сказав:

— А тепер розповідай про свою подорож.

Жак розповів, що до самого Гайяка все йшло добре. Ночував то в одних, то в інших людей, не викликаючи підозри.

У корчмі «Червоний черевичок» зрозумів, що матінка Буляр упізнала його. Перешіптування селян здивувало його. Врятувався тим, що заночував у передмісті. Тут і причепився Бернабе та його поплічник.

— А ти їх бачив у Тулузі? — запитав Каркассе.

— Ні, вони були в Монторіолі. — І тихо додав: — На кладовищі.

— На кладовищі? — перепитав Каркассе.

— Атож, Бернабе не дурний. Він чекав на мене біля материнної могили. Розумів, що я прийду туди попрощатись.

Фредерік Дюплан раптом підніс руку, щоб усі замовкли. Він насторожив вуха й прислухався. Через хвилину вийшов на площадку, але зразу ж повернувся до кімнати.

— Нічого. Мені почулися чиїсь кроки.

Жак продовжував розказувати. Розповів про те, як заходив до Брюске, про дивний візит барона. Погомоніли про Монторіоль, про селян, на підтримку яких можна завжди покладатись.

— Що непокоїть мене, — сказав Каркассе, поміркувавши, — що Бернабе з таким упертим завзяттям переслідує тебе.

— Нічого, — відповів Жак. — Ми бачили й не таких. — І, змінивши тон, додав: — А до речі, чи спокійно тут у вас? Чи не викликає підозри цей будиночок?

— Гадаємо, ні. Ми завжди робили все можливе для обережності. Дюплан ніколи не мав справи з поліцією. А щодо мене, то вони, певне, вже все забули. В усякому разі, ніколи мене не турбували. Будиночок скромний,

а квартал зручний, ці стіни стояли тут ще за часів короля Сезе; вони такі товсті, що крізь них нічого не чути. На першому поверсі—стара стайня, над нами—кімната Дюплана, а я живу в цій кімнаті. Маємо тут і таємний льох.

— А чи знаєте ви всіх мешканців вулиці?

— Сусідів тут небагато,— відповів Каркассе.— На вулиці Ескуссьєр мало будинків. Більше мурів, садів і дворів. Вночі сюди легко пройти непоміченим.

— А інший вихід є?

Старий Каркассе посміхнувся.

— Ось що тебе хвилює, друже.

— То як же, батечку Каркассе?

— Є вихід через альков. Для мене він не дуже зручний, бо я вже не такий проворний, але для таких молодих, як ти, це не становить труднощів. Можна пройти туди крізь вікно й добратися до даху; можна втекти і через горище.

Жак підвівся й пішов до алькова. Каркассе за ним.

Між двома ліжками в глибині стіну було замасковано грубою завісою. Каркассе підняв її, й перед ним з'явилося прямокутне вікно.

Жак нахилився, намагаючись подивитись, що робиться там, за вікном, але ніч була надто темна.

— Отут я й оселився з волі провидіння! — спроквола мовив Каркассе.

— А дах є під цим вікном?

— Є, до нього можна легко добратись. Ідеться тільки про те, щоб уміти плигати...

— А що під тим дахом?

— Стайні маєтку пана де Фобла,— відповів старий тесля.— Подвір'я якраз супроти нас, а маєток — ліворуч.

Жак Сонце трішечки здригнувся.

— Добре,— сказав він,— все це треба мати на увазі.— І повернувся до столу.— Який день ви призначили, друзі, для зборів?

— Ще нічого не призначали,— відповів Каркассе.— Ми чекали, поки ти доберешся до нас. Це можна вирішити до вечора, і всі будуть попереджені без особливих труднощів.

— Скільки нас буде?

— Чоловік десять.

— Надійні люди?

— Цілком.

— Ти їх добре знаєш?

— Добре, — відповів Каркассе. — Багато з них уже виявили свої республіканські переконання. Як муляр Бустуг, збирач піску Кантемір, Летайє, чоботар з площі Сен-Жорж, тесля Брессі, — усі чекають, що ти їм скажеш, і готові діяти.

Жак похитав головою.

— Треба бути обережними й терплячими.

Фредерік Дюплан ледь посміхнувся.

— Не всі такі, але тебе будуть слухати.

— Де зберемося? — запитав Жак.

— Тут, — відповів Каркассе. — Цей будинок поліції невідомий. Я вже кавав. До того ж у нас є таємний льох.

— А поліція вишпорить у цей час?

— Ну то й що! — відповів Дюплан. — Нічого особливого. Шпигів скрізь треба остерігатися... але...

— Що але?..

— Хлопці знають, що ти тут, і вживуть необхідних заходів перестороги.

— Можливо, — сказав Жак, — але ми теж мусимо бути уважні.

У кімнаті запанувала тиша. Знадвору не долітало жодного звуку. На вулиці і в маєтку де Фобла також було тихо.

Полум'я злегка освітлювало обличчя Каркассе: серед зморщок і густих білястих брів очі старого випромінювали усмішку.

Жак заспокоївся. В цьому бідному приміщенні все було ясно, ніщо не викликало сумніву. Навколо цього спокійного притулку навіть старовинні будинки Тулузи, здавалося, сплять у цілковитому спокої.

ПРЕФЕКТУРА

Годинник на вежі собору Сент-Етьєн пробив вісім разів, коли Арман де Шалесс, префект департаменту Верхня Гаронна, зайшов до свого кабінету. У кімнаті тихенько сичала газова лампа, огіртала білим світлом люстру й два старанно вмонтовані плафони обабіч великого письмового столу.

Надворі було ще темно. Сіруватий туман облягав садки префектури. З сусідніх площ і вулиць ще не доливало гомону. Місто тільки-но прокидалося. Де-не-де чуто було рипіння коліс на візках, якими розвозять молоко. Ганчірники ходили вже з хати до хати; торговці водою теж починали свій робочий день....

— Ну, то як справи? — запитав префект швейцара, що переставляв перед каміном мідне приладдя.— Головний комісар у себе?

— Тільки-но прийшов, пане префект,— відповів службовець.

— Запросіть його до мене.

Арман де Шалесс підійшов до високого вікна й кинув погляд на липи й платани, що ледь вимальовувались у ранковому тумані. Але раптом швидко повернувся на за-каблуках. То був п'ятдесятирічний чоловік, не дуже високий на зріст, огрядний, з рудуватим, ще досить темним волоссям на голові й на бороді, суворий на вигляд, добре вгодований. Одчинилися двері. Якась особа середнього зросту, худорлява, зодягнена в темне пальто, зупинилась на порозі й привітала префекта, тримаючи капелюха в руці.

— А! Це ви, Верні! Ви пунктуальні. Де ж та людина?

Той, кого назвали Верні, непомітно знизав плечима, але цей жест зухвальства був прихований його покірливістю, майже принизливістю.

Перш ніж відповісти префекту, він тричі ступив уперед.

Світло газової лампи підкреслювало блідість його кошачого обличчя, з довгими напوماдженими вусами.

— Даруйте мені тисячу разів, пане префект. Але ми ще не впіймали його. Та дайте час...

— Ви ще й досі його не зловили! — закричав префект, роблячи різкий рух правицею.

— Не зловили! — відповів Верні.

— Шкода, комісаре, шкода! Ви ж обіцяли мені, що сьогодні він сидітиме у в'язниці! Міністр внутрішніх справ визначив велику винагороду за його арешт. Мені здається, ви занадто самовпевнені, а це неприпустимо!

— Я жалкую, пане префект...

— Ваші скорботи не зарадять справі! — Префект підійшов до письмового столу, сів у крісло, витяг свої коротенькі ноги і вказав на стілець Верні.— Я вас слухаю!

Той сів скраєчку крісла, покашляв, погладив вуса й почав говорити якимось на диво тихим і глибоким, схожим на примарне шепотіння голосом. Але під тремтливими повіками блищали жваві очі, і їх блиск викривав у цьому чудакуватому чоловікові неабияку енергію.

— Слухаю вас,— повторив префект і, схопивши якийсь папірець, поправив окуляри, щоб прочитати його.

— Нас повідомили про перебування Жака Сонце у департаменті Тарн. За даними наших інформаторів...

— Все це мені відомо,— перебив префект.— Я читав ваші донесення. Чи прийшов цей суб'єкт до Тулузи, як того чекали?

— Атож, пане префект, учора ввечері...

— О котрій годині?

— Близько дев'ятої.

— Ага! Виходить, ви його бачили й стежили за ним?

— Так, пане префект. Двоє наших агентів переслідували його від кордону. І впізнали. Йдеться саме про того, кого ми шукаємо. Він називав себе Жаком Сонце, а справжнє ім'я Жак Берте. Народився в Монторіолі 1833 року. Я не вважав за потрібне арештовувати його негайно.

— Ви допустилися помилки.

— Розраховував на те, що за ним стежитимуть аж до місця побачення.

— І що ж, може, він зник?

— На жаль, так. Тому негіднику пощастило здихатись своїх переслідувачів.

— Яким чином?

Комісар кашлянув, його повіки затремтіли.

— Він повкидав їх у канал,— додав він полохливо.

— У канал? Ото чудово! — Префект розреготався.— Не чекав такого. Тоді ваш Жак Сонце — Геркулес!

— Це дуже сильна людина...

— А після такого штурхана негідник, певно, зник у темряві?

— Так, пане префект.

— Прекрасно! Я зараз доповім про це міністру: «Маю честь доповісти вам, що пан Жак Сонце жбурнув у Південний канал двох наших агентів, а сам пішов у своїх справах...» Отак! Ви плетете нісенітниці, пане головний комісар! Чи нема у вас чогось іншого повідомити мені?

Префект важко опустил кулак на письмовий стіл, потім підійшов і схилився над Верні.

— Як-таки так? Пан міністр внутрішніх справ потрудився сповістити нас про прибуття небезпечного агітатора, емісара демагогії й заворушень... вже одне це повинно було нас зацікавити. Адже цей бандит відомий нам. Він народився в наших краях. Батько його помер у Кайєнні. У нас безліч засобів упізнати його й затримати. Ми легко можемо скликати людей, які його знали. Ви самі казали мені про це й обіцяли привести його, скрутивши руки й ноги! А що насправді? Сором! Бандит спокійнісінько приходить собі в наше місто. І ви дозволяєте йому це. А він жбурляє ваших агентів у канал та тікає...

— Далеко не втече, пане префект!

— Я теж сподіваюсь.

— Вжито всіх заходів. Кожний куточок міста буде перевірено. У нас скрізь агенти й інформатори...

— Я хочу, щоб ви особисто зайнялись цією справою, — урочисто мовив префект.

— Готовий виконати ваш наказ, пане префект.

— І вважайте це першочерговим завданням. — Арман де Шалесс, закинувши назад голову, заговорив офіційним тоном: — Мені дуже хотілося б, друже мій, якомога швидше поінформувати міністра внутрішніх справ про те, що той розбійник у наших руках. Вже більше як п'ять років він дурить імперську поліцію. То сповіщають, що він у Ліоні, то в Марселі, то в самому центрі, у Парижі... Ось завітав навіть до Тулузи — і, певно, не вперше.

— Так, пане префект.

— Мені здається, тут якась змова. Адже так? Тут організовано спілку злочинців... До речі, пане комісар, що у нас чути про спілку «Справедливість і братерство»?

— Поки що нічого, пане префект. Але нехай це вас не дивує. Припускаю, що Жак Сонце прибув сюди, аби зустрітися з пропагандистами, дати їм поради й накази...

— Вони мають десь тут зустрітися, у цьому немає сумніву.

— Так, так, цей розбійник прибув сюди для цього. Ось чому я хотів би знати, до кого він пішов. Але він вельми обережний.

— Вам потрібно було б знати про це давно. — Префект похитав головою. Здавалось, він пом'якшав. Голос його звучав доброзичливіше. — Я довіряю вам, Верні, але слухайте мене уважно. На нашому боці закон, який, сподіваюсь, допоможе нам покінчити з цими демагогами й бан-

дитами. Розумні люди і друзі порядку не можуть не зрозуміти, що саме спонукало імператора й законодавчі органи вжити таких енергійних заходів. Вони зрозуміють це, тим більше що ми доведемо їм небезпеку, у якій перебуває зараз наша країна. Зрозуміло, пане Верні?

— Зрозуміло, пане префект.

— То знайте, що арешт цього негідника та його головних поплічників, викриття їхньої змови багато в чому допоможе. Гадаю, недаремно міністр внутрішніх справ спеціально повідомив нас і зацікавився цією справою.

Комісар погладив вуса й відповів:

— Все це я розумію, пане префект. І хочу вас запевнити, що негідник не вислизне з наших рук. Зараз я візьмуся до його давніх знайомих... Він народився в Монторіолі. Напевно, у нього збереглися там співучасники.

Префект продовжував розмірковувати:

— Кажете, народився в Монторіолі? Там, де маєток барона де Фобла?

— Пана барона Жюля де Фобла,— повторив Верні.— Він був дуже відданий імперії...

— Так,— повторив префект. Голос його став не таким урочистим і не таким суворим, як голос вищого чиновника існуючого режиму, а більш дружнім, таємничим, навіть з відтінком деякої фривольності.

— А чому саме, пане префект, ви почали говорити про пана де Фобла? — запитав Верні.— Це ж не має ніякого відношення до нашої справи.

— Так, звичайно, не має відношення, якщо не враховувати всілякі незгоди й суперечності...

— Коли добре помислити, пане префект, то можна припустити, що Жак Сонце мав намір помститися панові барону де Фобла, бо саме барон керував групою, яка напала на гурт селян на шляху до Тулузи. Там було вбито і матір Жака, а батька заарештовано.

— Знаю. Колись Фобла зробив нам великі послуги. Але з того часу він дуже змінився. Як там у нього справи?

— Погано, дуже погано, пане префект. Його землі безжально й за безцінь розпродуються.

— У вас точні відомості? Багатство барона Фобла було чимале напочатку.

— Барон має от-от розоритися, бо частенько грає в карти, а баронеса останнім часом багато витрачає грошей на прикраси й подорожі. За ці два роки він змушений був

значно скоротити витрати на прожиток. Роботи, що ведуться у маєтку в Тулузі, теж не оплачені...

— Ото дурень! — мовив префект. — Коли він думає, що маркіз де Вігор врятує його, то дуже помиляється.

— У всякому разі, останнім часом барон часто відвідує салон маркіза де Вігора, де зустрічається з тулузькою аристократією, котра перебуває в опозиції до існуючого режиму й політики імператора.

— Панове не мають і су в кишені! — глузливо посмінувся префект. — Не розумію, що привело Фобла до них...

— Фобла невгамовна людина. Він не завжди розмірковує. На останніх виборах він був дуже розчарований: кинувся до легітимістів, а баронеса не змогла допомогти йому наблизитись до уряду.

— А баронеса теж займається політикою? — запитав префект саркастично.

— Як вам уже відомо, баронесу дуже цікавить граф де Бессен.

— Де ж тут собака заритий?

— Граф де Бессен — чарівна людина. Подейкують, ніби баронеса закохана в нього до нестями.

— А граф де Бессен?

— Згідно з деякими відомостями, він нібито служить зв'язківцем між роялістськими гуртками Тулузи, з одного боку, і графом де Шамбор — з другого. Його батько в серпні 1815 року брав участь у вбивстві генерала Рамеля на площі Бурбонів. Якщо маркіз де Вігор є відомим ватажком тулузьких роялістів, то граф де Бессен має серед них значний вплив і владу. Він скарбник тієї групи дворян, яка ніколи не визнавала імператора. У графа де Бессена, правду кажучи, немає ніякого багатства, але він провадить бучне життя. Ось тут справа ускладнюється. Легітимісти звинуватили графа де Бессена в розкраданні значної суми грошей, яку було доручено йому передати графу де Шамбору, тобто в королівську казну, як це називається на їхній мові. Точаться розмови про суму в сто тисяч франків, а то навіть і більше.

Префект повільно підвівся, наблизився до каміна, зігрівся трохи, повернувшись спиною до вогню.

— Все це дуже цікаво, мій друже. Мені треба мати письмовий рапорт з описом усіх подробиць. Ці панове починають брати на себе дуже багато... хоч і менш небезпечні, ніж інші, але...

— Нас турбують не легітимістські гуртки, пане префект, — схвалив Верні лукавим голосом.

— Знаю. Вас турбують робітники. Це не перешкоджає одне одному. Заарештуйте, будь ласка, того розбійника Жака Сонце, але не спускайте очей і з дворянства.

— Це справа кількох днів, пане префект, а може, й кількох годин, — відповів Верні.

* * *

Жак прокинувся. Він спокійно проспав ніч. Після кількох днів втомився мав потребу добре відпочити.

Каркассе сказав йому: «Ти не ризикуєш нічим, спи собі спокійно, Жак».

Правду кажучи, Каркассе міг помилитися. Поліція розіслала своїх агентів скрізь, як до буржуа, так і до робітників. Не можна було довірятися господарям кав'ярень, корчмарям, випадковим мандрівникам.

Жак подумав про Бернабе. Він може повторити спробу.

Раптом пролунав дзвін. Їхній будинок стояв у центрі старовинного міста. Тут було чимало монастирів і каплиць...

З вулиці донісся крик рознощика води. Він ішов вузькою вулицею Ескусьєр з цебрами на коромислі, та ще в кожній руці тримав по цебру.

— Вода! Вода! Вода! Вода! — горлав він.

Заспівали півні. По дорозі проїхав візок, але шум його коліс скоро стих. Жак розплющив очі. Тьмяне світло пробивалося крізь завіску. У маленькій кімнаті батечка Каркассе було затишно. Посеред неї гуготіла маленька піч. Хтось тихесенько сновигав від печі до столу. Жак упізнав цю літню людину. Молодий Каркассе став уже старим Каркассе: спливли роки. Жак знову заплющив очі.

Порите зморшками обличчя Каркассе посміхалося й нагадувало про дитинство. Тоді родина Каркассе жила в будинку поруч з Берте. У думці сплинув Монторіоль... Хвилястою пересіченою долиною спокійно протікає невеличка річка. На порозі кузні стоїть батько з маленькими вусиками й жвакими гарними очима.

А за хатиною, в садочку, розлога черешня. Її посадили ще за часів короля. Мати частенько поверталася з річки, тримаючи в кожній руці по цебру з випраною білизною.

Кузня... літо... сонце... Жовто-зеленою долиною, на якій

перетинаються вкриті білим пилом шляхи, повзе диліжанс, що прямує до Тулузи, а за ним наввипередки біжить гурт дітей; диліжанс рипить, гойдається, майже перевертається то ліворуч, то праворуч. Спереду сидить кучер у високому шкіряному капелюсі і в проміннях сонця теж гойдається зліва направо.

Знову спливає думка про кузню...

Зима... Біля горна дорослі й діти. Навкруги тиша, замерзла рівнина. Паламар кличе дітей до школи, що міститься у нього в кухні, тож кожна дитина повинна приносити з собою поліно дров. Отут серед казанів і дров Жак навчився читати й писати. Життєрадісний голос батька Каркассе лунає серед тиші. Це той, якого звали Каркассе-Москва. Він народився напередодні першої революції і брав участь навіть у битві під Ватерлоо.

Жак і зараз уявляє собі, як той сидить у альтанці біля хати і розповідає про свої пригоди. Каркассе-Москва пам'ятав і революцію в Тулузі. Він бачив гільйотину перед Капітолієм, на площі, яка називалася вже не Королівською, а площею Свободи. За тих часів вулиця Бульбонь називалася вулицею Калá, а площа Правосуддя звалася площею Карманьйоли; вулиця Дальбад мала ім'я вулиці Гільйотини, а передмістя Сен-Сіпрієн на лівому березі річки Гаронни — квартала Горі.

Повернувся з війни проти Росії Каркассе-Москва. Його тіло було вкрите ранами. Він бачив, як горіла Москва, пішки пройшов через усю Європу. Неймовірно. Людина бачила стільки міст, столиць, народів і тепер жила в їхньому селі, стояла на порозі їхньої хати, — бідний, низенький на зріст селянин.

Він завжди з хвилюванням розповідав про імператора, згадував військові походи й перемоги, і ця любов до розповідей змішувалася в нього з давньою вірою в революцію. Він не вмів читати й писати. Замість підпису малював якийсь візерунок.

Батько Берте часто розмовляв і сперечався з ним про Людожера, про всі жертви й лиха війни. Вся та слава дорого коштувала бідному люду.

Зимовий ранок. Задзвонили вдруге. Вузенька, тепла кімната здавалася замаскованим гніздом серед темряви. На дворі заіржав кінь, долинуло тупотіння. По бруківці застукотіли сабо, але з другого боку будинку, звідти, де було вікно.

Жак пам'ятав: поблизу маєток де Фобла. Каркассе пояснював, що маєток виходить на вулицю Тор, недалеко від Капітолію й завулка Кастаньє.

І той кінь, що іржав, безумовно, належав графу де Фобла!

— Ну що, синку, — спокійним голосом мовив Каркассе. — Чи добре спалося?

— Спав як убитий. Багато вже років не відпочивав, як сьогодні.

— А ти не голодний часом?

— Якщо...

Жак швидко підвівся, одягся, підійшов до вікна, відхилив завіску й виглянув.

Розвиднілось. Перед Жаком червонів край черепичного даху. Далі просторе подвір'я, вимощене дрібним камінням та галькою з Гаронни. Ліворуч будівлі, що належали комуні, а праворуч — високий мур і ворота, що виходили на вулицю Кастаньє.

— Тут стайні, — пояснив Каркассе. — З другого боку — кухня й кімнати для челяді. Маєток ліворуч. Чи не заходив ти до нього коли-небудь? — запитав він.

— Не доводилось, — відповів Жак і насунив брови. Чи обачно він вчинив, прийшовши сюди ночувати?

— Фобла не довго возився зі мною. Коли мені запропонували цю кімнату, то в мене не було іншого вибору. До того ж, щоб добратися до вулиці Кастаньє, треба далеко обходити.

— Бернабе одразу впізнав би мене? А може, й Фобла...

— Є одна людина, яка напевно знає тебе. Це Кабріаль, управитель маєтку де Фобла. Ти ж добре пам'ятаєш його?

— Так. А що він робить тепер?

— Працює без галасу і все багатіє за рахунок барона. Кажуть, купив уже кілька будинків у Тулузі й по інших містах; у справах купівлі й продажу він іде першим. Настане день, коли Фобла прокинеться бідним, а Кабріаль стане хазяїном його маєтків.

Жак підійшов до грубки, потім до вікна, знову піднявши завіску, виглянув і тихенько скрикнув. Каркассе підбіг до нього й стурбовано запитав:

— Що там сталося? — Обличчя Каркассе змінилося. — Що ти робиш, небораче? — вигукнув він.

Жак витяг з кишені пістоль і став біля вікна. Стояв і цілився.

— Ти з глузду зсунувся, Жак?

— Не хвилюйся, батечку Каркассе, я не зроблю цього. Не буду вбивати людину в такий спосіб... — І тихенько додав: — Навіть найлютішого ворога, навіть того, хто вбив мою матір... Глянь на нього. Онде він. Я тримаю його на мушці пістоля. Варто мені натиснути на гачок — і не буде вже барона де Фобла. А! Проклятущий! Я не бачив його протягом семи років, але одразу впізнав. Він не дуже змінився, погладшав, став не таким вертким. Але я помщуся по-іншому.

Людина, якій погрожували пістолем, стояла серед подвір'я в одязі для полювання. Висока, кремезна, з широким рожевим обличчям і бакенбардами, що починали вже сивіти.

Жак порівнював це пихате обличчя з тим брутальним, яке бачив узимку. Тоді він боявся цієї людини. А сьогодні не боявся, був цілком спокійний, бо знав, що, коли зустрінесться ще раз, без найменшого страху візьме гору й переможе.

Чоботи барона були в багнюці, мабуть, приїхав з далекої прогулянки. Барон оглядав коня гнідої масті, якого конюх тримав за вудила. Він схилився над передньою ногою коня і обережно обмацував її. Мабуть, той огляд заспокоїв його, бо лиш пестливо пошлескав коня по крупу й попрямував до дверей. Ішов повільно, з виглядом задоволення й поважності. Чимчикував своїми кривими кавалерійськими ногами, тримаючи в руці сірий циліндр та витираючи піт з чола.

— Досить було натиснути на гачок, і я його вбив би, — повторив Жак.

— Та замовкни, хлопче, замовкни. Він обов'язково дістане своє.

— Знаю. — Жак одійшов від вікна й стиснув у обіймах старого. — Ех, батечку Каркассе, йдучи сюди, я змушений був перебороти бажання вбити цього негідника. Тисячу разів говорив собі, що поїду в Монторіоль і порахуюся з бароном. Але мова йде не про одного мене, не тільки про мою матір, мого батька, які загинули з вини цього злочинця. Мова йде про всіх нас, про всіх тих, яких вони повиганяли з домівок, ув'язнили, заслали на каторгу, вбили. Треба знищити їхню імперію.

— Ми зруйнуємо її, друже.

— Скільки вистачить у мене сил, я ходитиму по країні, говоритиму робітникам про потребу об'єднатися й провадити боротьбу з негідниками... Я пригадую одного столяра, якого взяв, переховуючись у Марселі. Він і слухати не хотів про потребу об'єднатися й організовуватися. Тільки те й знав, що говорив про потребу відповідати ударом на удар. Убивством на убивство. На його думку, робітники повинні вбивати кожного шпига, кожного, хто прислуговує Бадінге. Звичайно, треба давати відсіч ударом на удар... Але ж ми не вбивці... Отже, робітникам треба насамперед організуватися і об'єднатися.— Жак опустив голову.— Але зараз ми ще не зовсім готові до такої боротьби. Серед нас багато таких, хто не розуміє цього, й агенти імперії користуються цим. Бідне селянство дозволяє обманювати себе. Вони бояться червоних і партажистів¹, а Бадінге тільки цього і треба.

— Все так, хлопчику. На виборах минулого року населення Тулузи взяло активну участь у голосуванні, але селяни перемогли. Навіть у Тулузі пани де Ар'єж і Араго одержали велику кількість голосів, але чи можна назвати це опозицією?

— Ще довго доведеться нам чекати й терпіти. Робітники перегруповуються, але не досить швидко. Кожний у своєму куточку, працює тільки на себе, а в товариства об'єднуються не на тих засадах.

— Це ти правду кажеш! Хіба в минулому році в Тулузі теслі не билися ножами?

* * *

Близько одинадцятої години двері з вулиці зарипіли, й на сходах почулися швидкі кроки.

— Це Фредерік,— сказав Каркассе.— Несе нам новини.

— Вітаю, Жак! — вигукнув молодий друкар.— Як відпочив? Як почуваш себе?

— Краще, ніж у Тюільрі,— відповів Жак, посміхаючись.— А ти, хлопче, здається, прокинувся дуже рано? Що новенького приніс?

— Холодно. Оголосили, що буде сніг, і шпигуни префектури хвилюються...

¹ П а р т а ж и с т и — поборники розділу майна.

— Справді? Розповідай же!

Фредерік Дюплан присів на ослінчик.

— Хху! Бігаю сьогодні з самісінького ранку.

— Хіба не працюєш?

Каркассе пояснив, що друкар працює не щодня в маленькій друкарні по вулиці Сен-Ром, де друкується щомісячний журнал «Тулузький літературний вісник». Директором видавництва якийсь там Теофіл Бурдьє, швидше буржуа, ніж республіканець, до якого приєдналися кілька молодих людей ліберального напрямку. Цей невеличкий журнал обмежується друкуванням літературних статей і поем.

— Але досі поліція ще не знайшла приклучки, щоб закрити його.

— Спочатку я пішов у Сен-Сіпрієн до Бубуля, — сказав Дюплан.

— Цей корчмар має вельми добру репутацію, — підтримав Каркассе.

— Там зустрів Кантеміра, збирача піску, і говорив з ним про збори...

— У них все спокійно? — запитав Каркассе.

— Не зовсім. Сьогодні вранці поліція відвідала корчму. Та й не тільки її, вона розіслала агентів по всьому місту.

— А ти бачив кого-небудь із тих поліцаїв?

— Ні, я прийшов туди, як вони пішли. Повертаючись додому, пройшов на Дальбад, бачив там муляра Бустюга. Живе в кімнаті один. Сьогодні дуже холодно, тому не працює. Він має попередити Кассана й декого з мулярів.

— Гаразд, — відповів Каркассе. — А як з Брессі?

— Я повідомив його теж.

— Конфіденційно?

— А то як же?! Зайшов до нього в ательє, що на площі Сент-Етьєн, він вийшов на хвилину, і я сказав: «А чи не бачив ти Летайє, чоботаря, що на площі Сен-Жорж?» — «Бачив і його». — «І ніхто не стежив за тобою?» — «Ніхто», — впевнено відповів Фредерік. — «А що відповів Летайє?» — «Поліція скрізь активізувалась. Нишпорять у готелях, кав'ярнях. Треба бути дуже обережними».

— А нікого не заарештували?

— З тих, кого ми знаємо, здається, нікого. Але ж те-

нер і дня не проходить, щоб кого-небудь не кинули до в'язниці.

— В усякому разі, ти певен, що за тобою ніхто не стежив? — запитав Жак.

— Ніхто! — голосно відповів молодик. — Я обачний і оглядаюсь на всі боки.

Жак кивнув.

— Отже, збори проведемо тут? — запитав Каркассе.

— Тут. До того ж у нас є льох, у якому можна розмовляти не ризикуючи. — Жак повернувся до Дюплана. — Ти розповідав щось про Кантеміра...

— Так, так, Кантемір, збирач піску з Гаронни, чесна людина.

— Старий він чи молодий?

— Він міг би бути тобі батьком.

— Справді? — серйозно перепитав Жак. — Мій батько знав колись Кантеміра.

— Це той самий, — мовив Каркассе.

— Мені хотілося б привітати його тут, — шепнув Жак.

ВЛАСНИК КОРЧМИ ЛАТРУСКАЙ

Цього ранку Етьєн Бернабе сидів біля вікна без завісок, із запорошеними шибками, в фотелі на зразок вольтерівського, з підлокітниками, оббитими потертим бархатом.

Він обережно протер шибку пальцем і стежив за тим, що відбувалося на довгому вузькому подвір'ї, обгородженому високим муром та вимощеному камінням. У кінці були ворота, що виходили на вулицю Барбаст.

Тихенька вулиця Барбаст, на якій офіційно проживав Бернабе, звивалася за префектурою й церквою Сент-Етьєн між високими, вкритими мохом мурами, поміж монастирів і будинків заможних дворян, у яких ще залишилися великі садки й подвір'я.

Кімната, що з неї Бернабе стежив, була схожа на кухню або бідну комору, на жалюгідний кабінет чи склад. Тут стояв круглий дерев'яний, подряпаний, весь у брудних плямах стіл, стареньке ліжко з балдахіном, скрині, ящики та діжки для соління, поставлені в один ряд, кривоногі стільці, купи лахміття, старі книжки й посуд.

На столі два бокали, кусень хліба, шмат ковбаси, пляшка горілки — чисто чоловіча їжа, а поруч — купа немитих тарілок. Старий мотлох валявся і в сусідній кімнаті, де стояли два ліжка з червоного дерева, секретер з висувними шухлядами, кілька годинників і шаф. У глибині кімнати — вузенькі сходи, що вели на верхній поверх.

Тут панував Бернабе. Він то тихенько ходив по кімнаті, то сідав за круглий стіл і щось жував; то вмощувався біля секретера з висувними шухлядами і порпався у паперах, папках або занотовував почерком, який розбирав тільки сам, якісь відомості. А то сидів у фотелі біля вікна з запорошеними шибками.

На подвір'ї, праворуч, стояла невеличка будова, яка теж була захаращена меблями й різним мотлохом.

Як відомо, Бернабе вважався продавцем антикварних речей. До нього заходили ганчірники-зłodійчуки, і це потрібно було Бернабе як ширма.

У воротах невеличка вузенька хвіртка, через яку Бернабе давав розпорядження, не залишаючи свого фотеля. Коли заходив відвідувач, він смикав за мотузок, і тоді тріскотливо деренчав дзвоник. Зачувши його, Бернабе спочатку оглядав відвідувача крізь потайне віконечко. Потім із допомогою хитрого пристрою відчиняв хвіртку.

Відвідувачу залишалось тільки штовхнути двері, і він заходив на подвір'я. Бернабе прошивав його своїми очима, як той павук. Деякі відвідувачі, що бували тут часто, оповіщали про своє прибуття довгим або коротеньким дзвінком.

Вже пізнім ранком дав свій умовний знак Мірассон. Бернабе натиснув систему важелів, і цибатий здоровило опинився на подвір'ї й попрямував обережною ходою, яка так подобалась його хазяїну, до будиночка.

— Ну що? Які новини? — запитав Бернабе, і його товсті губи розпливлися в глузливій посмішці.

— Той пройдисвіт десь добре сховався! — пробурмотів Мірассон і, сівши на старий стілець, налив собі чарку горілки.

— І ніхто тобі не казав про нього?

— Я небагато знав.

— Що ж саме?

— Робітники скаржаться, що холодна зима і високі ціни на...

— Ми чули вже цю музику! Куди ж ти ходив?

— У кілька кубелець, де є трохи пташок.

— Наприклад?

— В Сен-Сіпрієн, до Бубуля, власника кабаре. Він не знає мене, вважає безробітним, але завжди не довіряє. Мені відомо, що значна кількість підозрілих збирається в нього. Але агенти вже побували там до мого приходу. Отже, люди стережуться...

— Не перебільшуй: коли агенти поліції вийшли, люди перестали стерегтися. Що ж ти помітив? Що чув?

— Помітив, як тихенько про щось розмовляв гурт людей, та тільки наблизився — ці негідники почали говорити про дощ та врожай... А втім, це не варте уваги.

— Друже, я вже казав тобі, що ти не можеш судити про такі речі. Доповідай мені, а я вже сам розберусь.

— Коли виходив із корчми Бубуля, то помітив, як до нього зайшов молодий хлопець, чорнявий, невисокий на зріст. Вигляд у нього якийсь чудний: і не буржуа, і не робітник...

— То, певно, кюре, а може, друкар?

— Ні, не кюре.

— А хто ж тоді?

— Я кинув на нього погляд, потім перейшов міст, прогулявся до Дальбад, зупинився на площі Сен-Жорж... І кого я побачив там, як ти гадаєш? Від Летаїє виходив той самий молодик, що був у Бубуля!

— Той самий?

— Так. Я — слідом за ним, бо ви ж казали мені, що в нашій професії треба мізкувати.

— Ну й що? Куди він завів тебе?

— До Капітолію... Але цей пройда дуже обережний... Та я й не хотів іти за ним. Адже так ви мене вчили, хазяїне?

— Ти впізнав би його?

— Аякже! У мене непогана пам'ять.

— Коли ти ще раз здибаш його, намагайся не спуска-ти з нього очей; він приведе тебе, напевно, в якесь гарне місце... Про що ти дізнався ще?

— Сьогодні ранком приїхав барон де Фобла.

— З Монторіоля?

— Еге ж. Я трохи вплив з його консьєржем. Барон приїхав уранці верхи.

— Хіба у нього є краля й тут, у Тулузі?

— Можливо.

— А як же там прекрасна Маргарита?

— Вона лишилася в Монторіолі. Мабуть, теж припре-
ться сюди. У Тулузі дворянство влаштовує бал.

— Он воно що,— сказав Бернабе. Здавалося, він не міг
відірватися від якоїсь важкої думки.— Отже, барон де
Фобла прибув до Тулузи? Цікаво!..

— Цікаво? — перепитав Мірассон.

— Авжеж. Раніше баронеса приїздила до Тулузи, а ба-
рон лишався в Монторіолі, а цього разу вона залишилася
в селі. Баронеса любить різні прийоми, бенкети, гу-
лянки.

— Якщо вірити швейцару, барон прибув весь у грязю-
ці, немов з далекої прогулянки. Попросив поїсти й зачи-
нився у своїй кімнаті. Більше нічогосінько не знаю про
нього.

Мірассон знову налив собі склянку горілки, випив і пі-
дійшов до маленького каміна, де горіли рештки якихось
старих меблів. Бернабе теж підійшов. Посідали біля вогню
в старі, кривоногі, з подертою оббивкою фотелі.

— Тут непогано,— бовкнув Мірассон з виглядом задо-
воленого пса.

— Краще, ніж у каналі,— пробурмотів Бернабе.

Мірассон розсердився.

— Той пройдисвіт ще заплатить нам за свої витівки!

— Не треба так нервувати! — заспокоїв Бернабе.— По-
міркуємо краще. Нам і справді непогано тут. Не всі люди
мають такий будиночок, щоб переночувати. Але ми мог-
ли б мати ще кращий. Щодо мене, то я можу підшукати
собі якесь дівчисько, що вважатиме за честь вийти заміж
за рантьє. А тобі влаштую невеличку крамничку. Що ти
скажеш на це?

— Чудово! — підтвердив Мірассон, який уже звик слу-
хати свого хазяїна, що завжди розмірковував уголос.

— Друже мій, отак воно й робиться, треба тільки доб-
ре розуміти все. Мені здається, що в повітрі щось назрі-
ває. Коли дме вітер, з даху може впасти тобі на голову
черепиця, але коли йдеш за вітром, рухаєшся швидше.
Зрозумів?

— Авжеж! — сказав Мірассон.

Бернабе почухав кінчик кирпатого носа, потім схилив
свою величезну голову на стиснутий кулак. Його м'яке,
жирне підборіддя розійшлося у всі боки, а маленькі очіці
закрились. Це означало, що він напружено думав.

— Послухай мене,— продовжував Бернабе,— наш ґах дозволяє нам непогано харчуватись, але ця справа могла б збагатити нас. Тут тхне політикою. Второпав, Мірассоне?

— Аякже! — відповів отой.

— Слухай же. Префектура цікавиться Жаком Сонцем. Це червоний, соціаліст. Не так давно комісар Верні поставив переді мною тисячу запитань відносно цієї особи. Справа варта заходу. Якщо ми його впіймаємо, одержимо добру винагороду. Але це ще не все. Комісар Верні казав мені також і про барона де Фобла. З ким барон де Фобла підтримує зв'язки? Що поробляє? З ким зустрічається? Кого відвідує Маргарита? З ким вона зустрічається? Вона така ж дворянка, як і я. Її батько продавав вино, мій — борошно. Її батькові поталанило, а моєму — ні, і він розтринькав своє багатство. Ти слухавш мене, Мірассоне? Ось де треба мати добрі вуха! Префектура цікавиться бароном де Фобла й прекрасною Маргаритою. Що каже префектура — це думка міністерства, що каже міністерство — це думка уряду, а уряд робить політику. Розумієш, Мірассоне?

— Ні,— на цей раз відверто й чітко відповів Мірассон.

— Красуня Маргарита відчуває ніжність до графа Бессена. А у того графа жодного су в кишені, отже, Маргарита потребує грошей. Але, оскільки мені відомо, барон де Фобла має невеличкий сімейний скарб. Де знаходиться той скарб? Таємниця! Маргарита теж, мабуть, не знає. Вона починає пошуки скарбу. А щоб легше знайти, вдається до підтримки добряка Кабріаля. Кабріаль стриманий і небалакучий. Якщо вони знайдуть той скарб, він легко реалізує його. А якщо скарб буде перетворено на гроші, Маргарита і Бессен можуть утекти з-під самісінького носа у Кабріаля. Про все це я не вважаю за потрібне інформувати комісара Верні...— Тут голос Бернабе став суворішим і різкішим.— Цей скарб потрібний нам, мій друже. І я вже думав про нього. Старий Раймон де Фобла був скнарою, і мене нітрохи не дивує, що він сховав скарб у вигляді монет або коштовностей.

— А де сховав? — запитав Мірассон, який поволі, зате добре, почав розбиратися в справі.

— От про це я й запитую тебе, хлопчику... Але ми таки визнаємо. Поки вони гризтимуться між собою, ми вихопимо каштани з вогню. Ти зараз, як тінь, почнеш стежити за бароном де Фобла і сповіщатимеш мене, що він робить.

— Гаразд. Але як це я робитиму, коли барон у себе в маєтку?

— Мірассоне, ти ж і хитрун! Треба зрóbити так, щоб усе знати.

— Отже, інколи навідувати його і вночі?

— А чому б і ві?

— Ну, а як же бути з тим, іншим?

— Пройдисьвітлом з Монторіоля? Не треба забувати й про нього... А може, й він прислужиться нам якимсь чином?..

— Прислужиться?

— Уяви собі, друже,— повільно відповів Бернабе,— що з бароном де Фобла сталася якась неприємність. Барон має багато ворогів. Отже цілком природно, що з ним може лучитись якась пригода. А серед тих, хто ненавидить барона де Фобла, ми знаємо Жака Сонце, бо де Фобла вбив його матір.— Бернабе шморгнув носом, зробив паузу, щоб дати можливість Мірассону трохи подумати, а потім додав: — Якщо знайдуть барона де Фобла з ножом у серці, хто буде винний? Як тобі здається?

Мірассон ствердно кивнув.

— Як бачиш,— сказав Бернабе, легенько посміхаючись,— ми не злі люди, нас цікавить тільки скарб.

У цей час задзеленчав дзвоник. Два довгих і три коротких.

Мірассон підвівся, але Бернабе жестом руки заспокоїв його.

— Це відвідувачі, яких я чекаю... Наші хороші друзі з корчми «В Лукулла».

— Євсташ і Кароліна? — перецитає Мірассон.

— Еге ж. Добрий Євсташ і добродійка Кароліна. Обое віддані мені. Я наведу їх на слід. Це трохи полегшить нашу справу. Але я прийму їх наодинці, а ти, Мірассоне, можеш піти спочити. Ти ж на ногах з самісінького ранку. Опівночі візьмешся знову до роботи.

Мірассон послухався й пішов до сусідньої кімнати. Бернабе наблизився до вікна, увімкнув систему, яка надала руху важелям, і двері на вулицю розчинились; потім притулився до шибки і глянув на дивне подружжя, що обережно підходило до будинку.

— Отаке тобі! Пані і пан Латрускай у новому вбранні! — пробурмотів Бернабе.— А може, вони заробили цими днями багато грошей?

Поява Євсташа й Кароліни Латрускаї на подвір'ї Бернабе варта того, щоб сказати про них кілька слів.

За тих часів у передмісті Сен-Сіпрієн, тобто на лівому березі Гаронни, було відкрито ресторан для простого люду, що носив благородну назву «В Лукулла». Цей ресторан, у якому можна було наїстися досхочу за п'ятдесят сантимів, тобто за десять су, був збудований кілька років тому Євсташем і Кароліною Латрускаї.

А в більшості ресторанів того часу треба було викласти щонайменше сімдесят або вісімдесят сантимів, а саме: шість су за м'ясне блюдо, три су за овочі, два су — за вино і два чи три су за хліб.

У ресторанах другого класу ціни підвищувалися на один чи два франки, а в закладах першого класу снідання коштувало два чи два з половиною франки, а обід — тричотири франки. Далі йшли ресторани найвищого класу, або, як їх називали, ресторани-люкс, спеціальні ресторани для іноземців, на зразок добре відомої «Англійської кав'ярні» чи «Золотого будинку» на Італійському бульварі в Парижі, що їх відвідували принц Оранський, Демидов, д'Аренберг, Голіцин та інші леві вищого світу.

Євсташ Латрускаї справедливо твердив, що зробив свої перші кроки у ресторанній справі за вказівкою кількох керівників «Англійської кав'ярні». Йому доводилося бігати по найкращих залах, як, наприклад, «шістнадцята», вікна якої виходили на Італійський бульвар і на вулицю Маріво.

Чому ж Євсташ Латрускаї залишив паризьких кулінарів і прибув сюди, на береги Гаронни, щоб керувати маленьким ресторанчиком найнижчого класу? Ця справа повита таємницею. Але Етьєн Бернабе міг би відповісти й на це запитання. Євсташ Латрускаї, велет заввишки понад два метри, міцно збитий, на вигляд лагідної вдачі, мав цупкі руки. Дуже неприємна справа примусила його змінити місце. Але ця людина ніколи не залишалася непомітною. Бернабе зацікавився його минулим і багато зробив для того, щоб поліція була поблажливою до нього. Євсташ Латрускаї мав на своїй совісті щонайменше два вбивства. Цього було цілком досить, аби потвердити, що Бернабе добре знав його й користувався ним, ніби ланцюжком, за який можна смикати.

Він — червонощокий, лисий здоровило, з довгими вусами, а Кароліна, його шановна дружина й співробітниця, — низенька, бліда, худорлява. І справді якийсь дивне подруж-

жя! Євсташ розмовляв повільно, обачно, якимсь замогильним голосом. Кароліна лопотіла швидко, надзвичайно пронизливо. Євсташ походжав важкувато, перевальцем, виявляючи цим владну, круту вдачу. Кароліна бігала з підскоком, притискаючи до худих грудей білуваті, з тонкими пальцями руки.

Звичайно, ми матимемо нагоду відвідати заклад, заснований Латрускаєм, під назвою «В Лукулла». Але нехай вам буде відомо, що ресторанчик нагадував швидше великий ангар, у якому Латрускаї порядкував над рядами старих столів з великими тарілками, важкими лудженими мисками, ложками й виделками. А за прилавком поралася Кароліна, вона сама накладала в тарілки страви з зеленого й лущеного гороху. Євсташ наливав вино. Кароліна одержувала гроші й ховала їх у скриньку. Все йшло щонайкраще, і відвідувачі були задоволені. «В Лукулла» можна було завжди наїстися досхочу, а іноді й цокуюштувати смачних страв — залишків із хазяйських столів. Таку їжу в той час називали «випадок з виделкою». Іноді щастило надибати спинку зайця чи кроля, шмат гарної риби або крильце куриці чи качки. Ось чому ресторанчик Латрускаї відвідували переважно ганчірники, бродяги, злодії й бідний люд.

Євсташ і Кароліна Латрускаї навідали Бернабе, бо він словістив їх, що має потребу поговорити в одній дуже важливій справі.

Подружжя було вдягнене по-святковому. На голові у Євсташа стирчав високий, майже новий капелюх, а Кароліна прикривала рудувате волосся капором з квітками. Сюртук Євсташа, як і спідниця його дружини, були чистенькі.

Бернабе підійшов і відчинив їм двері.

— Заходьте, друзі... Ви прийшли в призначений час. Як ідуть ваші справи? — І, подавши обом руку, запросив сідати біля каміна.

— Добридень, пане Бернабе! — прогудів Латрускаї, згинаючись своєю величезною постаттю.

Кароліна сіла біля каміна тільки тоді, як окинула швидким поглядом та обнюхала всі чотири кутки кімнати. І простягла гачкуваті руки до вогню.

— Та справи так собі! — відповіла вона, помовчавши. — У наших відвідувачів гаманці такі ж порожні, як і шлунки. Так ми не скоро розбагатіємо.

— Он воно що! — відповів Бернабе доброзичливим тоном.— І все ж гомонять, що у вашому ресторані з ранку до вечора повно людей.

— Але зарібок мізерний,— одказав Латрускай замогильним голосом.— Доводиться попотіти, щоб заробити на прожиток.

Бернабе знизав плечима.

— А проте, пане Латрускай, у вас гордовита хода. Побачивши, як ви йдете, я подумав собі: «Ось прогулюються порядні буржуа!»

— Та ми вміємо триматися в товаристві!— вкинула Кароліна.

Бернабе підійшов до столу і взяв пляшку з горілкою.

— Вип'єте по чарці, друзі?

Євсташ викинув одним духом, а Кароліна куштувала маленькими ковтками, як гурманка.

— Ну що ж, Бернабе,— сказав велетень,— ми до ваших послуг.

Так званий антиквар підсунув свого стільця до каміна й сів поряд з подружжям.

— Мене цікавить одна людина, яка старанно перекоується.

— Гадаю,— спитав Латрускай,— ця людина має ім'я?

— Її звуть Жак Сонце. Це пособник демагогії.

— Знаю,— сказав Латрускай.— Я чув, що про нього говорили. Він зараз у Тулузі?

— Атож.

— Який він із себе?

— Скидається на робітника.

— Але ж він може й перевдягтися?

— Звичайно. На зріст майже такий високий, як і ви, пане Латрускай. Дуже сильний і спритний.

— А якого віку?

— Певно, років двадцять п'ять. Чорнявий, з симпатичним обличчям.

— Вродливий парубок! — прокудкудакала Кароліна і, вийнявши срібну табакерку, взяла дрібку тютюну й двічі нюхнула, немов курка, що клює зерно. Потім підвела голову, очі в неї блищали.

— А чи ж буде винагорода?

— Аякже! — відповів Бернабе.— Навіть велика.

— Постривай, моя люба,— буркнув Латрускай,— ми

це зробимо не заради грошей, а просто щоб віддячити пану Бернабе.

Кароліна пирхнула й нахилилась до вогню.

— Ну то як, пане Латрускай? — перепитав Бернабе.

— Дайте мені вісім днів — і я вам знайду того негідника.

— Вісім днів — забагато!

— Що ж, тоді п'ять.

— Три! — сухо кинув Бернабе. — Справа серйозна: сам міністр цікавиться ним. Якщо справа не вигорить, то і його повідомлять, — додав Бернабе з погрозою в голосі.

— Сам міністр? — перепитав Латрускай. — Це нам лестить.

— Жак Сонце небезпечна людина, — продовжував Бернабе, — він завжди насторожі, і його так просто не візьмеш.

— Ми й не будемо його брати! — невдоволено озвалась Кароліна. — Ми вкажемо вам його місце проживання, а ви вже самі упіймаєте.

Латрускай насушив брови й промовив:

— Ні, візьмемо-таки, коли буде зручно. Як ви вважаєте, пане Бернабе?

— Якщо буде можливо...

— В усякому разі, спробуємо.

— Пам'ятайте, справа дуже важлива.

— Будьте певні, пане Бернабе, за столами мого ресторанчика сидить багато людей, і кожен вибовкує казна-що. Отже, досить іноді послухати їхні розмови...

— Ні, цього не досить. Робітники завжди допомагають цьому негіднику. Агенти ж поліції не завжди обережні, і їх упізнають на відстані.

— Знаю, — сказав Латрускай, похитуючи головою. — Треба до справи братися по-іншому. Я поговорю з людьми, що крутяться навколо мене. Бочка вина, три-чотири казани супу, і мені вдасться переконати їх...

— Час не терпить. Мені потрібен цей негідник не пізніше, як через три дні.

— Згоден на три дні! — відповів Латрускай. — Ті, що про них я вам кажу, можуть пролізти куди завгодно...

Полум'я пригасло на якусь мить і знову засяяло в великих запалих очах Латрускай; він усміхнувся, і його обвислі щоки затішались, долоні лягли на коліна. Бернабе не зміг приховати занепокоєння. Кінець кінцем, люди, про яких говорив Латрускай, — то ж тільки ганчірники й дрібні

злюдижки. І чи не сам Латрускай організував цю зграю? Його комерція шириться, в нього немає ніяких турбот. І все ж цей тип, якого Бернабе нібито знав добре, чомусь хитро всміхався і з дивною байдужістю розглядав його кімнату...

«Що він уміє? Що він може?» — запитував сам себе Бернабе. А потім заспокоївся: у Євсташа свої справи, а в нього свої.

Через якусь хвилину в сусідній кімнаті щось заворушилось. То, певно, Мірассон повертався з одного боку на другий у своєму ліжку.

Латрускай підняв величезну руку й сказав:

— Та ви не сам удома, пане Бернабе. Нема сумніву, то наш добрий товариш Мірассон?

— Атож,— відповів Бернабе.— У вас добрий слух, пане Латрускай.

— Навіть дуже,— підтвердив власник ресторану.— У такі часи, як наші, це іноді й корисно.— І ненароком кинув погляд на стелю.

Бернабе взяв пляшку й наповнив склянки. Велетень знову одним духом вихилив горілку й підвівся. Він попрощався з казаяїном, підморгнувши.

— Домовились, пане Бернабе. Через три дні я дам вам знати.

Латрускай підійшов до дверей. Старий трухлявий паркет зарипів у нього під ногами. Слідом подріботіла Кароліна, притискаючи до худих грудей сумку з позолоченою оправою.

У засмученому погляді Бернабе можна було помітити тривогу.

СКЛЕПІННЯ

У приймальні барона де Фобла пролунав чийсь голос. Приглушена тиша раптом розпанахалась. Барон де Фобла перестав споглядати вогонь у каміні й повернув голову. Двері білої з позолотою зали зарипіли й відчинилися. Барон упізнав слугу, що прибирав кімнату.

— Ну що, Бенуа? — пробурчав барон.— Хто там?

— Пан граф де Бессен,— відповів слуга.

— А, Бессен... Ти сказав йому, що я тут сам?

— Сказав, що пан барон щойно повернулися з Монторіоля після довгої прогулянки...

— Скажи, нехай знайде! — Барон знизав плечима і повернувся до вогню, наче знову хотів поринути в роздуми. — Ну й дурило! — кинув він стиха і здригнувся, немов злякавшись своїх думок.

Двері зарипіли знову. Барон повільно підвівся й попрямував назустріч гостю.

— Ви тут, дорогий друже! — сердечно вигукнув граф де Бессен, переступаючи поріг. — Якщо не помиляюсь, ви мали повернутись тільки наприкінці тижня?

— Я приїхав сам, — відповів де Фобла, потискаючи м'яку руку графа де Бессена. — Баронеса ж приїде сьогодні ввечері або завтра. — І вказав на фотель, а сам сів біля каміна.

На ньому був одяг для верхової їзди й брудні чоботи. Бессен оглядав його з подивом, а можливо й з острахом. Вигляд у барона й справді був дивний.

— Як це ви наважились їхати верхи в такий холод? — голосно запитав де Бессен.

Барон важко хитнув сивуватою головою.

— Та це не така вже й довга подорож, а мороз мене не лякає. Я люблю прогулюватись верхи, до того ж мені потрібно влаштувати в Тулузі деякі невідкладні справи.

— І все ж, — промовив граф, посміхаючись. — Тепер не час для прогулянок верхи...

— Та що ви! Я кажу вам, що мороз мене не лякає, Вам відомо також, що я нічогісінько не боюсь!

І теж посміхнувся, кинувши на гостя зацікавлений погляд. Бессен, високий на зріст, стрункий, підкреслено елегантно вдягнений. Чорняве волосся, тонкі вуса, темні очі, вродливі риси обличчя — все говорило про те, що граф де Бессен улюбленець дам.

— Як справи? — запитав трохи перегадом граф. — Які новини в Монторіолі? Як почуває себе наша дорога Маргарита?

— Зараз там зима, — пробурмотів Фобла. — Часті тумани й мало дичини. Що ж до баронеси, то вона почуває себе добре, проте ненавидить Монторіоль і поспішає залишити його.

— Хоче швидше повернутись до цієї чудової зали, — посміхаючись, сказав граф. — Я її розумію. До речі, ця кімната таки чудова, — додав він, озирваючи її.

Сумна посмішка розпливлася на товстих вустах де Фобла. Барон розглядав простінки, оббиті шовком, прикраси, стелю, чудові крісла, інкрустовані столи і, похитавши головою, мовив:

— Все це нам дорого коштувало. Маргарита не любить рахувати гроші, і я теж.

Граф Бессен нахилився до каміна й делікатно, кінчиком черевика відштовхнув жевріючу вуглину.

Невеличке полум'я розкидало рожеві іскорки, що осідали в нього на черевиках.

— Так, — з іронією зауважив граф. — Оце єдина пісенька, яку ми тепер знаємо. У вас немає грошей, немає їх і в мене. Я вже розорився, та й ви на шляху до цього. Що ж ви хочете, дорогий бароне, — це хвороба дворянства! Хто сьогодні багатіє? Кілька торговців та грабіжників, що на службі в імперії!

— Правильно! Настав час змінити становище, — пробурмотів крізь зуби барон.

— Атож. Все це зміниться, запевняю вас. Можливо, навіть раніше, ніж ви собі уявляєте.

— Що саме? — запитав барон, насупивши брови. — У вас є якісь новини? Хіба ви розмовляли з тими панами? А що каже маркіз де Вігор?

Зі спритністю молодої людини граф Бессен розставив довгі ноги й заходив уздовж і впоперек килима. Зупинившись перед високим вікном, подивився на ранковий туман і, повернувшись до барона, сказав:

— Ці панове твердять, що імперія існуватиме не більше як десять місяців. Народ у злиднях. Робітники бурчать дедалі більше. Не будемо вже казати про селян. Це не народний режим. Потрібно дати Франції те, чого вона чекає: монарха, який відновить порядок і сприятиме розквіту країни. Кримська кампанія була кривавою й руйнівною, більше як сто тисяч загиблих.

— Звичайно, — сказав Фобла з відтінком нетерпіння, — ми всі за це. Але я запитую: чи маєте ви більш певні відомості?

— Так, відомості у нас є.

— Але, мабуть, треба позондувати, які настрої в армії, — зауважив Фобла.

— У нас в армії більше прихильників, ніж можна сподіватися.

«Он воно що! — подумав Фобла. — Він претендує на обізнаність, але не може сказати нічого конкретного».

— У імперії більше друзів, ніж можна собі уявити, — мовив уголос.

— Ви так думаєте? — зухвало кинув граф Бессен. І прикусив губу, щоб не натякнути на минуле барона де Фобла як прихильника Бонапарта. — Розумієте, — продовжував він, — головне не в тих, проти кого ми боремося, а в нас самих. Ми ще розпорошені, і найчастіше через дріб'язкові незгоди. Я вже не кажу про невдале приєднання орлеаністів з вини Генріха V. Переговори в минулому році знову зазнали невдачі. Та все це ще нічого. Ці пани будуть разом з нами, коли нам допоможе країна. І народ може допомогти. Але при умові, що ми будемо в цілковитій злагоді. Не всі великі люди серед нашого дворянства. Між ними існують чвари, заздрощі...

— Ось ми й домовились! — сказав сам собі барон.

— Звинувачують то одних, то інших, і все по-дурному. Що розповідають про вас або про мене...

— А що про мене? — запитав барон.

— Те, що ви допомогли Луї-Наполеону захопити владу...

— То це правда, — відповів Фобла. — Навіщо мені приховувати?

— А мені докоряють за дружбу з вами, що серйозніше — за повагу вашої дружини до мене. До того ж оте звинувачення про розтрату... — Граф Бессен зупинився посеред кімнати, нахилився над низеньким столиком і погладив нефритову рибку, що виблискувала якимсь дивним сяйвом.

Фобла сидів нерухомо, поклавши руки на коліна, виставивши спину, втупившись у невидиму цятку десь у куточку подвір'я. Він щойно спалахнув був холодним гнівом, але граф Бессен не надав цьому значення. Він боявся й ненавидів барона, але намагався замаскувати все невимушеним тоном.

«Цей негідник глузує з мене, — думав барон. — Він, певно, гадає, що я не знаю його шашнів з Маргаритою? Навіщо він торочить про все це? Адже прийшов до неї, а не до мене... Це злодій і шахрай. Чого він шукає тут?..»

— Гаразд, — сказав барон, намагаючись говорити спокійно, — хіба ви не можете виправдатись? Гроші, які мали повернути паризькому нотаріусові, — ви ж їх повернули?

Досить показати листа чи квитанцію, щоб відхилити всі звинувачення...

— Тут досить мого слова, — відповів граф де Бессен тоном ураженої доброчесності... — Я все пояснив пану де Вігору. Ми дотримувались обережності, бо не міг же я викривати себе. Хіба не досить слова честі джентльмена? Хіба я втратив довір'я нашого принца, який волів прийняти мене у Фросдорфі¹?

— Пане Бессен, — сказав люб'язно Фобла, — ходили чутки про суд честі... Чи є вже рішення про його створення? Чи прийняли ви пропозицію увійти до його складу?

— Це образлива пропозиція! — вигукнув граф. — Настане час, і я виправдаюсь. Ще раз кажу: хіба не досить слова честі? Хіба не відомо, що поліція стежить за всіма нами, а за мною, мабуть, більше, ніж за іншими?

— Безперечно, але наші друзі вже внесли свою частку. То чи ж варто скаржитись і вимагати пояснень? — Погляд барона де Фобла ставав дедалі гострішим. Він вступив очі в очі графа де Бессена, який одвернув голову. — Мова йде про сто тисяч франків, які потрібні для виправдання.

— Ці гроші було вручено моїми турботами одній довірній особі й доручено передати їх пані Брюгьєр у Парижі. Отже, справа ясна.

— Воно-то так, але сто тисяч франків — це ж гроші, — промимрив барон. — Розумієте, пане де Бессен, багато хто з нас хотів би, щоб ці гроші було витрачено на добру справу... Але нам відомо, що ви надто багато граєте й живете на широку ногу...

— Так, я продав рештки землі в Лораге. Хіба я не вільний розоритись, як бажаю? Якщо ті гроші ще не в нотаріуса, то, мабуть, щось стало на заваді... Все буде з'ясовано. — І Бессен зробив крок до Фобла. — Ви вірите мені?

— Хіба ж моя думка чогось варта?..

Барон де Фобла повільно погладив рукою підборіддя. Що все це мало означати? Маркіз де Вігор був людиною чудакуватою й пихатою. Він говорив Фобла про свої переконання. І все ж серед тулузької аристократії були люди, які менше вірили в ці розмови. Якщо справа була ясною, то не в такому розумінні, як цього чекав граф де Бессен,

¹ Фросдорф — австрійська резиденція графа де Шамбор, який у 1843 році прийняв титул Генріха П'ятого.

шукаючи сто тисяч. Де він їх знайде? І хто йому допоможе?..

У Фобла не раз уже з'являлися сумніви. Він стиснув кулаки. Хто допоможе де Бессену виправдатися? Маргарита? Щось вона дивно люб'язна останнім часом, хоч він упіймав її на гарячому, у маєтку Монторіоля, коли вона рилася в його паперах. Виходить, роблять з нього дурня?

Ніхто не наважиться дати цьому чоловікові, що загруз у боргах, сто тисяч франків.

Отже, він мусить тікати в Іспанію чи ще куди-небудь. Гарний вихід із становища! А Маргарита? Чи поїде вона з ним? Та нехай собі їде! Він не буде її затримувати... Вона ніколи не любила його, він певен цього. Але кого любила? Чого шукала? Та, зрештою, це неважливо!

І перед очима де Фобла виникла постать пані баронеси, обличчя з правильними рисами, якесь невиразне, оповите сёрпанком туману, її жорсткі вуста і двоє похмурих очей, у яких світилися зловісні, згубні вогники...

— Хай вони всі йдуть під три чорти! — пробурмотів сам до себе барон де Фобла.— Я по-іншому побудую нове життя, далеко від них, далеко від так званих благородних людей, ні на що не здатних. Вони й не здогадуються, що в мене в воля. А що мені треба?.. Пара черевиків, рушниця, дівчина, яка б мене трохи розважала...

Фобла підвів голову. Граф де Бессен уклонився йому, попрощався й сказав, що в нього сьогодні ще багато термінових побачень.

Але Фобла не слухав, він губився в своїх думках і машинально проводжав графа до дверей. А Бессен, завжди розв'язний, елегантний, брехливий, запевняв його в своїй дружбі й прихильності. І навіть вибачався, що має так швидко залишити пана де Фобла, жалкуючи, що не має можливості скласти йому компанію. Говорив ще про бал, який скоро має відбутися у графині де Лоспе, не забув запитати й про те, чи поїде на цей бал Маргарита.

Фобла відповідав односкладово: «так» або «ні». Йому на плечі навалилась якась важка втома, тож він бажав тільки одного: залишитись на самоті з своїми потаємними думками, з мрією, яка починала оволодівати ним.

Коли де Бессен поїхав, барон покликав до себе Бенуа і сказав:

— Через годину я пообідаю й працюватиму в своєму кабінеті. Що б там не було, не турбуй мене.

— Може, пан барон хочуть перевдягтися? — запитав Бенуа.

— Я покличу тебе, коли будеш потрібен, — досить різко відповів де Фобла.

Бенуа вклонився. Цей тридцятирічний, інтелектуально розвинений чолов'яга був безмежно відданий барону, що поводився з ним, як із собакою; його ставлення до Бенуа — суміш пестоців і грубоців. Бенуа був сином колишньої куховарки маєтку, котра захворіла і барон допоміг їй лікуватися. Бенуа пройнявся вдячністю до хазяїна, а той, у свою чергу, покладав на нього багато надій.

Бенуа вийшов. Сидячи перед каміном, де Фобла роздумував ще кілька хвилин, потім підвівся і вийшов у простору приймальню, підійшов до круглих сходів, що вели на верхній поверх.

З правого боку будинку були розташовані менша зала, яку звали зеленою, їдальня й службова кімната.

Лівий бік був асиметричним, доходив до стаєнь; тут розташовувались бібліотека, невеличка зала, де чекали відвідувачі, й, нарешті, робочий кабінет барона — маленька, вузька, довгувата кімната з одним вікном, що виходило на подвір'я, до стайні. Лівий бік був найдавнішою частиною будинку, побудованого в стилі Ренесансу. Ізольований, тихий куточок, і барон любляв залишатися тут на самоті.

Де Фобла увійшов у погано нагріту калорифером кімнату. Накинув дверний засув і повільно подрямував до великого письмового столу з червоного дерева, що стояв у глибині кімнати, біля книжкової шафи, на полицях якої було багато старовинних книжок.

Цупкі гардини закривали вікно, й слабеньке світло ледь пробивалося крізь них.

Біля письмового столу низенький столик, а на ньому карафа з горілкою. Барон узяв її, налив повну склянку й за одним духом вишив. Потім уважно прислухався.

Навкрузи тиша. Старі стіни маєтку посіріли від часу. Десь у далечині чувся легенький, невизначний гуркіт коліє, що нагадував про існування міста.

Таємнича посмішка осяяла обличчя барона. Він обійшов письмовий стіл, сів біля книжкової шафи, вийняв кілька книжок з середньої полиці і натиснув якийсь механізм. Почувся тріск. Барон поставив на місце книжки в темній оправі, старовинні книжки з церковного життя

Тулузи. Потім ухопив з правого боку косяк книжкової шафи і повільно потяг на себе. Шафа почала кружляти й зупинилася тоді, як навпроти барона з'явилися низенькі двері. Барон штовхнув їх. У кімнату повіяло льохом.

У глибині стіни виднілись вузькі сходинок, що спустилися вертикально. Барон узяв воскову свічку, засвітив її й тихенько пішов у темряву. Пройшовши двадцять сходинок, зайшов у низеньке склепіння, де пахло вологою й цвіллю. У кутку стояла кована залізом дерев'яна скринька, поточена червою.

Вона була не дуже важкою, бо барон без зусиль представив її, повернувши до себе тим боком, де було кільце. Він потягнув за нього. У скриньці виявилась ще менша шкатулка, яку вже відкрила іржа. Барон узяв її, витягнув з кишені маленький ключ і встромив у отвір замка.

Бліде світло затанцювало над поверхнею відчиненої шкатулки.

МЕНЕ ЗВУТЬ ЖАК СОНЦЕ

Їх було п'ятнадцять. Вони сиділи на ослінчиках круг столу, в віддаленій кімнаті корчми, що носила назву «В Лукулла». П'ятнадцять осіб, одягнених у лахміття, занепокоєних, з червоними й блідими обличчями, з важкими брудними руками, з чорними потрісканими нігтями. Їли, розмовляли, обмінюючись коротенькими слівцями або реченнями. Позад них, на брудних засмальцьованих ослінчиках, лежали пакунки з інструментами, костури, торби, дерев'яні кошики і навіть дощечки з написами про каліцтво.

На чільному місці урочисто сидів Євсташ Латрускай і стежив за тим, як подавали горщики й казанки, як наливали вино, жартував, прицмокуванням язика кликав офіціантку, щоб та наповнила тарілку або налила склянку вина кому-небудь із співтрапезників. Іноді на дверях показувалась пані Кароліна, вона підходила до чоловіка й запитувала, чи все гаразд, чи досить юшки або виварених у білому вині тельбухів і чи не порожня посудина з вином.

Але все йшло без будь-яких перешкод. Жменька представників почесних професій вулиці, барвіста квітка ту-

лузького жебрацтва спуетошувала все, що було в мисках і тарілках, дбайливо вилизувала посуд, вимочувала, жадібно, великими ковтками пила вйюдріж і корб'єр, так що приємно було дивитися й слухати.

Ці добродії витягували з глибини свого лахміття довгі кинджали з гарними оправами і виправно різали хліб та м'ясо. Рухались щелепи, кладали зуби, булькотіло вино в горлянках, стукотіли ложки по фаянсовому й глиняному посуду, а чорні волохаті руки регулярно падали на нерівну поверхню нетесаних дощок стола, щоб виявити й підкреслити ентузіазм запрошених на обід.

Добропорядний тулузький буржуа, який випадково потрапив би в цю довгу темну кімнату, освітлену двома невеличкими вікнами з трухлявими рамами, спочатку злякався б. Тут пахло вином, цибулею, часником, важким соусом і ще невідомо чим, якоюсь неохайністю. Але згодом, звикшись із темрявою й нудними пахощами, добропорядний буржуа міг би побачити кілька відомих йому облич: тут був «глухонімий» із Сент-Етьєна, «сліпий» з Сен-Жерома і ще багато-багато калік, паралітиків, торговців шнурками й ваксою, гравців на тамбурині, циркачів з ведмедями й мавпами. І справді, в глибині залу сидів величезний ведмідь, який махав своїм намордником, а поруч з ним — мавпа.

Раптом «глухонімий» з Сент-Етьєна, що за звичкою говорив мало¹, але був письменний і вмів говорити, вигукнув:

— Латрускай, закінчуй! Ти вже всіх нас і нагодував, і напоїв!

— Я зробив усє, що потрібно, аби прийняти друзів, — відповів скромно власник корчми.

— Це ж справжній балтазар!

— Балтазар? Що воно за штуковина? — перебитав хазяїн.

— Та це ж бенкет, пишній обід, гульбощі, розкошування, — пояснив «глухонімий».

— Всі ці слова доречні тут! — погодився хазяїн.

Увійшла Кароліна, несучи величезну тарілку кантальського сиру. Її захоплено вітали довгим «ура» і стукотом виделок об склянки.

¹ Жебраки лише вдають скалічених. Отже не треба дивуватися, коли сліпий бачить, а глухонімий говорить.

— Кантальський сир, я віддаю йому перевагу! — виголосив «сліпий» із Сен-Жерома, який ще не з'їв того, що було перед ним, але уважно стежив, як розбирали сир.

— Кантальський сир дуже добрий з корб'єрським вином, а корб'єрське вино — з кантальським сиром, — промовив один з «паралітиків».

— Це правда, — підтвердив поводитир ведмедя, низенький, чорнявий чоловічок, родом із Масса в Ар'єжі, який завжди носив свого кашелюха на італійський манір.

— До вина все підходить, — докинув продавець шнурків, одноокий, кульгавий чоловік, — але сир краще, ніж будь-що.

— Без сиру, — поважно підсумував «глухонімий», — не варто й жити! — Потім нахилився до Латруская: — Коли шлунок повний, рот може розкриватися. І навіщо така вечеря, хазяїне? Чи тому, що ти нас поважаєш, чи тому, що ми тобі потрібні?

— Я вас дуже люблю, — просто відповів здоров'яга, — але не приховую того, що ви мені потрібні.

— Ми тобі потрібні? — повторив «паралітик». — Я дуже задоволений, я люблю робити послуги добрим і чесним людям. А добрими є ті, які мене годують.

— А що ми можемо зробити для тебе, хазяїне? — запитав «сліпий».

— Скажу вам після того, як покуштуєте кантальського сиру. Це чудовий сир.

— Нічого собі шматочок, — сказав «сліпий», відбатувавши великий кусень сиру. — Про кантальський сир судять тоді, коли з'їдають його з хлібом.

І кантальський сир пішов з рук у руки. Щелепи знову заворушилися, залунала та ж мелодія зубів. Ножі швидко різали величезні шматки, які миттю зникали.

— Воно таки справді чудово! — крикнув чолов'яга з Ар'єжа...

«Глухонімий» узяв другий шматок, вкинув його в рот, за два ковтки випив склянку вина й почав розмову:

— Чудово, хазяїне Латрускаю. То скажи ж, чим ми можемо тобі прислужитися?

— Справа дуже проста.

— А саме?

— Мова йде про те, щоб ви тільки придивлялись і прислухались.

— Це дурничка, — відповів «глухонімий», — ми звикли до цього. Але повір, друже: найважче слухати, коли ти глухий, найважче бачити, коли ти сліпий, найважче говорити, коли ти німий!

— Найважче бігати, коли в тебе хворі ноги! — додав «паралітик».

— Але це наша професія, — підсумував «глухонімий». — Навіть більше, ніж професія. Мистецтво. А мистецтво здатне на те, що зовсім неможливе.

— Так, так, — сказав той, що народився в Ар'єжі, — придивляйтесь і прислухатись — це ми вміємо. Але до чого прислухатись, кого слухати?

— Я шукаю одну людину, — пробурмотів Латрускай.

— Яка вона на вигляд, твоя людина? — запитав продавець цілющих ліків.

— Я ніколи не бачив її, але знаю, що вона молода, здорова й добре складена.

— Небезпечна? — запитав тихесенько «сліпий».

— Можливо, — відповів Латрускай.

— А як її звати? — запитав «паралітик».

— Її звать — Жак Сонце.

Круг столу знявся гомін.

— А це вже політика, мій хазяїне! — сказав «глухонімий». — Жак Сонце... Десь ми чули це ім'я. Поліція вже давно його переслідує.

— Вшіймайте його й приведіть до мене. Політикою тут і не пахне.

— Добре! Зробимо! — вигукнув «глухонімий». — Але зрозумій, хазяїне, що політикою запахло, як тільки ти розтулив рота.

— Ну, годі, — лагідно сказав Латрускай. — Не будемо перебільшувати. Словом, мені потрібен цей волоцюга. А що буде далі — це мене не стосується. Ви знаєте його?

Шепіт прокотився від одного до другого. Ні, ніхто його ніколи не бачив. Цей Жак Сонце не показувався останнім часом у Тулузі. Відоме тільки його ім'я та репутація, що нею він користується.

— А хто ж про нього провадить розмови? — хитро запитав хазяїн корчми.

«Глухонімий» почухав потилицю:

— Робітники й буржуа. Робітники вихваляють і люблять його, а буржуа бояться.

— Неприємно, — зауважив дресирувальник ведмедя, — виходить, цей чоловік не такий уже поганий.

— Я нічого не знаю і знати не хочу, — сказав Латрускай. — Мене цікавить одне: де він зараз. Чи можете ви допомогти мені?

— Я допоможу тобі, — відповів, подумавши, «глухонімиий», — треба завжди допомагати тому, хто тебе годує.

— І я допоможу, — сказав дресирувальник ведмедя, — я приїхав здалеку і влаштувався тут. Цей Жак Сонце для мене ніщо. Я допоможу тобі, хазяїне Латрускай.

— А що ти хочеш з ним зробити? — запитав «сліший».

— Нічогосінько. Від мене чекають послуги. А що буде з ним далі, я й знати не хочу.

— І я допоможу, — сказав «сліший», — твоя юшка чудова, а тельбухи смачні.

Латрускай повернувся до дверей і гукнув:

— Кароліно, принеси нам кави й горілочки.

Радісний гомін за столом. «Сліший» з Сен-Жерома нахилився до свого сусіда, низенького жебрака з округи Сен-Сільва:

— Я чув розмови про цього Жака Сонце. Здається, це якийсь дивак. Тисячу витівок утнув він з поліцією. Це людина, яка багато чого важить.

— Можливо, — відповів жебрак, який ніколи не минав своєї церкви. — Певно, це злодій?

— Ні, це червоний, — відповів Латрускай.

— Тоді, може, він добрий до бідних?

— Робітники тільки й вихваляються ним. Кажуть, він їздить по всій Франції і агітує.

— А чого він хоче?

— Республіки, дідько б його взяв!

— Республіки? А ти гадаєш, друже, що Республіка краща за імперію? Громадяни даремно змінюють хазяїна, жебрак завжди лишається жебраком.

— Робітники віддають перевагу Республіці. Вони чекають від неї хліба і роботи.

— Щодо мене, то мені потрібен хліб, а від роботи мене нудить.

Увійшла Кароліна й принесла два алюмінієві кавники. За нею йшла служниця, яка несла горілку.

«Глухонімиий» розмовляв із Євсташем Латрускаєм.

— А що ти маєш проти цього волоцюги? — запитав.

— Нічогосінько. Я навіть не бачив його.

— Я чував, що це немогана людина. Він захищає бідних, тому поліцейські шпигуни і хочуть вшіймати його. Але це вже не моя справа, і я допоможу тобі.

— Ти маєш рацію, — сказав Латрускай, — не треба вимагати пояснень. Послуга за послугу — і все!

Кароліна переходила від одного до другого і наливала каву. Пахощі гарячої кави й горілки розтікалися по темному залу. А надворі стелився холодний туман. Ще тільки-но минув час обіду, а можна було думати, що вже вечоріє.

Круг корчми «В Лукулла» чорніли тільки клапти голого лужка.

Корчма Латрускай містилася в кінці вузенької вулиці, що доходила аж до Гаронни. Обабіч вулиці стояли біленькі хатки.

Корчма являла собою велику залу з саману, залатану картоном і бляхою. Над нею височіла квадратна вежа з темного каменю. Звідси, безперечно, зручно було стежити за околицями.

До Гаронни прилягали голі луки, що похило спускалися донизу, забудовані невеличкими халупками й безліччю халабуд. Сюди приходили ганчірники й бродяги та ставали табором.

У залі, де відбувався бенкет, гомін потроху стих. Після кави дехто, не соромлячись, знову почав уминати сир і м'ясо. А дехто почав куняти. Латрускай ще раз налив усім по чарці, повторив своє прохання, підкресливши, що час не жде.

Жебраки зібрали свої інструменти й почали розходитись.

* * *

Невідомий перейшов великий міст через Гаронну і попрямував по дорозі, що вела в Мюре. Проїшовши кількасот метрів, завагався, перш ніж звернути у вуличку ліворуч.

— Куди вона веде? — запитав у літньої жінки, яка поверталася додому з випраною й висушеною білизною в двох кошиках.

— Якщо підете цією дорогою, то прийдете до корчми «В Лукулла», а далі — до Гаронни! — відповіла стара цраля.

— Добре, — пробурмотів чоловік, подякувавши та ввічливо попрощавшись з нею.

Він був зодягнений у плащ темного кольору. Йшов, широко ступаючи. Фетровий капелюх закривав обличчя.

Старенька, накульгуючи, пішла до своєї халупи. Невідомий продовжував дибати в протилежному напрямі й досяг іншої невеличкої вулиці, що вела до селища, де жили рибалки й човнярі. Влітку тут можна було найняти човен для прогулянки по Гаронні.

Сутеніло. Блідо-рожевий обрій на заході темнішав. Незнайомець ішов поміж низенькими хатинками й, здавалося, підраховував їх. Скоро він опинився в тупику, підійшов до розбитих кам'яних сходів і постукав у двері. Місцевість була безлюдна. Тільки де-не-де блимали вузенькі віконця, з яких сочилося тьмяне світло від свічок чи газових ламп. Двері прочинились, почувся чийсь приглушений голос, за ним вітальний сміх.

Незнайомця запросили до низенької кімнати, де сиділо вже дванадцять осіб. У маленькому каміні потріскували дошки й паліччя, підібране, певно, на березі річки. Величезні тіні снували по стінах і старих балках на стелі.

— Мене звать Кантемір, — голосно мовив кремезний веселун з міцними в'язами, зморшкуватим, рябим обличчям, копицею нечесаного, сивого волосся на голові, — я вже старий! — І, вказавши пальцем на тих, що сиділи за столом, додав: — А ці молодші за мене і всі гарні хлопці.

Невідомий уклонився, повільно зняв капелюха й плащ. Його обличчя здавалося серйозним і водночас лагідним.

— Вітаю тебе, Кантеміре! Пам'ятаю, що ти знав ще мого батька...

— Кажеш, знав твого батька? Так, приїздив сюди не раз, їв за цим столом, а я багато разів бував у Монторіолі. Бачив тебе, коли ти ще ходив пішки під столом.

— Бував... — повторив захожий глухим голосом.

— Атож, любий парубче. Скажу тобі, що ніхто його тут не забув... Але сідай, друже! Чи ти не голодний? Коли ні, то випий склянку вина «за здоров'я» Республіки!

Кантемір познайомив захожого з присутніми. Це були рибалки й збирачі річкового піску. Їхні обличчя обсмалені сонцем, руки сильні, засмагли. У своїх плоскодонках з довгими веслами вони краями вздовж і впоперек річку, вибирали з дна пісок і вивантажували його з човнів на берег.

— Наша робота нелегка, — сказав Кантемір, — треба бути сильним і не боятися протятів.

Дружина Кантеміра, худорлява жінка, принесла пляшку вина, склянки й, поклавши руку на плече парубійка, мовила:

— Я теж знала твоїх батьків і завжди згадую про них. А коли дивлюся на тебе, здається, бачу твого батька й матір.

Жак опустив голову, але згодом повільно підвів її й люб'язно всміхнувся.

— То виш'ємо ж за дружбу і свободу! — вигукнув Кантемір. — А потім, Жаку, ти розповіси нам, про що гомонять люди. З того часу, як залишив нас, ти бачив доволі міст і людей! Багато злиднів і мало хліба.

— Платня за квартири підвищилась у п'ять разів за ці десять років, — мовила жінка.

— Єдине, в чому ми не відчуваємо нестатку, це в жандармах і шпигунах.

Жака раптом охопило почуття, яке завжди відчував на подібних зборах: почуття сили і водночас слабкості. Це були чудові люди, робітники, виснажені роботою, але стачечні й мужні. Можна сміливо розраховувати на їх відданість і прихильність. Правду кажучи, мало хто з них умів читати й писати, до того ж не завжди розпізнавали своїх ворогів. То вони раптом гнівалися, їх охоплювала нетерплячка, то поступалися й скорялись.

Парубок років тридцяти нахилився вперед і поклав свою руку з широкою долонею на стіл. Полум'я свічки затанцювало.

— Треба було перешкодити цьому негідникові закріпитися при владі, — вигукнув він, — а зараз він тримає її в своїх руках досить міцно. Отже, трохи запізно!

— Ні, не пізно, — мовив лагідно Жак, — ще не пізно, хоч і важко.

— Твоя правда, це важко зробити, — зауважив Кантемір, — але ми його скинемо! Що ти думаєш з цього приводу, Жак? Ми знаємо, що ти людина щира, і віримо тобі. Розповідай.

* * *

Було вже близько сьомої вечора, коли Жак вийшов з убогого будинку Кантеміра. Але повертався він уже не до Мюре, а попрямував до Гаронни.

Стояла темна ніч. Річка дихала холодним повітрям, чутно було, як хлюпочуться хвилі. Густий туман огортав протилежний берег і далекий міст.

Час від часу там блимали червонуваті вогники, що пробивалися крізь темряву. То ліхтарі омнібусів чи фіакрів, але про них скоріше можна було здогадуватись. Вони нагадували світлячків, що підстрибували в темряві ночі.

Жак ішов, переступаючи купи піску й щебеню, залишені ганчірниками гори бруду й мотлоху. Понад Гароною його вела вузька дорога з глибокими замерзлими коліями. Він натягнув плащ і став над темною водою. Потім сів на камінь, що правив, певно, за місце швартування човнів.

Навкруги тиша, тільки невидимі річкові хвилі таємничо шепотіли біля ніг.

Він забув про холод, про небезпечність цієї місцевості й поринув у мрії. Перед ним проходили тисячі облич, зринали тисячі спогадів.

Кантемір розповів йому про батька й матір, про часи, коли розквітали надії. Тоді гадали, що Республіка повернулася надовго. У голосі Кантеміра, як і в голосі добряка Каркассе, вчувалась молодість, ввижались живі люди, минуле щастя, зруйноване лихоліттям. Але це не турбувало його. Хвилювало майбутнє щастя, яке мало народитися. Кантемір... Каркассе...

Рибалка — збирач піску, тесля... Як вони походили один на одного і на тих старих людей, що Жаку доводилося зустрічати на дорогах, на того шевця-вчителя, що дав йому притулок у провансальському селі, дав хліба і розумних книг... І на інших: на шахтарів, виноробів, бондарів, друкарів, ковалів... Їхня вбогість надто велика, але в глибині їхніх очей і сердець постійно палає гнів. І в темряві ночі Жак повільно схилив голову. Так, це правда, злидні заїдають трудівників, та зараз не час про це говорити.

Вони голодують, живуть у норах, їхні діти мерзнуть. А імператриця обсипає золотою пудрою своє волосся, збирає колекцію шуб із шиншили, соболя й норки; великі промисловці збагачуються. Половина робітників безробітні. Уже перестали підраховувати тих, хто накладав на себе руки через злидні. То гірка правда. Землекопи й ті, хто настилав рейки на залізничних коліях, працювали по сімнадцять годин на добу, а в паперах вказували, що вони працюють не більше десяти годин. Те ж саме і з бляхаря-

ми, каретниками, лимарями, ткалями Півночі, ковалями в долині Луари. Люди виснажувались за милостиню. Той, хто заробляв три-чотири франки на день,— скільки міг зін заробити за рік, якщо врахувати час безробіття? Хіба що двадцять-тридцять су щоденно... Жак випростався. Десь там, у далечині, на протилежному березі тихенько заіржав ківень.

Коло мосту заскреготали тормози. Замиготів ліхтарик. Цей скрегіт і блиск ліхтаря нагадали про існування великого міста. І справді, воно лежало перед ним, круг нього з своїми низенькими цегляними будиночками, церквами, палацами багатіїв... Сен-Сернен і Дальбад викидали високо в небо свої чудові дзвіниці, а біля їх підніжжя кунчилися злиденні халупи бідного люду. Жак стиснув кулаки: «Ех! Зібрати б усіх тих бідних в одне місце і сказати: — Ви велика сила, ви— влада, ви будете, ви створюєте багатство, то ж треба, щоб вас годували, щоб вам платили, вас поважали. Навіть більше: щоб вам віддали владу...»

Жак Сонце облишив своє місце й попрямував далі. «Треба йти! Годі мріяти! Батечко Каркассе буде хвилюватись, що мене так довго нема, бо я ж присягався не блукати довго по місту...»

І раптом обернувся.

Позад нього, у темряві, спалахнув вогонь. Це світло здавалося велетенським смолоскипом. І справді, то був смолоскип. У кінці горбистої луки вогонь освітлював високий будинок, вузеньку довгасту будівлю, силует якої вимальовувався у рожевій темряві. Різко, мов з-під землі, виникав серед темної ночі чудовий краєвид, наче декорація якоїсь трагічної опери.

Сніп іскор здіймався вгору і, підхоплений холодним вітром, летів до річки. На темному тлі з'явилися невеличкі хатки, купи лахміття й ганчір'я, трухляві човни.

Будинок у вогні скидався на прямокутну башту з багатьма вікнами, за якими оживали й щохвилини виблискували пасма полум'я.

Згодом вітер доніс до Жака крики, благання, дедалі зростаючий гамір людей, що збилися навколо палаючого будинку.

Жак метнувся туди. І, як тільки підбіг, зразу ж упізнав місце. Палав «ресторан» бідолашних людей, який стояв у кінці першої вулички, що вела до річки. Про нього йому

розповідав Каркассе. Палав не «ресторан», а висока кам'яна вежа, що прикривала ресторан з боку річки.

«Та вежа — орієнтир під час туманів, — розповідав Каркассе, — ти помітиш її відразу».

До вежі збіглося вже понад двадцять осіб. Низенька жінка з гострим, вимазаним сажею носом, кричала, голосила й у відчаї заламувала руки. Сусідки намагалися заспокоїти її. Коло жінок голосно розмовляли якісь чудні люди, одягнені в лахміття. То були жебраки.

— А мого чоловіка і вдома немає, — підскакувала жінка перед палаючою будовою. Раптом шалено скрикнула й простягнула руки до силуету, що показався у вікні найвищого поверху.

— Що тут сталося? — запитав Жак у старенького чоловіка, взутого в сабо.

— Дочка Латруская з нянею знаходиться там, на верхньому поверсі, — відповів старенький, — сходи згоріли, й вони не можуть спуститися. Треба плигати.

— Ой, якби Євсташ був тут, він видерся б туди, — голосила дружина.

— Що ж його робити, пані Латрускай, — пробурмотів молодик з густими вусами. — Сходи горять. Так і самому згоріти можна.

Жінка знову заголосила:

— Там же моя донечка! Єдина моя!..

* * *

У Латруская була донька. Подружжя доглядало в цій брудній башті плоть своєї плоті, зіницю своїх очей, скарб свого життя, чотирирічну дитину, яку пестили в гарно обладнаному гніздечку, на останньому поверсі. Це був паросток, гордість сім'ї Латрускаїв. Дитина відповідала приємному ніжному імені Пакеретта¹.

Зовні будівля з старої цегли залишалася давнім складом, де ніби й немає ніякої розкоші. Вона височить, немов жалюгідний вартувий, біля головного склепу, тобто місця, де продаються повні миски квасолі й гороху за два су. На третьому поверсі цієї жалюгідної будови старі Латрускаї мали кімнату. Незважаючи на захаращеність старим мотлохом, тут відчувався деякий комфорт. Гарнесеньке ліжко

¹ Квітолька (франц.).

з горіхового дерева в стилі Луї-Філіппа, комод у стилі Людовіка ХІ, модний туалетний столик і дзеркало з ніжками-блідо-зеленого кольору.

Кароліна мріяла прикрасити стіни цього невеличкого голубника кольоровими шпалерами з візерунками. Гвинтові сходи вели на верхній поверх, де спала донька з служницею, молодою дівчиною, яку Кароліна найняла в селі.

Отже, дитина спала на верхньому поверсі, в спокої, під наглядом няні.

Її кімнатка була маленька, але опоряджена й оздоблена. Мала була квота, весь час кашляла, і її треба було берегти від туманів і річкової вологи. Ось чому подружжя вирішило повісити на вікна гардини, стіни оббити шпалерами, покласти килими. Ліжко, мов велика дитяча колиска, панувало над усім у цій теплій, глухій черепашці, що в ній подружжя Латрускаїв зберігало свою дитину з любов'ю, якої навіть не можна було од них чекати.

Два нижчих поверхи вежі були зайняті під резервні приміщення й лавки. Хазяї ресторану зберігали тут картоплю, зелений і лущений горох, цибулю, часник, в'ялену рибу, старі меблі, вбрання, що привозили ганчірники у винагороду за вечерю. Тут панував дух брудного ганчір'я, солоду, сушених фруктів, сіна, суміш сільських ароматів і затхлого товару.

Та зараз усе це палало. Кароліна була сама, Євсташ поїхав до міста у якихось справах.

Перекинута гасова лампа викликала пожежу. Дерев'яні сходи, поїдені шашелем, горіли. Маленька дівчинка на руках няні, яка ото виглядала з вікна, кричала з переляку.

— Не дайте ж загинути цій крихітці! — закричала жінка.

— Але туди ж не можна видертись! — зауважила друга.

І раптом хтось метнувся з темряви до палаючого будинку. Якийсь чоловік підскочив до дверей, звідки вихоплювалось полум'я.

— Навіщо це тобі, молодче? Згорини ні за що! — закричав дід.

Але той уже нічого не чув. Він кинувся у червону безодню палаючого вогню, чувся тільки жахливий тріск. Невідомий вискочив з полум'я, підбіг до бічної стіни, перевірів уважно цеглини.

— Що він хоче робити? — запитав хтось. — Він же не вилізе в такий спосіб. Це неможливо...

Але через якусь мить люди побачили, як чоловік здирався вгору по стіні, ставлячи ноги у виступи.

— Це ж кіт, а не людина! — скрикнув хлопчик.

— Звідки він узявся? — запитав дід.

Незнайомиць, мов акробат-примара, досяг нарешті першого поверху. Дим кружляв круг нього. А над ним, з вікон кімнати подружжя Латрускаїв, порскало чорно-фіалкове полум'я. Нудотний запах палаючих ганчірок душив присутніх.

Незнайомиць ліз усе вище й вище, якимсь чудом знаходячи щоразу отвір чи виступ у стіні. Вгорі у відчинене вікно виглядала служниця. Вона, зрештою, зрозуміла й простягнула йому дитину. Але відстань була ще надто великою. Здавалось, нема вже за що зачепитися. Та ось він сунув руку в кишеню, шукаючи там чогось. Хутко розкрив ножа і встромив його між двома цеглинами. Це й допомогло далі дряпатися вгору. Але виDIRався тепер повільно. Хвилина спливала по хвилині, а рятівник був ще далеко від мети.

І ось, нарешті, він простягає руку до дитини, але служниця вагається. Стоп чорного диму ховає це видовище. Служниця показується знову, нахиляється й передає дитину рятівникові.

Хлопець рвучко схопив дитину, а внизу, затамувавши подих, люди дивилися на темну руку, що з'явилася з полум'я і тримала в повітрі крихітний згорток — маленьку, кволу дитину. Чоловік віддалявся від палаючого вікна, з якого виглядала нещасна служниця. Від жаху вона була неспроможна вимовити й слова, тільки механічно розтуляла рот. А позад неї вогонь нищив уже стелю. Навкруги все тріщало. Рятівник зі своїм вантажем важко спускався по кам'яній стіні. Кожен думав, що в першу-ліпшу хвилину він може впасти на землю, але той повільно і впевнено продовжував спускатися.

Ось він уже на відстані десяти метрів від землі, потім п'яти.

Кароліна підбігла до рятівника, який тим самим повернув життя і їй, простягнула до нього руки, але люди відштовхнули її, лагодячись підхопити маленьке тільце. Кароліна голосно протестувала. Рятівник спускався повільно, крок за кроком наближаючись до вікна першого

поверху. Навкруги панувала мертва тиша. Ніхто не промовив і слова, тільки чутно було бурхання пожежі.

Та от дитину врятовано. Незнайомець торкнувся ногами землі. Пролунало подвійне «ура». Одне на честь незнайомого рятівника, що вирвав молоде життя з пазурів смерті, друге — на честь гурту людей, що тримали розгорнутого кожуха з наміром підхопити служницю.

— Ну, стрибай же, стрибай! — кричали їй.

Але відсякань була надто велика, й служниця вагалась.

— Стрибай! — закричали всі.

Служниця стрибнула, її підхопили, поставили на ноги, але вона тремтіла, наче в лихоманці.

Кароліні було тепер не до служниці. Вона обіймала доньку й палко тулила до своїх грудей.

— О! Моя маргаритка, моя люба, моє кохання, моя маленька кішечка, — примовляла вона. І забула про все: й про те, що поруч палахкотів вогонь, і про свою кімнату, охоплену пожежею, і про гамір присутніх. Думала про єдиний врятований скарб.

Її чорні руки з довгими гачкуватими пальцями ніжно обмацували тендітне тіло дівчинки. Люди з відрами бігали туди-сюди, носячи воду з Гаронни.

Потроху натовп почав розходитись. Повернувся додому й Латрускай.

Він став біля дружини й дитини, блідий як смерть, звисивши руки.

— А! Ось і ти нарешті! — бурмотіла Кароліна з посмішкою щасливої божевільної. — Ходиш, біс тебе зна де, а твоя дочка могла згоріти. Її витягли з цього пекла, ось вона... Не лякайся, моя малесенька. Та це ж чудо!.. Боже, чудо!

— Тепер я тут! — сказав Латрускай, важко зітхаючи. І, схилившись над дитиною, довго дивився на неї, потім запитав: — Хто ж її врятував?

— Якийсь чоловік, — відповіла Кароліна.

— Хто він?

— Не знаю. — І знову заходилася голубити дитину.

— Скажи мені, хто той чоловік, — наполягав Латрускай.

— Не знаю... Він, певно, десь тут...

І порухом голови вказала на чоловіка, який, важко дихаючи, витирав спітніле чоло. З його рук капала кров.

Волосся на голові й вусах поруділо від вогню. Обличчя, як і руки, почорніло від сажі.

— Так це ти, друже,— повільно вимовив Латрускай.— А трохи згодом:— Це ви, пане...

Чоловік знизав плечима й намірився йти, але здорова рука Латрускай затримала його.

— Скажи мені твоє прізвище!

Незнайомець мовчав.

Латрускай важко зітхнув і повторив:

— Хто б ви не були, пане, скажіть мені ваше ім'я і вимагайте будь-якої нагороди... Я ніколи не забуду вашого вчинку.

Оскільки незнайомець не відповів, Латрускай повторив ще раз:

— Скажіть ваше ім'я, і я пам'ятатиму його довіку.

Рятівник ледве помітно всміхнувся.

— Навіщо?

Важка рука Латрускай потиснула руку незнайомця, який повільно вивільняв свою.

— То скажи ж хоч твоє ім'я,— повторив майже грубо Євсташ Латрускай.

— Мене звать Жак Сонце,— сказав незнайомець і зник у темряві ночі.

ПОМИЛКА МІРАССОНА

Бернабе наказав Мірассону:

— Стежитимеш за Фобла, ходитимеш за ним, як тінь, і розповідатимеш мені все.

Для худорлявого й зголоднілого Проспера це завдання було не важке. Мірассон напрочуд гарно вмів скрізь пролізати. Міг чекати протягом багатьох годин, гризучи шматок черствого хліба. Замки для нього не існували. Нарешті, вмів примусити говорити слуг, швейцарів, кучерів і конюхів.

Мірассон познайомився з швейцаром маєтку де Фобла, шістдесятилітнім Альбером Муліньє, що жив у темній кімнатці під ворітьми.

Шпигун назвав себе безробітним бляхарем, запропонував швейцару кілька склянок вина і дізнався від нього, як іде життя в маєтку. Челядь складалася з швейцара,

камердинера Бенуа, конюха й куховарки. Коли приїздила баронеса, її супроводили кучер та одна-дві служниці, яких вона привозила з Монторіоля.

Мірассон лагідно запитав про те, чи тихо й спокійно в маєтку.

— Буває всяк,— відповів швейцар.— Коли барон сам, він поводитьсь спокійно. Але коли тут баронеса, все йде обертом.

— Звичайно, дворянам добре живеться,— вів далі Мірассон.— А що поробляє пан барон, коли приїздить до Тулузи?

— Спить біля каміна або зачиняється в своєму кабінеті.

— А чи гарний кабінет у барона?

— Ні. Невеличка кімната, що межує із стайнею.

— Певно, читає?

— Не скажу. Туди заходить тільки Бенуа, щоб витерти пил та розставити меблі.

— А що він там робить?

— П'є гарні вина, у всякому разі...

Цей таємничий кабінет, куди барон не дозволяє нікому заходити, здавався вартим того, щоб його відвідати й перевірити.

«Я піду подивлюсь на цю секретну кімнату»,— сказав шпиг сам собі.

* * *

Зразу ж після обіду барон де Фобла виїхав у напрямку площі Сен-Жорж, до свого нотаріуса пана Ладевеза. Там він пробув добру годину. Після того поїхав до площі Капітолію.

На першому поверсі містився клуб, який відвідували місцеві роялісти. Мірассон довго ходив туди-сюди поганою тулузькою бруківкою. Барон вийшов, коли надворі вже смеркало. Обличчя в нього почервоніло, сюртук був зім'ятий, і йшов він якось непевно.

— Присягаюсь,— сказав собі Мірассон,— він там покуштував зілля!

Фобла важко сів у карету й наказав їхати додому. Почувши це, Мірассон зрозумів, що барон повертається обідати. Він прискорив ходу, перетнув вулицю Кастанье, де був в'їзд до маєтку.

Вулиця лежала безлюдна, темна. Холод ставав дедалі дошкульнішим.

Мірассон притулювся до стіни, недалеко від брами, на-сунув капелюха й чекав. Чекати довелося довго. Мірассон почав хвилюватися.

— Чому він не їде?

Але через півгодини карета загрюкотіла по бруківці. Швейцар розчинив браму. Мірассон шаснув за велику купу нарубаних дров.

Барон попрямував до будинку. Бенуа чекав його на ганку. Швейцар зачинив ворота, кучер розпріг коня й по-вів до стайні. Мірассон сидів і не ворушився. Потім витяг із кишені окраєць хліба і взявся запопадливо уминати. Трохи згодом кучер зайшов на кухню. Тоді Мірассон пере-біг ще раз і опинився на ганку. Прислухався, прочинив обережно двері. Тьмяне світло єдиної газової лампи освітлювало приймальню. Обабіч сходів залягла темрява.

Двері їдальні стояли відчинені. Звідти долинав голос барона, який звертався до Бенуа. Мірассон штовхнув вхідні двері й порачкував до сходів. Присів за маленьким столиком, на якому стояла китайська ваза, й затамував подих. Жодного руху. Та ось знову почувся голос барона. Згодом застукотіли тарілки, дзвякнули пляшки. Мірассон прослизнув попід стіною й заходився роздивлятися. Праворуч помітив троє дверей. Двоє з них були напіввідчинені. Треті замкнено. Мірассон вирішив, що саме замкнені двері ведуть до кабінету, в якому барон любив посидіти, зосередитись, зібратись з думками.

«Зачекаємо трохи, — вирішив бродяга. — Коли сяде за стіл, спробую їх відчинити».

Швейцар попрямував до свого житла. Трохи згодом приємний аромат смаженого м'яса розійшовся по всій господі. Мірассон поповз до дверей кабінету. Ліг і обережно простягнув руку до дверної ручки. Вона трохи повернулася, але двері не піддавалися. Мірассон дужче натиснув, і вони, скрегочучи, відчинились. Бродяга ліг, притулювся до стіни й став чекати. Ніхто не ворушився. Тоді він підвівся й зайшов до кабінету. Запалив сірника. На його щастя, вікно було завішене цупкими гардинами. Побачив письмовий стіл, геть закиданий паперами, стіни були прикрашені полицями з книгами. Кімната вузька, видовжена.

«Де ж тут сховатися?» — подумав Мірассон.

Та ось він угледів важкі гардини на вікні. Отже, є де очікувати.

Раптом у приймальні почувся важкі кроки.

— Ти зачинив двері? — запитав барон.

— Зараз зачиню, пане барон, — відповів Бенуа. І Мірассон почув, як той повернув ключ у дверях вітальні.

— Можеш лягати! — сказав барон. — Ти мені більше не потрібний.

Фобла зайшов до кабінету, замкнув двері, запалив сірника й попрямував до письмового столу. Запалив свічку. Вона освітлювала тільки письмовий стіл та бібліотечну шафу, що прикрашала задню стіну. Барон налив собі склянку горілки.

«Який же я дурень!» — подумав Мірассон, дивлячись на склянку, бо вважав, що карафа з солодкою водою.

Фобла сів на стілець, сперся ліктем на стіл. Здавалось, він мріяв, смакуючи горілку.

Мірассон спостерігав за ним уже близько години: волосся барона скуйовджене, ніс червоний, обвислі щоки.

«Еге, — подумав шпиг, — щось нам невесело...»

Губи барона засіпались. Спершу можна було подумати, що він облизується. Але ні, якісь невиразні слова вилітали у нього з рота.

— Ніхто! Ніхто! — мурмотів барон. — Нічого не знає... Не дізнається... Ніколи... Хай думають... розорився...

Він спорожнив склянку і знову налив її по вінця. Тут Мірассон згадав слова Бернабе: правда — на денці чарки.

— Всі... негідники... Зроблю, що хочу... — белькотів де Фобла.

Мірассон почав хвилюватися, коли барон раптом підвівся і попрямував до полиць з книгами. Витяг кілька книжок, засунув руку в те місце й увімкнув якийсь механізм.

«Дідько б його взяв! — подумав Мірассон. — Ось що найцікавіше!»

У кімнату ввірвався струмінь холодного повітря і ледь не загасив свічку.

Мірассон остовпів. Бач, де хід у сховище! Що ж робити? Чекати повернення барона чи йти за ним?..

Мірассон повільно вийшов з-за гардини, обминув фотель і тихенько, мов кішка, підкрався до входу. Світло віддалялось. Мірассон навпомацки посувався вперед. Ось і стрімкі вузькі сходи. Його жадібна допитливість змішувалась тепер із деяким переляком.

Мірассон зупинився. Знову сяйнуло світло. Він почув, як дихає барон. Тоді трохи заспокоївся, присів, обіпершись об стіну. Свічка не освітлювала цієї частини сходів. Фобла поставив її на землю; на стіні вимальовувалась масивна постать самого барона. Той стояв навколішки біля скрині. Ось де ховалися скарби, чудові, блискучі луїдори...

Барон підвівся, схилився над скринею і поставив на неї свічку. Поруч поклав невеличку шкатулку. Запурив у неї важкі руки і витяг сяюче каміння. Коштовності!

З грудей бродяги вихопилось зітхання.

Так ось де скарб барона де Фобла! Певно, сімейні коштовності, діаманти, рубіни, які він приховував від усіх. Хто ж тоді цей чоловік? Божевільний? Чи скнара? А може, він прийшов сюди забрати скарб та перенести його хтозна-куди?..

У тій скриньці, певно, ціле багатство? Нічого не поробиш. Кінчиками своїх пальців Мірассон уже відчував тепло цих блискучих камінців. Як вони йому потрібні! І він їх матиме! Ніхто не бачив, як він сюди зайшов, ніхто не відає, що він тут. На якусь мить згадав про Бернабе. К бісу його!

Мірассонова рука тихо шукала щось під блузою. І ось у його руці з'явився ніж.

Барон підвівся. Здавалося, він нічого не підозрював. Закрив шкатулку. Кришка впала з шумом, що гулко пролунав під низьким склепінням.

Мірассон приготувався кинутись на Фобла. Йому не вперше завдавати ударів ножем, він упевнений у своїй силі...

Але раптом кремезний дідуган, що стояв біля скрині, розвернувся й став проти нього. Страшні кліщі скрутили йому руки. Він змушений був пустити ніж. Страшенної сили удар упав на потилицю. У запамороченій голові безладно затавцювали тисячі діамантів і полум'я свічки. Він не чув навіть гарячого дихання Фобла, що схилився над ним. Не чув і громового голосу, який запитав його:

— Хто ти? Чому шпигуєш за мною?

Мірассон знепритомнів.

— Ага! — гримів Фобла. — Якщо ти не помер, то ще заговориш! — Вхопив ніж і вдарив напасника.

ПОЯС БАРОНА ДЕ ФОБЛА

Наступного дня в місті було холодно. Тріщав січневий, лютий сухий мороз. На світанку Гаронну затягнуло ковдрою туману. Невеликими хмарками вкривав він почорнілі черепичні дахи. Згодом крізь сіру пільму пробилось сонце й освітило все сріблясто-мідним кольором. І зразу ж на траві, гілках, глиняних фєстонах низеньких будинків, поїнятих ожеледдю, затремтіли іскорки, а на великих каменях бруківок заблищала крига.

Місто повільно прокидалось. Всюди чулися приглушені удари — кололи дрова. Було ще темно, як почали вирішати на роботу безлюдними вулицями, лиш де-не-де світилися двері кабаре та кілька маленьких віконць у пекарнях або кузнях. Одягнені в блузи, плащі і темного кольору куртки, у зім'ятих капелюхах, ішли люди попід німими будинками, і коли б не стукотіли черевики й сабо по замерзлій землі, їх можна було б вважати привидами.

І знову запала тиша. Лиш подекуди проїжджали фіакри й екіпажі. Іноді з будинків буржуа виходили домашні робітниці, з'являвся рознощик води з відрами на дерев'яному коромислі на плечах, продавець палива, що гнувся під вагою своїх в'язанок, а біля дверей церкви походжали старенькі жінки, чекаючи заутрені.

Близько дев'ятої по дорозі з Гайяка їхав сімейний, забризкакий грязюкою омнібус, запряжений двома конячками. Переїхав кордон Круа-Дорад, перетнув малолюдне передмістя Матабіо і попрямував до кварталу між площею Капітолію й церквою Сен-Сернен. Висока масивна кам'яна стріла, золотава під променями зимового сонця, стрімла в блідому небі. Перед зачиненою брамою товпилися жебраки.

Омнібус, у якому їхали дві жінки й чоловік, звернув у вузьку вулицю Кастаньє й зупинився перед ворітьми маєтку де Фобла. Потираючи замерзлі щоки, кучер зіскочив і побіг до воротаря.

— Значить, це баронеса! — сказав голосно Муліньє. — Не чекали так рано.

— Я змерз! — гримав кучер. — Швидше, друже. Змерз і їсти хочу. А барон удома?

— Ще спить. Вікна в його кімнаті зачинено. А баронеса сама? — запитав Муліньє.

— Ні, з нею приїхав і Лис. У нього якісь справи в місті, але він залишиться ненадовго.

— Тим краще, хлопчику, я не люблю, коли він шведяє тут. Скрізь іхає свого носа.

— Ех! Кепсько ти знаєш його, — відповів кучер, біжучи до карети. — Він обіцяв мені пунш, як тільки ми доберемося сюди. Пунш!

Прокинулося подружжя Латрускаїв. Всю ніч гасили вони ножежу й збирали по руїнах усе, що можна було врятувати. На щастя, башта повалилась у другий бік від бараків. Коли загроза минула, чоловік з дружиною влаштувалися у дальній кімнаті, де напередодні пиячили жebraки.

А надворі лежала купа почорнілої цегли, яка вказувала місце, де раніш була їхня домівка.

— Яке горе! — стогнала Кароліна, висовуючи гострий ніс з-під брудних ковдр. Поруч неї ворухився Євсташ.

— Годі тобі! — гримнув він. — Адже наше янголятко живе.

Вони повставали й глянули на слячу дитину. То було кумедне видовище: Кароліна і Євсташ, одягнені у нічні ковпаки і в брудні нічні сорочки; вона — сухорлява й бліда, як смерть, він — червоноокий і дужий, сидять на купі лахміття й пожирають очима маленьку Пакеретту, закутану в кілька вовняних ковдр. Ніжно-рожеве личко цвіло, мов квіточка, на шарфі з пуху молодого лебедя. А навкруги валялись купи непридатних дощок, поламані граблі, бочки, поїдені шашелем меблі, вищерблений посуд. Чорні балки на стелі позатягувало павутиння. Маленька залізна пічка аж гула в кутку. Протягом всієї ночі Латрускаї підкидав у неї дрова. Чимало скринь, набитих різним мотлохом, стояли з відкритими віками біля входу.

— От і всі наші меблі! — простогнала Кароліна, обвівши поглядом кімнату.

— Та перестань голосити, стара! — не витримав Євсташ. — Ми втратили не так уже й багато. Той курник нічогосінько не вартий. Наша мала заслуговує кращого. Заспокойся.

Євсташ гучно позіхнув, а потім почав реготати.

— Все йде на краще, старенька! Ех, з якою насолодою я випив би склянку кави...

Кароліна кинула погляд у напрямі великої зали.

— Там лишилася кава, чоловіче.

А сама одягла старий халат, взула стоптані туфлі й попрямувала до дверей. Євсташ підвівся, натяг штани, повільно підв'язався довгим фланелевим поясом, сунув ноги в свої сабо й поплентавсь до головної зали корчми. Там був просторий прилавок і чимало невеличких столиків, збитих із дощок. Обіч прилавка красувалася довга чорна піч, на якій стояло чимало казанів і горщиків. Два вікна з потрісканими, вкритими пилом шибками виходили на Гаронну.

Служниця вже взялася до роботи. Розвела вогонь у печі, приготувала каву й почала чистити картоплю. Кароліна привіталася з нею схвальним кивком голови, потім повернулася до темного кутка, де вже сиділо за столом трое чоловіків.

— Ну, як справи, матінко Кароліно? — запитав один із них. — Чи хоч поспали спокійно? Як почуває себе маленька?

— Спасибі, добре. Це єдине щастя в нашому горі. Ми все втратили, залишився тільки цей скарб.

— А чи не залишилось у вас супу? — запитав інший.

— Можливо, — промурмотіла Кароліна.

— Ще не прокинувся Євсташ?

— Щоб обслужити вас, друзі? — вигукнув Євсташ, що тільки-но з'явився на порозі. З першого погляду він упізнав цих трьох ранкових відвідувачів: серед них були «сліпий» із Сен-Жерома, «глухонімиий» з Сент-Етьєна й маленький худорлявий жебрак із Сен-Сільва.

— А, ось де ви, панове! Щось ви сьогодні дуже рано!

— Атож! — промовив «сліпий». — Коли б нас повісили на світанку, не було б чим вихвалитись!

— Як ся маєш, Євсташе? — запитав «глухонімиий».

— Краще не треба. Ми врятували нашу доньку, а це найважливіше! — І до служниці: — Дай нам супу, Меланіє. Супу, м'яси і вина.

Три голови вклонилися з повагою і вдячністю. Латрускій сів на ослінчику біля трьох відвідувачів. «Сліпий» був товстенький, з обличчям, побитим віспою. Його рот кривився у нервовому посіпуванні. «Глухонімиий» — циба-тий, худорлявий, з обличчям мов лезо ножа й кошачими манерами.

Жебрак із Сен-Сільва здавався на перший погляд спо-

кїйнішим; чорнявий, низенький на зріст, тендітний; про нього можна було сказати, що це стара, погано годувана, боязка дитина.

— Якщо все скінчилося для тебе гаразд, хазяїне, то ми дуже раді. А тепер поговоримо про інші справи.

— Слухаю вас.

— Ми знайшли того, хто тебе цікавить.

— Та що ви! — здивовано викрикнув Латрускай. — Ну й швидко впоралися! Але як вам це вдалося?

— Це вже наша справа, — прошепотів «глухонїмий». — У кожного свій фґах. Ти продаєш суп і горох, а ми розшукуємо, підслуховуємо, підглядаємо й розмірковуємо. Від нас мало що сховається.

— До того ж у нас є друзі, — видихнув «сліпий». — А друзі наших друзів — теж наші друзі. Один щось скаже, інший повторить. З миру по ниточці, а голому сорочка.

Служниця принесла горщик супу й чотири миски. Каролїна теж підійшла.

— Отже, ви знайшли його? — перепитав задумливо Євсташ. — Де ж він?

— На вулиці Ескуссєр, — відповів «глухонїмий», — у будинку над старою стайнею. У тєсляра Еміля Каркассе. Там же мешкає друкар Фредерїк Дюплан.

Латрускай аж засвистів.

— Полїція стежить за ним і вже натрапила на слід, — додав «сліпий». — Ти, певно, знаєш про це?

— Знаю, — відповів корчмар. — Вона скоро схопить його. Є вже наказ про арешт, і чимало шпигунів ідуть по слїду.

— Так, так, його всі шукають, бо він винятково небезпечний, — промовив «сліпий». — Він — червоний.

— Я знаю це, — пробурмотів корчмар. — А що ж він там поробляє?

— Займається політикою.

— А ще?

— Що може бути гірше? — втрутився маленький жебрак. — Він з тих людей, які вважають, що людство може жити без багатїїв і жандармів. Звичайно, він помиляється. Якби не було багатих, то що б їли бідні? А без жандармів не було б і багатих. Це розумно. — Він узяв ложку, схилився над мискою, що парувала, й почав жадїбно їсти.

— Я не знаю.., — промовив Латрускай, немовби роздумуючи вголос.

— Такий уже світ,— продовжував невеличкий жебрак мелодійним голосом.— Змінювати його — гріх. У червні до-стигають вишні, а яблука — у вересні. У динях є часточ-ки, щоб їх легше ділити.— І жебрак жадібно накинувся на суп.— Непогана річ,— сказав він,— хто не голодний, той не зрозуміє, що суп смачний.

«Глухонімий» похитав головою.

— Ти маєш рацію, друже. Червоні — це безладдя. А пащо воно? Коли нема порядку, перестають думати й про жебраків.

— Правильно,— підтвердив «сліпий»,— світ мусить бути таким, яким він є. Треба ж, щоб була якась різниця, і це законно. Хіба я можу стати вчителем у школі, коли не вмію читати? Існують маркізи, міністри, кухарі, і му-сять бути жебраки. Вони потрібні. Без жебраків нема ми-лосердя. Ось чому існують жебраки.

— Все це так,— відповів Латрускій.— Але що вам ще відомо про Жака Сонце?

— Відомо, що на нього чекає каторга,— відповів «слі-пий».— Або шибениця.

— А чому ти так думаєш?

— Бо він прагне безладдя. Тим, хто голодний, гово-рить, що вони більше не голодуватимуть, а безробітним — що матимуть роботу. Він вселяє у них надію, а сподіван-ня — то ніщо, просто дим. Проте все це хвилює народ і лякає буржуїв. Коли ж останні бояться, то закривають свої гаманці. Отож, ти хочеш, щоб ми тобі привели того субчика?

— Звичайно,— відповів Латрускій.

— Коли й куди?

— Якогомога швидше сюди.

— Яким ти хочеш бачити його? — запитав «сліпий».

— Живим,— відповів Латрускій.

— А якщо він чинитиме опір?

— Погладьте його трохи, але не до смерті.

— Ти сам хочеш кинути його в провалля?

— Там побачимо.

— Ти заплатиш нам за це?

— А то як же!

— А скільки?

— Скільки захочете!

— Дідько б тебе узяв!.. Невже заплатиш по п'ять луї-дорів? По десять? Чи навіть по двадцять?

— Значно більше.

— І приготуєш нам що-небудь смачне?

— Все, що душа забажає.

— Щодо луїдорів, то вони нам знадобляться, — сказав жебрак.

— А мені краще гарна їжа, — сказав «глухонімий». — Я люблю мистецтво й артистів, а Кароліна — справжня артистка.

— Я бачу, що той хлопець зробив тобі щось недобре і ти хочеш помститися, — мовив «сліпий»...

— Можливо, — відповів корчмар.

— В усякому разі, ми повинні додержати слова: привести його до тебе. Але коли почне свій танок поліція, ми не будемо брати участі в ньому.

Низенький жебрак глянув на свою порожню миску й промовив:

— Жак Сонце — все ж гарне ім'я. До того ж ця людина ніколи не робила бідним зла.

* * *

Щоб краще зрозуміти хід подій, можливо, треба пригадати загальний обрис і рельєф місцевості біля маєтку барона де Фобла. Він починався, як пам'ятає читач, на вулиці Кастанье і впирався в будови вулиці Ескуссьєр. На подвір'ї були навіть невеличкі дерев'яні ворота, які використовувались численними постачальниками.

Двері з ганку вели до вестибюля, звідти, праворуч, вхід до зали і їдальні; ліворуч — до робочого кабінету барона, до маленької зали, де очікували прийому, до бібліотеки. Подружжя спало на другому поверсі, у двох симетричних приміщеннях, де кожному була кімната, туалет і гардероб.

Близько десятої барон прокинувся од важкого сну. Він лежав у ліжку одягнений. Отож повільно потягнувся і кинув довкола погляд. Відчув, що всього ломить, а в роті гірко. Мало-помалу розум прояснився. Він устав з ліжка, непевними кроками підійшов до умивальника й вилив собі на голову глек холодної води. Аж тоді помітив, що в будинку грюкають двері, хтось ходить, лунають вигуки, когось кличуть. І Фобла зрозумів, що приїхала баронеса. Він тихенько підступив до вікна і глянув на подвір'я. Підійшов до гардероба, перевірів усі куточки, повернувся до ліжка і важко повалився на нього. Напередодні він

тихенько обшукав увесь будинок... Раптом згадав про вбитого. Звідки забрався той злодій? Хто його послав? Хто? Маргарита? А чому б і ні? Він скидався на бідного робітника чи на бродягу... Як він потрапив у маєток? Барон стиснув кулаки, але не вимовив і слова. Нічого не поробиш. Треба чекати. Тепер злодій не заговорить. Він лежить розпростертий у потайному льосі, й ніхто не буде шукати його. Ніхто нічого не знатиме, а коли хтось і послав, то йому довго доведеться чекати.

Барону згадалися хвилини тієї дивної ночі, сповнені жахів. Він чув кроки злодія і згадав, як сам напружив м'язи, щоб відбити напад. Скарби Фобла залишаться у Фобла! Ці коштовності походять з далекого минулого. Барон Раймон здобув їх під час революційної бурі, в часи еміграції дворянства із Франції. Барон підніс руку й погладив під жилеткою важкий шкіряний пояс. Скарб був тут, він ніколи тепер не розлучиться з ним. Увігнавши кивджал злодієві в черево, барон повернувся в кабінет чогось випити. У маєтку було тихо. Фобла підійшов до приймальної, перевірів коридори й кімнати. Нікого. Всі спали. Тоді він знову зайшов у склеп. На підлозі, в калюжі крові, лежав чоловік. Фобла обшукав його, але нічого не знайшов, що допомогло б йому з'ясувати, хто він.

Там і залишив його, замкнув хід у склеп і пішов, несучи з собою скриньку. Ніхто не знатиме. Цей тип так і зогниє під склепінням вікової будови. Фобла не повернеться туди більше. Що для нього тепер інтриги, борги, вороги й шпигуни?.. Всіх до біса! Він хоче спокою, тиші, миру... Випив ще склянку горілки і, похитуючись, поплентав до кімнати. Але перш за все переклав сяючі камінці у старий мисливський пояс.

Швидко скінчивши туалет, барон вийшов з кімнати. У приймальні Бенуа тримав у руках віник і щітку для підлоги. Він запитав хазяїна, чи прибрати його кімнату.

— Не варто! — пробурмотів Фобла і попрямував до їдальні, де вже сиділа баронеса й пила шоколад.

— Сподіваюсь, вам непогано подорожувалось, моя люба? — запитав він, намагаючись бути ввічливим.

— Я змерзла, — відповіла баронеса, — гадала, що вже ніколи не відігріюсь. — І з якимсь глузливым подивом глянула на барона, на його зім'ятий одяг, стомлене обличчя. — У вас поганий вигляд, бароне! Певно, трохи перебрали?

— Не більше, ніж завжди!

— Звичайно, ви можете вишити й більше! — Баронеса вийшла плечима й надпила шоколаду.

— А ви раненько виїхали, — мовив Фобла.

— Так, але приїхала не сама. Зі мною Кабріаль...

— А! Кабріаль теж тут?

— Він має зустрітися з паном Ладевезом.

— Для чого?

— Запитайте самі! Що нам потрібно від пана Ладевеза? Щоб Кабріаль позичив грошей... Як видно, справи наші кепські... — Барон похитав головою з серйозним виглядом. — Атож, справи наші кепські. Такі кепські, що пан Ладевез одмовився допомагати нам, якщо ми не продамо ферму...

— То продайте її, ту ферму, продайте. Щоб я могла піти на бал післязавтра...

Маргарита де Фобла схилилася над чашкою шоколаду; пасмо чорного волосся впало на плаття. Вона легенько піднесла ліву руку, щоб відкинути те шовковисте пасмо. Рука в неї красива, немов виточена, шкіра напрочуд ніжна, а на кінчиках пальців рожеві мигдалини нігтів. Золотисте сяйво наповнювало кімнату. По мереживу, по левому атласу плаття розкидалися кучері чорно-синього волосся, що так пасувало до темної глибини її очей, у яких миготіли іскорки. Вона розстебнула комірець, показуючи вигин ніжної шиї.

Обличчя де Фобла спаленіло, він ледве стримав своє поривання. Його раптом поійняло бажання обняти цю глузливу, стомлену жінку, оволодіти нею, але зразу ж заплющив очі, немов від блиску зимового сонячного проміння. Він добре знав чудові обриси цього жіночого тіла, на якому не позначився вік; навпаки, з року в рік воно ставало дедалі принаднішим. Він змушений був одвернутися. Та знову відчув себе переможеним, зачарованим; занепокоївся, що ним опанувала слабкість.

Баронеса одкинула голову, холодне повітря, що йшло од вікна, пестило її обличчя. Довгий овал темних очей вимальовувався на ніжній шкірі.

Баронеса ледь посміхнулася.

— То продайте ту ферму! — повторила вона з іронією в голосі. — Продайте! Земля не варта нічогосінько, ви ж самі так казали. Вона не дає ніяких прибутків, крім кількох лантухів пшениці й десятка курчат. А скільки клопоту!

Обличчя барона раптом посмутніло.

— Ми вже продали ферму найкращої землі в Феру. Маєток де Фобла теж продано. Ми розорені; наше майно віддано в заставу. Я сам сьогодні зустрічався з паном Ладезезом.

— Ну й що? — сухо запитала Маргарита.

— Нам треба жити по-іншому, пані баронесо. Рахунки надходять звідусіль. У вас занадто багато прикрас, суконь, розваг та ще бозна-чого! Хто ж нам позичить грошей? Не можна жити так далі...

У темних очах Маргарити майнув саркастичний вогник.

— Виходить, треба перебраться до Монторіоля, харчуватися хлібом і молоком, продати коней, звільнити слуг та братися до в'язання панчів, сидючи біля каміна, що димить. Ой яке життя пропонуєте ви мені, бароне!

— Хіба це моя провина? — пробурмотів де Фобла.

— А хіба моя? — закинула Маргарита.

— Ось що, пані... — глухо почав Фобла, але не закінчив і важко запустив руку в кишеню сюртука.

— Ви не поховайте мене в своєму маєтку Монторіоль, — вигукнула Маргарита трохи зухвалим тоном. — Ніколи! Чувте? Ніколи! Я ненавиджу ту халуку!

Фобла здригнувся. Баронеса кинула погляд довкола. І посміхнулась, оглядаючи важкі гардини на вікнах, фігурки з нефриту, що прикрашали невеличкі столики та етажерки, панно, що їх малював тулузький художник, суперник Бодрі, протягом чотирьох років, дорогі меблі з червоного дерева, витончені міфологічні статуєтки. У цих прикрасах, які вона любила, було щось таке, що скидалося на неї саму: добірна вишуканість поганого смаку, показний вияв хвастоців, хтивість — усе, що помічалось в її манерах.

— Робіть, як вам подобається, — сухо кинув барон, — та йдіть хоч до дідька, якщо вам хочеться! — проїдів він крізь зуби. І пішов до вікна, немов бажаючи припинити розмову. Баронеса стежила за ним. Масивна постать Жюля де Фобла вимальовувалась у світлі віконної рами.

Маргарита допила шоколад, підвелась і, здавалось, завагалася на мить. Барон не ворухився.

— І все ж, кажуть, ви ще багатий, — пробурмотіла баронеса. Здавалось, він не слухав її, але вона продовжувала тим же рівним голосом: — Подейкують, ніби ви десь

ховаєте сімейний скарб.— Їй здалося, ніби барон легенько здригнувся. Він обернувся й зареготав.

— Кажете, скарб? Це цікаво! То що ж являє собою той скарб? Може, діаманти чи перли? Чому б і ні! У старовинних сім'ях трапляються подібні речі...

Барон підступив уприпу до Маргарити і зазирнув їй в обличчя.

— А чому б вам і справді не мати скарбу? — повторила вона.

— Не розраховуйте на діаманти де Фобла, пані баронесо, і не вірте пліткам та пересудам. Бо вам доведеться розчаруватись, і навіть дуже. Знайте одне: у мене не залишилось навіть щербатого су. Оце правда, і на це вам греба зважати. Ваші сукні й парфуми обходяться надто дорого. Ще раз кажу: треба кінчати!

Зашарудівши сукнею, Маргарита хутко попрямувала до дверей.

— Ах, пане,— мовила вона,— ваші брехні набридли мені, я поїду до своїх кравчинь!

Барон чув, як Маргарита зійшла на верхній поверх. Якийсь час він роздумував, а потім покликав Бенуа й попросив зготувати каву. Він походжав туди й сюди, гублячись у роздумах. Випив кави, навіть не сідаючи на стілець, потім звернувся до слуги, що стояв нерухомо, й спитав:

— Де зараз пан Кабріаль?

— Пан Кабріаль завжди влаштовується в бібліотеці. Може, покликати його?

— Ні, не треба. Я сам піду до нього.

Барон швидко пройшов через вітальню й штовхнув двері бібліотеки. І раптом згадав про людину, що залишилась у льосі. Але вона вже мертва, і ніхто ніколи її не знайде.

Як тільки Фобла зайшов до бібліотеки, Кабріаль підвівся й запитав:

— Чи добре спали, пане барон?

Не відповідаючи, Фобла впав на стілець перед довгим столом, захаращеним паперами.

— Ну як, Жермене, що говорять тобі оті рахунки?

Управитель прибрав стурбованого вигляду.

— Чимало рахунків, але дуже мало сплачених, пане барон.

— Це для мене не новина.

— Є короткострокові рахунки.

— І це не новина.

— Я мав намір побачитись з паном Ладевезом.

— Пан Ладевез така ж людина, як і ти, мій добрий Жермене, він чесно розорює мене. Його гроші надто дорого обходяться мені.

— Пан барон жартує! — вигукнув Кабріаль з вимушеною посмішкою. — Хіба ж я не відданий вам? А хіба пан Ладевез не виручав вас у скруті?

— Я бачився з ним учора, мій друже, і говорив йому цілком протилежне тому, що ти збираєшся казати.

Лис, що сидів згорбившись над своїми рахунками, повільно підвів голову.

— Я збираюсь попросити в нього трохи грошей.

— Не треба позичати! Зачекай!

— Зачекати? Не можна, пане барон. Нам треба сплатити п'ятдесят рахунків.

Фобла похитав головою.

— Цю пісню ти мені співаєш уже давно. Позичити, щоб сплатити попередні борги! А що ж після цього залишиться? Найкращі землі вже продано, ти ж добре це знаєш. Я продав за п'ятсот тисяч франків те, що коштувало чотири або п'ять мільйонів. Адже так?

Лис намагався заперечувати, але Фобла підвівся і взяв управителя за комір:

— Не глузуй з мене, мій друже. Ти робив мені послуги і одержував за них платню. Робитимеш їх і далі, принаймні я бажаю цього. А зараз будьмо серйозними. Ми більше не можемо жити так, як жили. Треба жити так, як дозволять достатки. Чуєш? Інакше жити ми не можемо. Не ходи до нотаріуса. Йди зараз же до всіх шахраїв, які обкрадають баронесу і розорюють мене своїми одеколонидами, парфумами, жіночими прикрасами, до продавців меблів і суконь! Скажи їм, що я розорився.

— Але, пане барон, хіба баронеса...

— Баронеса більше не одержить від мене жодного су. Ми продамо все, що можна продати. Що ж до цих рахунків — візьми їх під контроль, бо коли ти цього не зробиш, я сам зроблю.

— Але ж треба сплатити... Я...

— Зачекай!

— Можуть накласти арешт на майно.

— Гаразд, нехай накладають. Ти надто хитрий, Жер-

мене: хочеш одержати мою згоду на виплату розстрочок. А я хочу, щоб цього боялися, чуєш? Якщо баронеса буде боятися, що на майно можуть накласти арешт, тим краще!

Фобла підвівся. У темній, заставленій книгами кімнатці він панував над Лисом, що сидів за письмовим столом зіщулившись.

— Важка гра, пане барон, — лагідно сказав управитель. — Усі наші рахунки перевірено. Звичайно, я знаю, що пані баронеса витрачає багато грошей, не враховуючи можливостей...

— Так ось що: вона більше не витратить жодного су. Чуєш? Жодного су! Я розорився і хочу, щоб про це всі знали.

Барон вийшов з кімнати, грюкнувши дверима. Лис ще дужче зіщулився. Хитра посмішка промайнула на його тонких вустах, але він зразу ж подумав про інше. Примарний відбиток щастя осяяв його скудле жовтувате обличчя. «Маргарита...» — пробурмотів він тихенько. І підвів голову та прислухався. Йому здалось, ніби він чує дріботіння ніжок, легенький танок пантофлів, шелестіння криноліна й тремтіння мережива на блузці.

НАСУВАЄТЬСЯ ТІНЬ

Мірассон не помер. Барон тільки приглушив його й подряпав шкіру ножем. Зваживши все, що сталося, він вирішив якось виплутуватись із цієї брудної справи. Бо опинився тут з двох причин: по-перше, хотів знайти скарб, який засліплював йому розум; по-друге, хотів прислужитися Бернабе.

Коли Мірассон очунав, він не міг собі уявити, скільки часу пролежав у склепі. Але потроху все ж приходив до тями. Тож почав повільно повзти по вогкій землі. Раптом намацав рукою ніж і зрадів. З'явилась надія на порятунок. Рана боліла, і Мірассон ледь ворухив лівою рукою. Він зняв із себе сорочку, витяг з кишені хустку, перев'язав рану й почав шукати вихід. Намацавши сходинки, з великими труднощами піднявся по них і спинився перед оббитими залізом дверима, що були щільно зачинені. Всі

намагання намацати замок не мали успіху. Тоді уперся в двері, аби відчинити їх або ж вибити хоч одну планку. Двері не піддавалися. Мірассона поймав жах. Адже він нічого не чув і не бачив. Та ось йому здалося, ніби чує шурхіт кроків; тож швидко, як тільки дозволяла рана, спустився по сходах назад у льох. І знову знепритомнів. Отямившись, не знав, скільки часу тривав отой болісний сон, думав навіть, що все це привиділось. Його оточували тиша й темрява, смердюче повітря льоху.

Мірассон почав обмацувати круг себе і раптом здригнувся. Пальці торкнулися маленької холодної речі; він ухопив її. Перстень! Мірассон не міг роздивитись, але впізнав. У ньому був камінець, і його вказівний палець намацав грані. Мірассон зрозумів, що перстень випав із шкатки.

Може, поспішаючи, барон загубив і інші оздоби? Злодій почав обстежувати кожний клаптик льоху. Але не знайшов нічого, крім черепків і цегли.

Шматки цегли й черепки навели його на думку пробити хід у стіні.

«Той негідник, напевно, вирішив заморити мене тут голодом, — подумав Мірассон. — Отже, не залишається іншого виходу, як пробити хід у стіні». Добре обміркувавши справу, він знайшов її можливою. У нього був добрячий ніж, а цегла не така міцна, бо протягом довгого часу вона знаходилась у волозі. Лишалося тільки вибрати місце. Звичайно, перші дві-три цеглини важко буде виколупати, але потім справи підуть краще.

Мірассон намацав останню сходинку, намагаючись зорієнтуватись у склепі, й прийшов до висновку, що стіна супроти сходів має з'єднувати склеп із стайнею. Саме тут він і вирішив пробити хід.

Може, він виведе його кудись?

Мірассон заховав перстень у кишеню, узяв ніж і заходився колупати цеглу. Працював повільно, щоб не викликати болю в рані. Незабаром на його тонких устах з'явилась мовчазна посмішка. Ніж легко проходив між цеглинами. Це була стара цегла, не дуже міцна, але широка.

Мірассон стояв перед діркою навколішки і довбав правою рукою. В очах у нього миготіли іскри. Він тулився головою до стіни, бо був страшенно голодний, його тіпала пропасниця, не ставало повітря.

Через деякий час перша цеглина піддалась. Мірассон забув про втому й почав шалено бити в стіну, втративши почуття часу. Ось витяг одну цеглину, другу, третю... Намагався робити все тихо, хоч йому здавалось, що під низьким склепінням лунав страшенний гуркіт. Скоро в стіні з'явилася невеличка щілина, а згодом і прохід. Мірассон був худорлявий, тож досить було цього проходу, щоб вибратись на волю.

Він обережно проліз через отвір. По той бік стіни стояв густий морок. Перед ним простягався якийсь інший льох. Чи то один з льохів барона Фобла, чи сусіднього будинку?

Мірассон підвівся, випростався, понишпори́в у всіх напрямках хворою рукою й помацав вологу стіну. Тоді зрозумів, що знаходиться у вузькому проході чи коридорі. Навпомацки пробрався вперед. Коридор був низький і безконечно довгий. Мірассон спинився. Раптом у темряві блимнула смужка світла, і він відчув подув свіжого повітря. Аж тепер помітив, що перебуває в досить просторому льосі, а світло проникає через душник, загра́тований трьома товстими залізними прутами. Мірассон підійшов до нього й виглянув крізь отвір. Зовні вилискувала вузьенька бруківка, звичайне покриття стареньких тулузьких вулиць. Був ранок. Мірассон з насолодою вдихав холодне повітря, що проходило крізь отвір, і це майже сп'янило його. Він притулювся до стіни, щоб не власти, й, отямившись, подумав: «Якщо мені не пощастить вийти крізь люк, я вийду у двері».

Тепер він міг добре оглянути місце. Льох складався з двох половин — та, де стояв він, була закидана вкритим пилом мотлохом: старими ящиками, непридатними вуздечками, купами понівечених меблів та різного ганчір'я. У другій було вільно. Там стояв довгий стіл і ослінчик, колоди та криві стільці.

Мірассон розмірковував. Позад столу помітив невеличкі сходи, що вели до дверей. Вони були причинені й пропускали смуги сірого світла.

— А, он воно що! — пробурмотів крізь зуби. — Не треба великих зусиль, щоб відчинити ці двері, і вже за чверть години Бернабе запропонує мені чогось випити!

Тільки-но ступив до сходів, як почув гучні кроки іззовні. Заскреготав засув, і двері відчинилися. Хтось посувався вперед, тримаючи свічку. Мірассон сховався. Став на

коліна в кутку. Людина з сивими вусами переступила три сходинки і обернулась:

— Обережно, Жако, нагни голову, бо двері низькі, — попередив другий, набагато вищий за першого.

У миготінні свічки Мірассон роздивлявся. «Це не буржуа», — подумалось йому.

Старший став посередині, підняв угору свічку й посміхнувся.

— Звичайно, Жако, тут не палац Тюїльрі, але це сю-кійне місце.

Другий схвально кивнув.

— А куди веде люк?

— Нікуди. Ми перевірили.

— А той душник?

— Його закривають кришкою.

— Ззовні нічого не видно й не чути.

— О котрій годині прийдуть вони?

— Вони приходитимуть один по одному на восьму годину. Вночі цей квартал тихий, особливо коли холодно. Запевняю тебе, Жако, цей люк — надійне місце. Угорі стайня, отже, ніхто не помітить входу. До того ж чатуватимем.

— Гаразд, — мовив той, кого звали Жако. — А чи можна вийти через душник?

— Можна, — відповів, сміючись, чоловік з вусами. — Це неважко. Досить потягти залізні прутки, бо їх між собою не з'єднано і не вмуровано в стіну. Можеш подивитись...

Жако підійшов до душника, свічка осяяла його обличчя. Мірассон аж підскочив. «Он воно що! — промайнула у нього думка. — Я й тут даремно не згаяв часу. Бернабе буде мною задоволений...»

Чоловік з вусами легко зняв накриття душника, показуючи отвір, через який можна вийти на вулицю. Мірассон кивнув і сказав про себе:

— Дякую, голубчики! Ось що мені стане в пригоді!

Обидва чоловіки повільно повернулися до виходу.

— Отже, — мовив той, що з вусами, — все буде гаразд. Сьогодні шпиги дужче нищорять, але це їх звичайна робота...

Обидва підійшли до невеличких сходів, штовхнули двері й зникли. Заскреготів аасув. Мірассон лишився у темряві.

Цього дня то в одному, то в другому кінці Тулузи відбувалися дивні зміни. Зникли жебраки. Зникли люди, що ходили по вулицях, пропонуючи свої вироби: продавці кислого молока, бідні музиканти, продавці шнурків і мазі до взуття, рознощики ікон... — всі вони причаїлися. А міщани знову відчували колишні жахи. Серця матерів стискалися.

На бруківці вуличок стукотіли ковані чоботи. Переходили з одного місця на інше солдати. Верхи їздили жандарми. У ранковому зимовому сонці поблискували галуни.

А згодом інші тіні наповнили місто. Вони не мали ні солдатських чобіт, ні жандармського одягу. Це були тіні-шпиги, чудовиська з комісаріату, спостерігачі таємної поліції; поліцаї, великі й маленькі поліцейські донощики, викривальники, послужливі урядові агенти. Вони не дуже кидалися в очі, але не помічати їх не можна було. Тоді вгадувалися грудневі дні 1851 року й інші періоди урядової лихоманки. Боялися зненависті, боялися дихати, кричати, галасувати. Брук аж гудів під цвяхами й підощвами патрулів. Глиняні плити коридорів шаруділи під ногами вартових. Старі дерев'яні сходи стогнали під ногами агентів. Заходи перестороги додавали мороку й жаху до цієї ночі, до насильства, що наближалось. Темна, ненависна, заплямована рука тиранії впала на місто, трощила й душила все, що рухається. Це чудовисько мало обличчя з жаху й крові.

Чиновники вели облік жертв. Пальці бігали по позначених прізвищах, указували вулиці, будинки, чоловіків, жінок. Підозрювані. Ах! Яке жахливе слово! Де починається й де закінчується підозра? Вона починається й закінчується у темряві. А темрява — поняття протилежне поняттю людина.

ЗАМАХ ОРСІНІ

Комісар Верні, якого терміново викликав префект, залишив свій кабінет на світанку. До самого входу в префектуру панувало незвичне хвилювання. Перед залізними ґратами стояли фіакри й машини. У приймальні префектури

тиснулись численні відвідувачі: офіцери, днювальні, службовці й працівники магістрату. Але Верні не був здивований, він усе знав. Підійшовши до кабінету Шалесса, він кивнув головою судовому виконавцю. У цей час з'явився й префект. Поруч з ним імперський прокурор. Вони довго пошепки радилися на порозі. Префект помітив комісара Верні й запросив його до себе.

— Ви вже знаєте новину, Верні? — запитав префект з якимось засмученим і водночас урочистим виглядом. Обличчя Верні стало уважним і трохи зажуреним. Він не хотів признатися, що його вже повідомив телеграфом один із агентів.

— З метою замаху на життя імператора італійці кинули бомбу на вулиці Пелетьє, в приміщенні оперного театру. Того, хто вчинив це, звать Орсіні. Вісім мертвих і сто п'ятдесят поранених. Жахливий злочин!

— А імператор та імператриця?... — пробурмотів Верні.

— Хвалити бога, залишилися неушкодженими. Вони виявили неабияку відвагу. Забруднено кров'ю білу сукню імператриці. У імператора кілька незначних подряпин...

— Чудово! — захоплено вигукнув комісар.

— Вони знаходились у ложі і вийшли на балкон. Населення, що зібралось на вулиці Пелетьє, вітало їх. Хвала небу, нам удалося врятувати їх. Злочинців заарештовано.

І префект почав розповідати подробиці замаху. Орсіні мав співучасників у Лондоні. Один інженер з Бірмінгема виготовив бомбу, щось подібне до груші з запалювачем і ударником. А грушу ту було напшиговано порохом і шрапнеллю.

— Жахливий замах! — глухо вигукнув префект. — Це перевершує межі людської уяви. Треба, щоб газети всіх повідомили. У Парижі помічається хвилювання. Громадська думка вимагає показового суду. А в майбутньому треба мати надійну охорону.

— Звичайно! — підтвердив комісар.

— Я щойно прийняв представників преси. Як тільки мешканці Тулузи почують новину, вибухне обурення. Вони обожнюють імператрицю, я знаю. Не забувають, що вона мешкала в Тулузі.

— Так, так, — сказав Верні якимось машинально. — Її мати проживала на площі Сен-Скарб, супроти вулиці Піно. Її Величність, як і старша сестра, знаходились у пансіонаті мадам Берр'є по вулиці Дон-Корай.

— Ми це пам'ятатимемо. Я розраховую на вас, друже. Верні вклонився.

— Імператор може покладатися на відданість тулузької поліції.

— Я знав це.— І, кашлянувши, додав: — Сподіваюсь, ми скоро матимемо в нашому розпорядженні потрібні закони. Мова йде про призначення генерала Еспінасса міністром внутрішніх справ.

— Генерал Еспінасс грав визначну роль у 1851 році,— зауважив комісар.

— Я мав честь рахувати себе в числі його друзів. Це громадянин з незвичайною самовідданістю, мужній солдат. Віднині ми повинні полегшити його роботу.

— Ми готові до цього,— відповів Верні.

— Чекаючи детальніших вказівок, треба насамперед зміцнити безпеку. Підозрілих викривати й зразу ж заарештовувати. Це тільки початок, пане Верні. Ми повинні бути безпощадними.

— Безпощадними,— повторив Верні.

Префект насупив брови.

— До речі, ви затримали людину, яку шукали?

Верні знизав плечима.

— Ні ще, але затримаю його через кілька годин. Його і всіх змовників. Цей жахливий замах дає нам право на будь-які дії.— Верні схвально хитнув головою і тихенько додав: — Поголос після цього страхітливого злочину може виправдати й деякі грубощі.

Префект кинув довгий погляд на Верні. Комісар стояв біля письмового столу префекта. Він скидався на крука. Арман де Шалесс сидів, спершися ліктями на стіл. Його масивна голова втягнулася в широчезні плечі.

— Пане Верні, імператор надто добрий і надто поблажливий. Він гадав, що вже покінчено з тими негідниками. Але цей поганець не визнає нічого, крім сили. Нам треба скористатися з цієї сумної обставини...— Префект на якусь мить завагався.— Спочатку ви чинитимете без галасу. Пане Верні, ви зробили великі послуги в 1851 році. Отже, створіть невеличкі загони й дійте швидко. Не робіть галасу й не допускайте опору. У вас є списки?..

— Є,— впевнено відповів комісар.— Всіх родин, що їх було засуджено в 1851 році, не кажучи вже про тих, хто бунтував без усякого приводу.

— Отже, дійте швидко. Це дуже серйозна справа. Ми не можемо ні на хвилину притупляти нашу пильність. Що ж до Жака Сонце, нам потрібна його голова.

— Ми впіймаємо його, пане префект, — запевнив Верні. — І не тільки його.

* * *

Верні вийшов з префектури швидкими кроками. Його обличчя ховалося під крисами капелюха. Він повернув у бік собору Сент-Етьєн, а потім — у лабіринт вуличок, що плуталися за церквою й префектурою. Ішов, кидаючи боязкі погляди ліворуч і праворуч. Цей квартал з його садками й високими мурами був завжди спокійний. Комісар швидко дістався вулиці Барбаст і раптом зупинився перед будинком Бернабе. Він смикнув за мотузку дзвінка, і двері одразу ж відчинилися. Вийшов сам Бернабе. Мабуть, він чекав на комісара.

— У мене мало часу, — сказав Верні, навіть не вітаючись, — але те, що я тобі скажу, має велике значення.

Бернабе вклонився.

— Не будемо стояти тут, пане комісар. Сьогодні холодно.

Верні пішов слідом за низеньким чоловічком у його жалюгідне лігво. Бернабе запропонував комісару фотель, але той відмовився і підійшов до каміна, у якому, як завжди, потріскували палаючі дощечки.

— Слухай мене, Бернабе, склалося дуже серйозне становище: був намір убити імператора й імператрицю.

Очі Бернабе округлились.

— Жахливий замах! — вигукнув комісар.

— Що? Хіба імператор...

— Живий, хвалити бога!

І Верні в кількох словах розповів про те, що почали називати замахом Орсіні.

Бернабе згинав спину, немовби сам був уражений бомбою італійського конспіратора. Потім його маленькі оченята зіщулилися, і він глянув у далечінь. У його голові зринула проста й досадна думка, що імператор і імператриця могли загинути, а цей міцний режим поступився б місцем якійсь там Республіці.

— Імператор наражався на небезпеку, — промовив Бернабе.

— Імператорам завжди так, мій друже, — повторив тихенько Верні. — А ми повинні зробити все, щоб зміцнити його престол.

— Звичайно, — схвалив поліцак.

— Всі небезпечні особи мають бути знешкоджені, і якомога швидше. Мені потрібен їх список.

— Ви його матимете.

— Ніхто не повинен вислизнути з наших рук. Жодна людина!

Бернабе похитав головою. Він добре розумівся на цій справі. Після державного перевороту він поповнив свої досьє матеріалами так званих «змішаних комісій», яким доручено було надсилати матеріали про недояльних.

Бернабе кивнув головою й хитро посміхнувся.

— У мене довірені люди по всіх кварталах...

— А Жак Сонце? Конче потрібно заарештувати його.

— Ми стежимо за ним, як і за іншими.

— Але це треба зробити швидше.

Задзеленчав дзвоник. Здавалось, хтось тряс його невидимою рукою.

— Хто це? — запитав Верні.

— Зараз побачу, — відповів Бернабе. — Напевно, Мірассон. Я вже давно чекаю його.

І, натиснувши на механізм, побіг до дверей. Біля входу нетвердо стояв на ногах Мірассон. Бернабе метнувся на подвір'я, щоб завести його до кімнати. Той був блідий, сорочка заплямована кров'ю, руки брудні.

Верні навіть не поворухнувся. Мірассон обвів блукаючим поглядом кімнату, глибоко зітхнув, — чи то від болю, чи від задоволення, — і всім тілом повалився на фотель.

— Що сталося, друже? — запитав Бернабе.

Погляд Мірассона зупинився на пляшці горілки, що стояла на столі. Бернабе налив йому склянку і підніс до рота. Той випив одним духом і трохи ожив. На блідих щоках, зарослих брудною щетиною, з'явилася рожева пляма.

— Я знаю, де ця людина, — пробелькотів він.

— Яка? — запитав Верні.

— Жак Сонце...

— Де ж? — поспитав Бернабе ласкавим голосом.

— На вулиці Ескуссьєр, позаду особняка де Фобла... Там є льох... з душником...

— Гаразд, — мовив Верні. — Ти бачив його?

— Так, бачив... усіх...

— Дай йому ще склянку, — наказав комісар.

Мірассон випив.

— Сьогодні ввечері вони мають зібратися...

— Сьогодні ввечері? — солоденько перепитав Бернабе.

Мірассон гикнув і знову заговорив:

— Сьогодні ввечері, о восьмій годині... Можна... схопити їх...

— Про що ти ще дізнався? — запитав Верні.

Мірассон не відповів. Він закинув голову назад і знепритомнів.

Верні скилився над ним.

— Його вдарили ножем. Він, певно, втратив багато крові. Швидше полікуй його. Треба, щоб він розповів усе.

* * *

Кабріаль, що сидів у великій залі, спустив штору. Знадвору долинув стукіт карети. Мовчазна посмішка розплилася на тонких губах управителя. Барон тільки-но вийшов, не сказавши куди і коли повернеться. Якщо вірити Бенуа, барон мав намір цього ж вечора або завтра на зорі поїхати до Монторіоля. Лис обернувся й окинув пожадливим поглядом усі куточки великої зали. Будинок, здавалося, заснув. Баронеса пішла до своєї кімнати. Вона чекала на кравчиню. З кухні долинав брязкіт посуду. Чутно було легку ходу служниці на верхньому поверсі. Ця приглушена тиша подобалась Кабріалю. Барон поїхав, тож він залишився господарем маєтку, так начебто цей маєток належав йому. А хіба він таки не належав? Через кілька тижнів усе з'ясується. Те, що він скупив, повернеться до нього. У Фобла вже немає жодного су. І коли б Кабріаль зажадав, він міг би викинути барона геть. Тепер тому не лишилося нічого іншого, як залишити маєток. Навіть власність у Монторіолі не може врятувати його від розорення...

Поки Лис роздумував, уважний спостерігач зміг би помітити, як його худорляве обличчя зблідло. Лис нахилився в бік сходів. З верхнього поверху чувся невразний шум, кроків служниці вже не було чути.

Кабріаль знизав плечима, нахилився вперед, затамував подих, ще раз прислухався і, нарешті, наважився підійти до сходів. Переступивши кілька сходинок, він з насолодою втягнув парфуми баронеси, ніжні нахощі іриса, які, здавалося, спускались до нього й тягли на верхній поверх.

Кабріаль став. Криві, худорляві пальці стиснули поручень з кованого заліза. Лису хотілося ще раз подумати про будинок, про своє багатство, про все, що він виграє на розоренні пана Фобла. Вже, певно, не говоритимуть барон, а просто Фобла, не говоритимуть Лис, а пан Кабріаль...

Пахощі парфумів посилювались. Лисова рука, що лежала на поручні, тремтіла. Здавалось, слабеньке тремтіння передавалося верхній частині сходів, мов калатання серця, яке Кабріаль не міг заспокоїти, передавалося всьому будинку.

Дивний аромат парфумів не раз породжував у ньому бажання й тривогу. Протягом годин, днів відчував він у собі цю пристрасть і страх. Він уже тримав її в своїх обіймах, баронеса віддавалась йому — і все ж відчував, що ця жінка далека, безжально далека.

Він стискав кулаки, проклинав її, безліч разів нагадував собі, що вона дочка розбагатілого корчмаря. Йому хотілося побігти до неї, схопити її, просити, щоб змилювалась над ним. Адже він був багатий, багатший за Фобла, багатший, ніж вона навіть могла здогадуватись. Він даруватиме їй усе, що вона побажає: екіпажі, коней, убрання, коштовності. А чого ж вона бажала? Що шукала? Вона ненавиділа Фобла — він певен цього. Говорячи про барона, вона завжди добирала слова й інтонацію, які не обманювали його. Адже він добре розумівся на такій, надто жорстокій, зненависті. Він і сам ненавидів Фобла. Щоправда, той нічого поганого йому не зробив. Але він був хазяїн, господар маєтку, який процвітав тільки завдяки йому, Кабріалю, і якого він використовував для своєї вигоди. У цій Кабріалевій зненависті крилися ревності до людини, що хоч якийсь час була щаслива з Маргаритою.

Кабріаль піднявся до площадки другого поверху. Раптом з кімнати баронеси вийшла служниця.

— Ти куди? — машинально запитав Кабріаль.

Служниця глянула на нього здивовано:

— На кухню...

— А баронеса що робить? — запитав Кабріаль приглушеним голосом.

— Відпочиває.

— Добре. Іди собі.

Він хитнув головою і залишився на площадці, аж поки служниця не зникла. Двері до кімнати баронеси були за кілька метрів. Пахощі ірися ставали дедалі густішими,

ч'янкими. Він намагався заспокоїтись. Маргарита де Фобла мала потребу в ньому, вона не мала нічого проти нього. А сто тисяч франків, які чекала, були для Кабріаля дрібницею... Спочатку він думав, що вона віддалася йому за сто тисяч франків. Тобто продалася! Для кого ж вона готує ті сто тисяч? Казала — борг. Терміновий борг. Але не назвала прізвища Бессена, і він не наслідився спитати про це. Та не було сумніву, що для нього. Він єдиний заплутаний в інтригах барона де Фобла й роялістів. І раптом махнув рукою, ніби хотів відігнати від себе нікчемні думки.

Та хіба ця жменька дворянчиків могла претендувати на щось? Він, Кабріаль, добре знав їх, завдяки їхнім нотаріусам, адвокатам, економкам. Усе це було тільки показною видимістю й претензіями. За цією аристократичною маскою ховалися тільки величезні борги та застави нерухомого майна. Нічого солідного, тільки уламки та руїни. І Маргарита де Фобла була не дурна, щоб не бачити й не розуміти цього. Яке життя міг запропонувати той Бессен? І в глибині душі Кабріаль відчував, що вона близька йому, — така ж терпляча, така ж пожадлива, як і він сам.

Він метнувся до дверей, відчинив їх і спинився в темряві. Пахощі іриса огорнули його ще дужче.

— От тобі й маєш! — промовив хрипкий голос. — Хіба ж так заходять до моїх покоїв?

І Кабріаль став на порозі. Глухої іронії та впевненого голосу Маргарити було досить, щоб привести його до тями.

Маргарита де Фобла лежала на білій софі. Її темне волосся майже неприродно виділялось на сніжно-білому атласі. Здавалось, вона чекала. Чекала на нього. І він опинився перед нею, як у той перший вечір, з нестримним бажанням стиснути її в своїх обіймах, відчуваючи водночас боязкість, соромливість і даремно намагаючись відігнати їх. Вона раптом посміхнулась, і тільки тепер він зрозумів, що ця жінка може зробити з ним усе, що побажає. Роки розсудливості, хитрощів, шахрайств, розрахунків — усе це полетіло, мов сухе листя з дерев од поривчастого вітру.

Багатство, якого він домагався, більше нічого не важило для нього. Ця жінка, любострасне тіло, чорні очі, неймовірно густе, як воронове крило, волосся ставали для нього єдиним можливим багатством, єдиною перемогою, про яку він міг мріяти.

— У тебе є гроші? — запитала Маргарита, посміхаючись.

Лис ступив до неї.

— Вони будуть у мене сьогодні... ввечері...

— Гаразд, — відповіла вона. — Ввечері? О котрій годині?

— Коли завгодно. Варто лише сходити до міста і...

Баронеса промовила:

— Добре, мій друже. Чим швидше, тим краще. Я хочу розрахуватися нарешті, хочу звільнитися, чуєш, Кабріалю?

Він кивнув, зробив ще крок і опинився біля ліжка. Маргарита не ворухнулася. Крізь муслинову тканину її одягу вгадувалось прекрасне тіло. Її права рука лежала на ковдрі, а ліва звисала до килима. Кабріаль не міг відірвати погляду від тоненької блакитної жилки, що ще дужче підкреслювала білизну тіла. Жінка лежала нерухомо. Повільний подих легенько коливав мереживо. Та ось вибухнула нервовим, чудним, надто довгим сміхом. Потім підвелась і підійшла до нього.

— Ну годі! Хоч у мене й немає грошей, це не має значення! Треба кінчати з усім.

І впала на софу. Зникла чарівна посмішка на вустах. У чорних очах Маргарити спалахнули злі вогники. І Кабріаль затремтів.

— Де Фобла? — запитала вона.

— Вийшов.

— Гадаю, він розповів тобі...

Кабріаль кивнув головою.

— Чого йому хочеться?

Кабріаль знизав плечима.

— Не знаю... Він відмовляється брати нову позичку...

— Ти йому висвітлив становище?

— Він знає.

Маргарита опустила голову.

— Чого він шукає?

— Не знаю, — пробурмотів Кабріаль. — Він знає, що розорився, і хоче, щоб усі знали.

— Розорився? Це ще побачимо...

Вона підвелась і стиснула руку Кабріаля. Він здригнувся і схилився до неї.

— Я казала тобі про коштовності, — прошепотіла вона. — Вони десь є, я певна, що вони існують.

— Ви їх бачили? — запитав Кабріаль.

— Ні, не бачила.

— Тоді я не розумію...

— Вони лишилися від барона Раймона. Це фамільні коштовності. Ти теж, певно, чув про них від свого батька.

— Здається, чув... Але де вони?

— Цього я не знаю. Треба їх знайти. Можливо, вони десь тут...

Кабріаль насупив брови.

— Якщо ви не знаєте, де ці коштовності... Признаюсь, я нічогосінько не розумію.

— Я шукаю їх. Давно вже шукаю.

Кабріаль схвально кивнув. Він уявляв собі ці пошуки. Обнюхала всі меблі і шафи, вишпорила в одязі. Ось що ховалося під зовнішньою легковажністю і безтурботністю Маргарити де Фобла: хитрюща жінка, яка вишукує коштовності, навіть не впевнена в їхньому існуванні.

— Але ж ви їх ніколи не бачили,— повільно сказав Кабріаль.

— Ніколи. Ні тут, ні в Монторіолі. Але стривай...— Вона замовкла, і нова посмішка, жорстока, цинічна, майнула на її вустах. Кабріаль напорошив вуха.— У нього в кімнаті, в кутку, я знайшла скриньку... Порожню. Стару, іржаву... Ніколи раніше не бачила її. Звідки вона взялася і що в ній було? Учора ввечері Фобла добре випив... і заховав її нашвидкуруч...

— Гадаєте, у тій скриньці могли бути коштовності?

— А чому б і ні?

— Але ж вона порожня!

— Тому, що він забрав з неї все.

— Щоб заховати десь у іншому місці?

— Можливо. Принаймні він не тримає їх при собі.

— Як знати!

— Ми мусимо знати, чуєш? Мусимо!

І тонка рука Маргарити стиснула Кабріалеву руку. Потім пригорнула його до себе. Пахощі ірися знову огорнули Лиса, кинули в якийсь невідомий світ насолоди і мороку.

— Слідкуй за ним! Давай пити... Нам потрібні ці коштовності... Нарешті...

— Я зроблю все, що ти захочеш,— прошепотів Кабріаль... І повільно схилився до неї. Загадкова безодня чорних очей підхопила його. Розтулились вологі рожеві

вуста. Увесь світ міг тепер заpastися навколо Кабріалля. Він оддав би все майно, багатство й життя за цю хвилину.

— Зроблю все, що захочеш,— повторив він.— І якщо треба, вб'ю його.

Маргарита була певна, що Кабріаль належав їй і тілом, і душею. Вона почала йому щось тихенько говорити. Він відчував, як тремтять її губи, і ствердно хитав головою. Руки в нього тремтіли.

ВИБІР БАРОНЕСИ

Прокинувшись, Мірассон помітив біля себе кругле обличчя Бернабе. Той ввічливо посміхався. Скромний, рухливий військовий лікар, знайомий антиквара, прийшов перев'язати рану. Вона виявилася неглибокою.

Мірассон, незважаючи на свою незграбність, мав міцну будову. Через кілька днів він стане на ноги, адже Бернабе влаштував його в сусідній кімнаті, розпалив камін, нагодував, напоїв і поклав спати.

— Ну як, Проспере, відпочив? — запитав Бернабе тихим голосом.

— Відпочив, хазяїне, і вже почуваю себе добре.

— Не рухайся, гляди, щоб не відкрилася рана... А тепер розкажи мені докладно, що з тобою трапилось...

— Дуже довго розповідати,— повільно відповів Мірассон.

— Ти зустрів того негідника?

— Бачив його з одним із співучасників, у тому ж таки льосі...

— Тебе захопили зненацька? Хто це тебе копіркнув ножем?

— Вони мене не бачили.

— Ти встряв у бійку?

— Ні.

— Про кого ж ти говориш? Хто тебе ударив ножем?

— Барон де Фобла...

— Хай йому біс! Ти жартуєш? Барон Фобла!..

— Ні, хазяїне, не жартую...

І Мірассон розповів Бернабе про свою пригоду.

Кажучи про скриньку, він навіть завагався. Та хіба міг він накласти лапи на такі коштовності без допомоги Бер-

набе? Отож усе розповів: як стежив за бароном, як очікував, як пробравсь до особняка і в кабінет барона, а потім у потаємний льох. Мірассон показав і незаперечний доказ свого відкриття: перстень, загорнутий у хустинку.

Бернабе взяв золоту каблучку з червоним каменем і став розглядати її з виключною увагою. Обличчя його зробилося суворим.

— Якої ви думки про цей перстень, хазяїне? — запитав Мірассон.

— Це коштовна річ, хлопчику. Старовинна прикраса тонкої роботи...

— Що ж там коштовного?

— Рубін, справжній рубін, я певен цього... — Бернабе відійшов і підступив до вікна із запорошеними шибками. Він підніс руку і почав поблискувати пурпуровим камінцем у сонячному промінні. — Це справді рубін... Іх там багато?

— Ціла скринька, хазяїне!

— Повна?

— Я бачив її, як оце вас. Персні, золоті брошки, кольє, хіба я знаю? Камінці різного кольору.

Бернабе аж засвистів.

— Цей скарб, Перспере, нам дуже потрібний!

Бернабе сів у старий, потертий фотель біля Мірассона і продовжував недбало гратися камінцем.

— Що ж ви думаєте робити, хазяїне? Ех! Коли б я міг підвестися!

— Лежи. Ти вже виконав свою роботу. Отож, скринька стояла в кутку?

— Так.

— І барон прийшов по неї?

— Ймовірно.

— Ти зненацька напав на нього, він ударив тебе ножем і пішов... Може, він хотів переправити свої коштовності в інше місце... В Монторіоль?..

— Ех, — зітхнув Мірассон, — і як я міг дозволити, щоб на мене напали! Я б не випустив той скарб...

— Годі тобі, хлопче, ти зробив, що міг... Верні буде тобою задоволений. Дістанеш нагороду. — Бернабе почув потилицю. — До речі, я й забув про Верні. А чи ти знаєш, що сьогодні в Парижі хотіли вбити імператора? Але замах, на щастя, не вдався. — І Бернабе стисло розповів йому про замах в оперному театрі, а потім додав: — Це

брудна справа, але з неї можна скористатися. Ми вже заарештували чимало негідників. У Тулузі теж буде метушня. Заворушення — це добра справа.

— Візьміться за барона, хазяїне.

— Кажеш, ті базіки збираються сьогодні ввечері?

— Еге ж, о восьмій.

— Верні хитрий і обережний. Він уже кинув своїх агентів на розшуки. Сьогодні ввечері всі вони потраплять у пастку. Отож ми й скористаємося з цього...

— Що ви хочете зробити?

— Зустрітися з Фобла і поговорити з ним.

Мірассон зітхнув.

— Мені хотілося б бути з вами.

Бернабе похмуро посміхнувся.

— За допомогою пістолетів можна примусити людину заговорити.

— Цю людину не залякаєш, — сказав Мірассон.

— Хто не боїться вмирати, мій друже?.. Хіба є такі? До того ж коли я не зможу схопити його за руку, то стежитиму за ним, поки не дійде до своєї схованки. Він же повинен сховати кудись свій скарб.

— Атож. Треба слідкувати.

Бернабе взяв шапку з кролячого хутра, пов'язав кашне.

— Треба йти. На мене чекає Верні. А потім буду шведляти довкола маєтку Фобла. Залишайся тут. Ось тобі тютюн і горілка. Я не покину тебе.

Було холодно. На вулицях з'являлися лише поодинокі перехожі. Бернабе йшов попід будинками і опинився поблизу площі Сент-Етьєн. Біля префектури він помітив якусь метушню. Карети й фіакри забили всю площу. Бернабе зайшов до двох чи трьох знайомих донощиків, що жили на околиці. Тут йому сяйнула думка дістатися до Капітолію, перш ніж іти до Верні. Він пішов вулицею Помм, перетнув площу й попрямував до вулиці Ескуссьєр.

Він намагався не заходити дуже далеко, заскочив у крамницю, попросив показати йому пару сабо, але вийшов, нічого не купивши.

Вузенька вулиця Ескуссьєр здавалася тихою, але гострий зір Бернабе помітив тут одного із знайомих агентів. То нібито був старий буржуа, що спирався на паличку і прямував собі до вулиці Сен-Сернен. Тут мали бути й інші агенти, що ховалися по крамничках і шинках.

«Добре, — подумав Бернабе. — Верні уже вжив заходів. Сьогодні ввечері всі вони будуть оточені. Жоден не втече».

Він повернув назад і зупинився на площі Капітолію, біля виставки продавця естампів, а потім попрямував до вулиці Тор. І раптом помітив на протилежному боці худорляву постать, що кралася з вулиці Кастаньє. Незнайомий ніс шкіряну сумку.

Бернабе упізнав Кабріаля, управителя маєтку де Фобла. У такий час він завжди ходив до своїх постачальників, підрядчиків, нотаріусів.

«Он воно що! — подумав Бернабе. — Жермен походжає у цих краях. А їй справді, де він влаштовує любовні зустрічі з баронесою? Чи дає їй гроші?» — І трохи засумував. Присутність Кабріаля в маєтку до Фобла трохи бентежила його. Невже баронеса теж тут? Можливо. А це ускладнює обставини. І Бернабе вирішив стежити за Кабріалем, але потім передумав. По-перше, немає часу, по-друге, вважав за краще почекати присмерку, щоб повернутися на вулицю Кастаньє.

* * *

Десь ополудні невеличка карета баронеси де Фобла виїхала з двору по вулиці Кастаньє, перетнула площу Капітолію і попрямувала до Гаронни. Карета зупинилась недалеко від Понт-Неф, перед маєтком віконтеси де Леспе, чарівним будиночком XVIII століття, на жаль, дуже пошкодженим.

Через годину Маргарита де Фобла, одягнена в темне пальто й хутряний капелюшок, поверталася додому. Вона зупинилась на вулиці Помм перед старенькою крамничкою ювелірних речей пана Ланглада. Це була старовинна крамничка з гарною репутацією. Баронеса відпустила карету. Оскільки кучер здивувався, вона сказала йому, що відстань від вулиці Помм до вулиці Кастаньє невелика, тож вона піде пішки. Візник послухався. Він і раніш помічав, що баронеса заходила до крамнички Ланглада, високого старого чоловіка, на голові якого завжди красувався ковпак з чорного шовку. Той зустрічав її на порозі з властивою ввічливістю. Торговець Ланглад знав баронесу вже довгий час. Він мав честь бути постачальником ще барона Раймона.

Баронеса шукала брошку, просту брошку з діамантами, щоб прикрасити ввечері костюм античного крою.

Батечко Ланглад показував їй різні прикраси по досить доступній ціні.

— Ет! — нервово скрикнула Маргарита. — Це личить тільки кухаркам...

— Пані баронеса жартує. Це брошка прекрасної роботи... Звичайно, можна знайти і кращі... За умови, що ціна буде дорожча.

— Ви гадаєте, пане Ланглад, що я вам не заплачу?

Батечко Ланглад похитав головою і засмучено сказав:

— Пан барон де Фобла заборгував мені кругленьку суму... Наша торгівля важка, це ж ви знаєте... На краденому багато не заробиш...

— Добре, пане Ланглад, якщо ви не хочете продавати, я нічого не куплю! — І знову прибрала легковажного вигляду...

— Я цього не казав.

— А що ж ви казали?

Добродій Ланглад здивовано глянув на баронесу. Хотів зрозуміти, до чого вона веде.

— А ви, пане Ланглад, продавали якісь коштовності барону Раймону?..

— Безперечно... Пані баронеса знає це краще, ніж я.

— Не кажіть, — відповіла вона. — Я не цікавлюсь, звідки беруться мої коштовності.

— Як почуває себе барон? — запитав ювелір, який, здавалося, хотів змінити тему розмови.

— А хіба ви його не бачили цими днями?

— Не мав щастя, — відповів Ланглад.

І в його голосі прозвучало якесь вагання.

— Він почуває себе чудово.

Маргарита де Фобла ласкаво гладила руками брошки, що лежали перед нею на червоному оксамиті. Раптом одвернулася і, підійшовши до вітрини, схилилася над ланцюжком, зробленим із срібла й агату.

— Дуже красива річ, — прошепотів Ланглад.

— Вам так здається? Це саме те, що я шукаю. А у вас немає чогось іншого, крім цих?

І коли батечко Ланглад неохоче зробив крок до скриньки, що стояла за стійкою, баронеса змінила свою думку.

— Дякую, пане Ланглад. Не показуйте мені більше нічого, я ще до вас повернусь.

Ювелір швидко відійшов, щоб супроводити баронесу.

Коли вона була вже біля дверей, Ланглад кашлянув, добираючи слова:

— Я написав недавно пану Кабріалю...

— Ах, справді? — сказала баронеса, яка, здавалось, думала вже про щось інше.

— Відносно кількох неоплачених рахунків...

— А хіба пан Кабріаль вам ще не відповів?

— Ні.

— Я йому нагадаю.

— Будьте ласкаві, пані баронесо...

— Скоро з вами розрахуються, пане Ланглад.

— Вдячний вам за це...

— Наші справи набагато кращі, ніж брешуть, ви пере-свідчитесь у цьому.

— Я ніколи й не сумнівався, — відповів, уклонившись, Ланглад.

* * *

Зробивши кілька кроків у напрямку Капітолію, баронеса зупинилась перед вітриною мережива. На вулиці було досить багато людей. Фіакри котилися до Капітолію. Маргарита до Фобла продовжувала свою прогулянку. Біля дверей кав'ярні жваво сперечалися чоловіки. Двоє з них схилились над газетою. Баронеса раптом різко повернулась, немов згадавши про якісь термінові справи, і попростувала в протилежному напрямі. Згодом притишила ходу й зупинилась перед крамницями. Тепер вона йшла до площі Сен-Жорж. Пройшовши двісті метрів, зупинилась біля вітрини воскових виробів. Удаючи, ніби розглядає кольорові свічки, що прикрашали вітрину, вона весь час озиралась. Не помітивши нікого, пішла далі і зайшла в якийсь коридор.

У коридорі заспокоїлась і, роздумуючи, сказала собі:

— Чи варто йти? — І все ж пішла вперед.

Консьєржа не було. Темний коридор привів її до дерев'яних сходів. Переступивши кілька сходинок, вона опинилась на темній площадці. Увійшовши в другий коридор, раптом смикнула за шнурок дзвіночка. Двері відчинилися. Зсередини вирвалось яскраве світло; вийшла якась нечупара на коротеньких ногах, у бавовняному чорному фартусі, з кудлатою головою. Здавалось, вона була ще нестара. Погано зачесане волосся звисало на обличчя з тупими рисами, сформоване досить помітною косоокістю. Вона

впізнала баронесу. Її рот з товстими губами розплився в посмішці. Баронеса зробила крок уперед.

— Пан граф у себе? — тихенько запитала.

Нечупара щось пробурмотіла й кумедно відскочила, щоб пропустити гостю. Баронеса перейшла досить просторий передпокій, освітлений вузьким вікном, і, не вагаючись, попрямувала до дверей, що прочинились у кінці передпокою.

Не постукавши, увійшла в кімнату, обставлену меблями часів Людовіка XV. Важко було уявити собі такі меблі в подібному будинку. Але краще придивившись, ви побачили б, що круглі столики вже криві, а стільці поточені шашелем.

Коли заскрипіли двері, граф де Бессен підвівся. Він перебирав папери в секретері. Перш ніж вітати баронесу, закрив кілька шухляд. Як і завжди, його жести були якісь недбало елегантні, поблажливі.

— А, мій дорогий друже! Зараз, зараз. Ще кілька хвилин — і вам довелось б чекати.

Маргарита помітила, що на ньому парадний костюм і начищені черевики.

— Чули новину? — запитав він. — Намагалися вбити імператора в оперному театрі.

Баронеса щиро здивувалась. Вона й справді нічогосінько не чула, бо була в маєтку де Леспе.

— Наші роялістські салони завжди інформуються в останню чергу, — промовив Бессен із саркастичною посмішкою.

Він випустив руку Маргарити, яку тримав з надмірною ніжністю, потім підійшов до вікна, що виходило на вулицю. Машинально підняв краєчок завіски й одразу ж опустив.

— Щодо мене, то я дізнався одним з перших. Поліція стривожена. Все місто вже знає про це. Вжито певних заходів, щоб затримати співучасників змови. По всій країні префекти поліції вдалися до арешту підозрілих осіб...

— Гаразд, — повільно сказала баронеса, — а чи це має нас цікавити?

— Діяльність поліції мене завжди цікавить. Імперська влада скористається з цієї змови, щоб вжити енергійних заходів. Дедалі частіше починають говорити про генерала Еспінасса як про міністра внутрішніх справ і про закони безпеки... Мені це не подобається.

— Що ж ви думаєте робити?

Бессен насупив брови.

— Дивне запитання. Чи не краще було б спитати, що ми маємо робити? Я чекав на таке запитання, — і посмішка зійшла з його вуст. — Ви дістали гроші?

Маргарита глянула йому в очі. Між ними відбувалося своєрідне протиборство, що про нього ніхто навіть не міг би здогадатись. Адже воно приховувалось і маскувалося галантністю звичних відносин. Маргарита була коханкою Бессена. Цей аристократ-авантюрист спокусив її своєю безсоромністю і вродою, а можливо й зухвальством. Вона вірила в його силу, щонайменше у його прагнення. Він їздив до Фросдорфа, відвідував кола роялістів у Парижі; повернувся на Південь нібито послом принців... А вже за кілька днів вона викрила в ньому маленького злодія, шахрая, який прагнув забруднити свої руки фінансами легітимістської змови.

Так справи далі не підуть.. Треба повернути гроші або тікати. А якщо він і поверне, що виграє? Бессена ніхто не вважатиме серйозною людиною. Отож, краще йому шукати щастя в іншому місці.

Але Бессен грав: гроші вислизали з його рук, він бігав у картярські будинки і за жінками... А які саме стосунки були в нього з імперською поліцією?..

І за кілька днів, навіть за кілька годин, у Маргарити дозріло рішення. Сьогодні ж вона змінить свої наміри. Бо має спиратися на Кабріаля, а не на Бессена. Майбутнє належить Кабріалю. Управитель маєтку хитрий, лицемірний і жорстокий, але багатий. Під убозтвом одягу й зовнішності в нього криється сила. Гроші, землі, будинки і знову гроші. У нього хист напромаджувати. Він не бігає до жінок, а відвідує тільки адвокатів, нотаріусів, банкірів. І не скомпрометований своїми політичними стосунками, хоч розуміється в них більше, ніж будь-хто. Що для нього сто тисяч франків? Нічогосінько. Цей прикажчик з жалюгідними манерами міг кидати на вітер мільйони...

— Чи дістали ви гроші? — перепитав Бессен, намагаючись стримати хвилювання.

— У мене їх нема і, напевно, не буде.

— Але ж ви мене запевняли. Хіба Кабріаль не може дати?

— Нічогосінько, — відповіла баронеса ясним і спокійним голосом.

— Ви розумієте, чим я ризикую? — знову заговорив Бессен. — Ті пани хочуть влаштувати суд честі. Я витримаю випробування, якщо викладу ці гроші...

— Треба тікати!

— Тікати з тобою... — промовив він з пристрасним поглядом, у якому баронеса відчула нещирість.

— Це неможливо.

— Ти так не говорила раніше! — Він узяв її руку. Раптом вона помітила, як його повіки опустились, немов для того, щоб приховати вираз жорстокості. Тепер він сміявся, прикидався лагідним, пестив її руку. Баронеса не поворухнулася, не зробила кроку, не повірила йому. Намагалась опанувати себе, відштовхнути. Думала, що любила цю людину, а виявила, що може бути байдужою до неї.

Бессен помітив цей холодок. Він думав, що панує над цією жінкою, але відчув, що вона назавжди залишає його.

— Маргарито, — прошепотів.

Її овальне обличчя прибрало суворого, гордовитого вигляду, блиск чорних очей згас, вуста втратили свою свіжість.

— Ти ж обіцяла принести мені гроші, — наполягав на своєму Бессен.

— Я не мала змоги дістати їх. Барон зараз у скрутному становищі.

— А управитель? Ти ж казала, що він багатий!

— Управитель відмовив мені в грошах.

— Тоді я загинув! — скрикнув Бессен, безглуздо всміхаючись.

— Треба тікати. Якраз слушний час. Пустимо чутку, що імперська поліція затримала вас... Це ж можливо...

— Ніколи тулузька аристократія не забуде мені цього боргу...

— Колись розрахуєтесь...

— Тікаймо! — вигукнув Бессен.

Вона звільнила руку.

— Мені треба йти.

— Хто на тебе чекає? — грубо запитав він.

— Ніхто. Я відпустила свій екіпаж. Якщо спізнюся, моя відсутність буде дивною... Заходить ніч.

— Ти мене більше не кохаєш?

Маргарита стояла за два кроки від нього. Пальто з цупкої темної тканини приховувало граціозність її стану. Правильні холодні риси обличчя вказували байдужість.

— Ти більше не любиш мене! — повторив Бессен. — Але чому?

Насувались густі вечірні присмерки. Кімната ставала меншою, біднішою, запиленою. «Ось яке життя він пропонує мені, — подумала Маргарита. — Кілька кімнаток, погано вмебльована квартира, фіакри, таємна втеча за невідомим щастям...» Вона й не подумала б про втечу з такою людиною!

— Тікаймо разом! — прошепотів Бессен. — Наважся! Тоді ніхто не скаже, що я втік од боргів, а тому, що люблю тебе...

— Он воно що! Ви добре все розраховували, — з тим же холодом сказала Маргарита. — Значить, я маю бути приводом до вашої втечі! Це дуже зручно для вас, пане Бессен!

Він стис кулаки. З обличчя зійшов отой його аристократичний лиск.

— А, ти маєш коханця! — гаркнув він. — Хто ж він?

— Ви зі мною ніколи так не розмовляли, пане! — відповіла Маргарита, не підвищуючи голосу.

— Ти повертаєшся з маєтку де Леспе. Тобі щось казали там про мене? Кого ти зустріла? Що тобі наговорили? Ти злякалась?

Баронеса знизала плечима.

— Хочете знати, що про вас кажуть? Будь ласка: вам довірили більш ніж сто тисяч. Ви їх програли й не можете заплатити... То де ж тут брехня?

Бессен розтулив рота, хотів щось сказати, але утримався. Він відкрив багато невідомого для себе в Маргариті де Фобла. Вважав, що вона хтива, легковажна, а побачив, що панує над ним. Граф підійшов до неї, але Маргарита не ворухнулась.

— І все ж ти кохала мене, кохала й погоджувалась тікати.

Баронеса повільно повернулась і попрямувала до дверей.

— До побачення, пане. Обставини вимагають нашої розлуки...

— Ти так гадаєш? — кинув він грубим голосом.

— Треба вам залишити Тулузу й виїхати кудись.

— О, голубонько, я небезпечніший, ніж ти гадаєш.

Маргарита глянула на нього, примруживши очі.

— Чого ви хочете?.. Залякати мене?

— Мені потрібні гроші!

— У мене їх нема.

— Але в тебе є коштовності.

— Не так багато, щоб урятувати вас.

— У мене немає навіть су,— прошепотів він.

— Я можу передати вам слугою кілька тисяч ф'ранків.

Очі Бессена заблищали.

— Хочеш дати мені милостиню! О, Маргарито, стережись! Над Бессеном не глузують.

— Я в цьому не сумніваюсь.

— Мені потрібні гроші!

— Де ви порадите взяти їх?

— Ще раз повторюю: мені потрібні гроші. Це мій наказ.

— Наказ? — До Маргарити зразу ж повернулася її легковажність. В'їдливо засміявшись, вона хутко опинилася біля дверей.— До побачення, пане Бессене... Я не помічала за вами такої манери розмовляти.

Бессен грубо схопив її за руку, але вона зразу ж вивільнилася.

— У мене добра пам'ять, Маргарито де Фобла! — крикнув він.

Маргарита вибігла. Шум її кроків долинув до нього з глибини темних сходів. На порозі кухні з'явилася нечупарна служниця. На її тупому обличчі промайнула усмішка.

ВЕРНІ АТАКУЄ

Відділ комісара Верні знаходився на першому поверсі. При будинку був досить просторий двір, недбайливо вистелений великим сірим камінням, заставлений каретами й поліцейськими фургонами. Комісар містився в темній скромній кімнаті, де було тільки одне віконце, що виходило в інший вузенький двір.

Біле сяйво газової лампи освітлювало невеличкий стіл, загромаджений реєстрами і досьє. Пахло сургучем, папером, потом, старою шкірою.

У приміщенні й на 'подвір'ї лунав приглушений стукіт черевиків, вигуки, брязкіт зброї.

Він був одягнений у темний костюм і сидів за столом; ввічливий, уважний, поруч стояв Бернабе. Комісар пере-

віряв якийсь пожовклий папірець. Чорнило на папірці вицвіло. Вказівним пальцем він проводив по рядках літер, часом затримувався на якомусь слові, потім щось записував чи ставив запитання.

Комісія департаменту, Верхньої Гаронни¹
Витяг з реєстру рішень від 10 лютого 1852 року

Номер до- сьє	Прізвище, ім'я	Місце на- родження	Місце про- живання	Рішення комісії	Примітки
421	Булабе Шарль Гюстав (він же Бубуль)	Бланек	Тулуза	Звільни- ти	Гарне минуле. Прибув до Тулузи зі зброєю.
422	Коав'є Дюкор	Мюре	Мюре	В'язниця (Кайєн- на)	Приєднався до де- монстрантів. Прибув до Тулузи зі зброєю, стріляв у жандармів.
423	П'єр Бе- суле	Тулуза	Тулуза	До Алжі- ру (на- довго)	Приєднався до де- монстрантів. Ук- рав п'ятнадцять рушниць.
424	Коав'є Арноден	Тулуза	Тулуза	До Алжі- ру (на- довго)	Приєднався до де- монстрантів. Грамотний і дуже небезпечний. Стріляв у військо.
425	Огюст Марке	Левіньяк	Левіньяк	До Алжі- ру (на не- великий строк)	Керівник таємного гуртка. Присутній при роз- зброєнні жандармів.
426	Жан Руміє	Монтраб	Тулуза	Звільни- ти	Гарне минуле. Прибув до Тулузи зі зброєю. Гарне минуле.
427	Фортуне Бустур	Тулуза	Тулуза	Під на- гляд по- ліції	Прибув до Тулузи зі зброєю. Гарна поведінка. Шалений.

¹ Комісія департаменту, так звана «змішана комісія», була створена після державного перевороту. До неї входили: представник префектури, офіцер, представник магістрату. Мала право судити без захисників усіх, кого направляла поліція.

Номер до- сві	Прізвище, ім'я	Місце на- родження	Місце про- живання	Рішення комісії	Примітки
428	Франсуа Лабрюск	Жеміль	Тулуза	В'язниця (Кайєн- на)	Прибув до Тулузи зі зброю. Актив- ний член таємного товариства. Пора- нив жандарма.
429	Антуан Деробер	Гранада	Гранада	Відправ- ка до Ал- жіру (надовго)	Носив зброю. По- гане минуле, базі- ка, шалений.
430	Раймон Латрейс	Лакуртен	Тулуза	В'язниця (Кайєн- на)	Приєднався до по- всталих, керівник товариства. Стріляв у солда- тів. Дуже небез- печний.

— Цього Латрейс я знав, — сказав Верні, хитнувши го-
ловою. — Бандит. Гадаю, він ще не одумався у в'язниці
Кайєнни. А ще про кого ти казав?

— Про Булабе, так званого Вубуля, номер 421, і про
Фортуне Бустуга...

— Так, так, бачу... Ці панове скористались поблажли-
вістю комісії.

— Але вони не дуже вдячні їй. Адже Булабе утримує
шинок у Сен-Сіпрієні, який відвідують червоні.

— А, це він! Нарешті...

— А Бустуг розповсюджує серед знайомих погані дум-
ки. Він живе супроти Дальбада.

— Вони значаться у твоєму списку?

— Так.

— Добре. У свій час будуть знешкоджені.

— Але не поспішайте заарештовувати їх.

— Чому?

— Бо це ватажки...

— Тим краще.

— Дайте їм спокій до вечора. Я не здивуюся, якщо
вони братимуть участь у зборах на вулиці Ескуссьєр. Ско-
пите, і в робітничому кварталі зчиниться тривога.

— Либонь, ти маєш рацію, — сказав задумливо Вер-
ні. — Сподіваюсь, Мірассон не підведе.

— Ні.

— Нарешті ми маємо відомості більш-менш вірогідні.

— Я його примусив повторити розповідь, — сказав Бернабе. — Він стежив за підозрілою особою, яка привела його до того кварталу. Навіть хотів зайти до будинку, але почув гомін і метнувся у льох. Потім туди зайшли ті, про кого ми говорили. А ввечері мають зібратися всі інші...

Верні розмірковував:

— Так, так. Думаю, чи не помилились ми, вичікуючи. Якщо той негідник сховався в будинку, то не вийде з нього. Він хитрючий, до того ж знає, що сьогодні поліція особливо пильнує. Отже, треба його схопити негайно. Це дуже небезпечний злочинець, один із найнебезпечніших.

— Але ж ми мусимо заарештувати всю зграю, всіх ватажків конспіративних груп у Тулузі.

— А ти певен, що ми їх візьмемо?

— Жак Сонце — головний ватажок. Вони захочуть зустрітися з ним.

— Ну що ж, бажаю успіху, — промовив Верні.

— Тим часом не треба їх турбувати.

— До речі, — повільно мовив комісар, — ми підвищуємо тебе по службі. Ти розумний і відданий. Імперія добре зробить, звільнившись од цієї погані. А що кажуть про замах у оперному театрі?

— Новини просочуються потроху. Значна частина робітників обурена з приводу стількох жертв. Інші кажуть, що цей замах організувала поліція. А чесні люди налякані.

Верні хитнув головою.

— Добре, добре. Жах — це перша ознака того, що люди беруться за розум. — І витяг з кишені свій величезний годинник. — О, друже, час летить. А мені ще багато чого треба зробити.

Бернабе зрозумів, що мусить залишити кабінет.

— А ви передбачили організацію групи, яка б переслідувала цих негідників? — запитав Верні.

— Аякже. Вулицю Ескуссьер з обох боків буде заблоковано, а на вулиці Кастанье чекатимуть підкріплення. Будинок, про який іде мова, взято під контроль. Він належить одному добродію з Сен-Сіпрієна, колишньому трикотажнику. Зараз там два мешканці: якийсь столяр на прізвище Каркассе і друкар на прізвище Дюплан...

— Каркассе? — перепитав Верні. — Тоді все зрозуміло! Цей Каркассе приїхав з Монторіоля. Він товаришував з

батьком нашого Жака. Його теж треба заарештувати під яким завгодно приводом.

— Я пройдуся по кварталу. Повернусь о восьмій і скажу, що там помітив.

— Намагайся не потрапляти їм на очі, бо тебе ж багато хто знає. Скинь оту свою гидку кролячу шапку.

— Гаразд,— покірно мовив Бернабе. Віц поклав тремтячу руку на купу паперів, яку приніс комісарові.— Прошу вас, пане комісар, уважно перегляньте ці списки. Мені здається, вони варті того.

— Будь певен. Завтра на світанку ніхто з тих негідників і пальцем не поворухне.

Бернабе тихенько вийшов і зник на темних сходах, що вели на вулицю.

РОБІТНИКИ

Близько восьмої вечора, здавалося, все місто спало. Повернувшись додому, буржуа читали газети чи лежали в ліжках. Шляпки й крамниці позачинялися. Лише якийсь бродячий пес, або кіт, чи здоровенний пацюк, що виліз через душник, порушували тишу вуличок і майданів.

На небі не видно було місяця. Тьмяне світло газового ліхтаря підкреслювало нерівність бруківки.

Два-три фіакри, кілька приватних карет їхали вулицями в холодній німій тиші, що тільки підкреслювало тривожний неспокій. Протягом дня біля казарм жандармерії й поліцейських відділків спостерігалась метушня.

Ще не пробило й восьмої години, як біля склепіння Капітолію пройшла людина, одягнена в штани й куртку з оксамиту, і попрямувала вулицею Кастаньє, піби до церкви Сен-Сернен. Незнайомець уникав ліхтарів і надто освітлених стін.

Підійшовши до будинку Каркассе, він зник у темряві. Штовхнув двері й прошепотів:

— Справедливість і братерство!

— Справедливість і братерство,— відповів чийсь приглушений голос.

— Це я, Кассан.

— Заходь, мерщій!

— Вітаю тебе, Фредеріку! Невже я перший?

— Ні. Тут уже Брессі з мідником і Мальбарр від бляхарів...

— Мальбарр? Знаю його. Гарний хлопець.

— Сьогодні серед нас будуть тільки гарні люди. У місті спокійно?

— Я не помітив жодного шпигуна.

— Добре. Проходь.

Вони попрямували до льоху. Через якусь хвилину Фредерік Дюплан повернувся й знову став біля дверей. Він зустрів Кантеміра, збирача піску, потім Летайс, чоботаря з площі Сен-Жорж. Згодом завітали Булабе, або, як його прозвали, Бубуль, корчмар з Сен-Сіпрієна і багато інших. Вони йшли повз Капітолій або через квартал Сен-Сернен і безшумно зникали в темряві вулиці Ескуссьєр. Жоден не помітив чогось підозрілого.

Всього прибуло чоловік п'ятнадцять представників від усіх кварталів і головних професій міста.

У льосі, де мала відбутися нарада, їх приймав Каркасє та знайомив із Жаком Сонце. Мало хто знав його в обличчя, але всі багато чули.

Посідали навколо непокритого столу, на якому горіла свічка. Душник було зачинено. В блідому колі світла, на столі, поточеному шашелем, рухалися тільки руки, великі, міцні, з брудними почорнілими нігтями, з порепаними фалангами пальців. Руки, звичні до заліза, дерева, шкури й піску. Важкі руки, звичні до того, щоб стискувати, тягти, схоплювати, бити, шити, клепати, різати, руйнувати й будувати. Дехто палив коротенькі дерев'яні або глиняні люльки. Інші нюхали або жували тютюн. Розмовляли тихенько, а товсті стіни льоху та стеля ще дужче приглушували їх обережний шепіт. Їхні тіні танцювали по стінах. Спочатку розмова йшла про сьогоднішній стан у місті, про те, що всі бачили, як по місту снували жандарми й поліцаї, а війська одержували накази. Але все це здавалося природним після замаху в оперному театрі. Жандармські пости стояли наготові аж до кордонів. Затримували італійців, але нікого з робітників не турбували.

— Для нас небезпеки нема, — сказав Кассан.

— Для нас всюди небезпека, — заперечив швець Летайє. — Отой замах у театрі — гарний привід для імперії. Вона його використає, не турбуйтеся.

— Це правда,— додав старий Кантемір, труснувши своїм сивим чубом.— Бадінге вийшов з цієї каші без по-дряпини.

Жак Сонце схвально хитнув головою. Він сидів у кінці столу, біля дверей.

— Треба бути завжди насторожі, а сьогодні більше, ніж будь-коли. Наші сьогоднішні збори дуже небезпечні. Я вважав би за краще провести їх пізніше.

— Воно-то так,— мовив Каркассе,— ти маєш рацію, Жако, але, оскільки їх уже призначено, будемо проводити; шпигам сьогодні не до нас.

— Ти так гадаєш?

— Бо вони вишуковують італійців, співучасників Орсіні.

— Якщо казати правду,— докинув юнак,— то не тільки Орсіні лякає імперію, і не італійці, й навіть не аристократи та буржуа, а робітники й республіканці.

— Це правда. Але сьогодні...

— Сьогодні, як і завжди, треба бути насторожі.

І клепальник Брессі, довготелесий, худорлявий, з чорним волоссям, вдарив рукою по столу.

— Ну що, друзі, на кого ми ще чекаємо?

— Та ні,— відповів Каркассе,— зібралися всі.

— Що ж, можемо починати.

У цю хвилину засовався на своєму ослінчику швець Летайє. Низенький, худорлявий, сміхотливий, дотепний, з руками, темними від клею, тонкими вусами й темною плямою на підборідді. Він витяг з кишені аркушик зім'ятого паперу й помахав ним над головою. На папері було щось написано великими нерівними літерами.

— Послухайте мене, хлопці,— промовив він.— Я сам переписав цей текст, що його мені було передано...

— Про що ти там кажеш? — запитав Кантемір.

— Це один із найкращих поетів, який коли-небудь писав,— відповів Летайє.

— А хто він?

— Звичайно ж, Віктор Гюго. Послухайте, друзі! — І, не чекаючи, почав читати:

Прокиньтесь, досить сорому!
Не бійтесь ні гармат, ні багнетів,
Час настав, щоб піднялася хвиля,
Досить з нас сорому, громадяни!
Засукайте рукави ваших блуз,
Герої 1792 року!
Ви сміливо виступали супроти двадцяти тиранів,

Тож рвіть пута і трощіть в'язниці!
Нема чого боятися тих негідників.
Ваші батьки не боялися навіть титанів!

Ну як, вам подобається? — запитав, поблискуючи очима, Летайє і продовжував читати:

У вас немає зброї? Але це пусте!
Беріть вила, беріть молотки!
Виривайте завіси од дверей,
Беріть у кишені каміння!
І виголошуйте слова надії!
Зробіть Францію знову великою!
Зробіть великим і Париж.
Звільніть тих, хто тремтить од злості,
Звільніть вашу країну від рабства,
А вашу пам'ять від презирства! ¹

— Чудово! — вигукнув Кантемір. — Знайшлась людина, яка оспівує народ.

Усі замовкли на якусь мить, трохи збентежені силою поезії. Летайє дбайливо згорнув клаптик паперу і заховав у внутрішню кишеню.

— Віктор Гюго великий поет, — мовив Жак Сонце. — Саме тому він і розуміє нас.

Шиякар Бубуль з Сен-Сіпрієна підтвердив цю думку.

— Є ще кілька великих поетів, як Гюго. На жаль, усі вони на засланні або по в'язницях. Віктор Гюго перебуває на острові, Прудон — у Сен-Пеляжі, Бланкі — в Маскара. Це освічені й потрібні нам люди. Але ми мусимо обходитись і без них.

— Вони допомагають нам своїм словом, своїми творами, — відповів Жак. — Але в усьому треба розраховувати перш за все на себе.

— Тут ти сказав правду! — вигукнув Кантемір, піднімаючи вгору вказівний палець. — Робітник має розраховувати тільки на робітника.

— Що ти пропонуєш, Жако? Імперія не може бути вічною.

— Вона не вічна, — відповів Жак Сонце, — ми її пова-
лимо, якщо об'єднаємось. Єднання — найперша умова.

— У Прудона є гарні думки, — втрутився Летайє-мрій-
ник. — От голова, цей Прудон! Це він сказав: «Власність —
то все награбоване». На його думку, робітники повинні

¹ З поеми В. Гюго «Кара».

бути власниками й банкірами. Щоб не було більше капіталістів і хазяїв, а тільки робітничі комуни! Кожен — для всіх і всі — для одного. Гроші позичатимуть без процентів, а прибутки розподілятимуть на всіх... Потрібна соціальна й економічна революція...

— Все це добре, мій друже, — заговорив Каркассе, — але поки що робітники вмирають з голоду, а поліція Бадінге полює на них. Треба захопити владу. А як ми її захопимо? Гадаєш, хазяїн та банкіри віддадуть її самі? Вони об'єднані, а ми ні. А скільки робітників уміють читати?

Жак Сонце підніс руку. Здавалось, він дослухався, що робиться надворі. Але на вулиці й довкола було спокійно.

— Багато робітників і справді неосвічені, — сказав він. — Але ж не тільки тому, що не знають літер, а ще й тому, що не зважають на власні сили. Бляхар не цікавиться муляром, а муляр — бляхарем. Ті, що живуть у провінції, не знають, що робиться у Парижі... Ось чому робітник нещасний. Я подорожував по Франції і бачив огидні речі. Мешканці провінції Лімузен, приїхавши до Парижа, щоб найнятися на прибирання вулиць, сплять по десять-дванадцять у смердючих кімнатах та льохах. А що вже говорити про жінок і дітей! Їхні умови ще жахливіші. Всюди брудні антисанітарні житла. У вік пари й газу люди ходять голодними, нещасними, помирають з голоду. У Парижі налічується мільйон бідних і злидарів. Це ж більше половини мешканців. І чарівні пані подають їм милостиню! А чи відомо вам, що більше ста тисяч дітей до восьми років працюють на фабриках і заводах по дев'ять-дванадцять годин на день? Я знаю капелюшників, які працюють з 3-ї години ранку до 10-ї вечора. В Рубе промисловці збудували так звані будинки для робітників. Та коли б ви бачили, що то за будинки! Майже всі без вікон, а грошики, витрачені на їх будівництво, приносять промисловцям двадцять п'ять процентів прибутку. Чи відомо вам це? Проте дехто вважає, що інакше й бути не може. Їм і в голову не заходить щось змінити.

Бляхар Мальбарр, сухорлявий, майже лисий, хоч і нестарий, з жовтими руками й брудними нігтями, раптом знизав плечима:

— А що ж ви пропонуєте? Вичікувати, поки всі робітники стануть письменними? Довго вам доведеться чекати! Треба, щоб найбільш рішучі пожертвували собою. Вони

поведуть за собою інших. Я змію читати і прочитав книгу Бланкі...— Мальбарр подумав трохи, добираючи слова, і додав: — У цього хлопця багато мужності, він добре сказав, що треба пожертвувати собою заради тих, хто не може цього зробити... Що ти можеш нам запропонувати, Жак? Товариство? Яке товариство? Треба йти в бій: виграв або програв... Наші діди казали: свобода або смерть!

Підвівся Каркассе, що сидів зігнувшись, сперши голову на руки:

— Все це добре, але програти легше, ніж виграти.

— У такому разі, ніколи нічого не досягнеш,— різко відказав Мальбарр.

Жак Сонце підніс руку і взяв слово.

— Я пропоную організувати касу взаємодопомоги...

— Її забороняють,— відповів Мальбарр.

— По інших містах вони існують.

— Але поліція стежить за ними.

— Хіба можна заважати робітникам допомагати один одному?

— Допомогати? Чудова допомога! Кожний вносить свою дециму.

— Щодо мене,— промовив Летайє,— я іншої думки, ніж ти, Мальбарр. У касі взаємодопомоги робітники знайомляться і навчаються провадити розрахунки. По деяких містах вони функціонують... Су є су, а загалом — це сила... Ти пропонуєш організувати батальйон? А де ж твоя зброя? Перш ніж придбати рушниці, треба організувати солдатів. Те, що ми хочемо зробити,— гарна справа. А після цього, можливо, буде час і померти...

— Не розумію тебе, друже,— сказав Мальбарр.— А що говорить у тих віршах, які ти нам читав? Я їх добре запам'ятав. Ось вони:

Прокиньтесь, годі сорому!
Не бійтесь ні гармат, ні багнетів...

— Хіба хто казав коли-небудь, що треба згинати голову? — відповів Жак Сонце.— Хіба хто казав коли-небудь, що погоджується з диктатурою! Між нами й імперією багато крові. Надто багато громадян убито, замучено, піддано тортурам... Отже, хлопче, ти дуже поспішаєш, хоч я тебе й розумію. Гадаєш, я не думаю про тих, кого вони вбили? Я нічого не прощу вбивцям. Треба помститись. У народі буде своє правосуддя. Я відвідав могилу матері

і поклявся. Я помщуся за неї. Й за батька помщуся. Всі ми помстимося за тих, що загинули.

— Це інша справа! — сказав Кантемір.

Круг столу залунали схвальні вигуки. Жак провадив далі. Він відчував, що його надихає якась сила, могутня за нього. Але говорив не для себе, не для батька й матері, не для своїх односельців. Говорив для всіх, кого бачив під час своїх подорожей — на будівлях, на брудних фабриках, у поганих хатинах: для ткаць, шевців, укладчиків рейок, ковалів...

— Кров пролетарів одбирають не тільки в битвах і придушених революціях, вона одбирається щодня, щохвилини, в роботі й житті... Ті, хто працює, живуть у злиднях і убозтві. Тільки вони являють силу, хоч і не усвідомлюють цього. Не знають про офіційні прийоми в Тюїльрі, у Комп'єнському лісі, де імперія приймає знать і своїх слуг, про маскаради в оперному театрі, до яких шиють неймовірно дорогі сукні. Тільки одна сукня з мережива й кашеміру потребує більше ста метрів тканини й коштує понад десять тисяч франків. А модистки заробляють менш ніж тридцять су в день. Кравчині на фабриках заробляють не більше десяти су. П'ятдесят сантимів... і десять тисяч франків за сукню для маскараду... Так, так, друзі, робітник Парижа заробляє близько тисячі франків на рік, а йому потрібно щонайменше тисяча двісті, щоб прогодувати сім'ю з чотирьох душ... Перед державним переворотом на рахунку президента було 3 мільйони франків, а після грудневих подій — уже шістнадцять мільйонів.

— На периферії робітник не заробляє й тисячі франків на рік. Там злидні жахливі, — сказав Каркассе.

— Щороку ціни на хліб, м'ясо, дрова і газ підвищуються, а заробітна плата та ж сама, — зауважив Кантемір.

— Префект департаменту Буш-дю-Рон заборонив жебрацтво, — додав Жак Сонце, — але жебрацтво він не усунув. Якщо вам доведеться проїжджати Бокер, то зустрінете велику юрбу жебраків. Що являють собою вони? Це люди без роботи, без житла, без хліба.

— Я знаю багатьох, — сказав Брессі, — які працюють у льохах і живуть у льохах. Навіть повітря — і те тільки для багатих. Повітря, світло, сонце...

Мальбарр ударив кулаком по столу й виголосив:

— Ось що, хлопці! Те, що ви повторюєте тут сто разів, не дасть нам хліба! Треба самим узяти той хліб! Поліцаї

імперії нам не дадуть його добровільно! Отже, треба боротися!

— Так, треба боротися,— повторив Жак Сонце.— Але перед тим, як розпочати боротьбу, треба підрахувати наші сили й зібрати їх. Десять чоловік — ніщо; сто — теж небагато. Але тисячі й тисячі, якщо вони знають, за що борються,— це вже вагома сила. Є багато людей обдурених, нам треба їх переконати. Бадінге хоче показати себе добреньким перед трудівниками. Він заохочує милосердя, благодіяння. Але ніколи ще не було стільки бідних, як після державного перевороту. Не всі знають про це, треба їм розказати.

— А звідки ж їм знати про це? — втрутився Летайє.— Для народу нема шкіл. Нам потрібні школи.

— Школи ми не скоро матимем,— сказав старий муляр.— Але я ще раз повторюю: чи потрібно для визволення чекати, поки всі стануть письменними?

— Ні,— відповів Мальбарр.

— Ні,— повторив Жак Сонце.

— Бачте,— сказав бляхар,— ми всі однієї думки.

Жак Сонце посміхнувся.

— Звичайно, ми можемо сперечатись, але я впевнений, Мальбарре,— настане час, коли ми всі матимемо одну думку...

— А що ти думаєш про касу взаємодопомоги? — запитав Бубуль.— Чи не про людське око засновується вона, щоб обдурити імперських шпигунів?

— Ні. Вона справді буде касою взаємодопомоги. Кожен, хто працює, вносить свою частку. Коли ж робітник захворіє або втратить роботу, каса надає йому допомогу. Принцип простий.

— Каса взаємодопомоги потрібна, певно, людям кожного фаху? — спитав шинкар.— Заробітна плата не у всіх однакова. Отже, і внески, мабуть, зніматимуться в залежності від професії...

— Це треба обговорити.

— Що ж, давайте обговоримо. Наведи приклади, ти ж бачив, як функціонують такі каси...

Кантемір попросив слова.

— У нас, збирачів піску, немає каси взаємодопомоги, але ми робимо так: коли хтось опиняється в скруті, допомагаємо йому.

— Для вас це досить зручно, — втрутився Жак Сонце. — Ви згруповані в одному кварталі, знаєте один одного, до того ж вас не так багато. Для мулярів або працівників залізниці така практика, мабуть, не підійде. Їх багато, вони розкидані по всьому місту. Мова йде про те, щоб об'єднати якомога більше людей... Що ж до нас, ми повинні бути готовими до боротьби. Інші бояться, вони ще не переконані в цьому. Вони приєднуються до нас, бо їх теж мучить безробіття й голод... Відсутність єдності й розкиданість робітників — ось що потрібно буржуазії...

Жак замовк і повернув голову до сходів, що вели в льох. Прочинилися двері, і на порозі став друкар Дюплан. Він підняв руку, щоб припинити розмови. Всі завмерли, затамували подих. Їхні руки застигли на поверхні столу, на грубій тканині блуз і сорочок. Каркассе загасив свічку.

— Хтось ходить біля будинку, — прошепотів Фредерік.

— Де саме? — запитав Каркассе теж пошепки.

— Біля дверей, що виходять на вулицю.

— Але ж ми ні на кого вже не чекаємо. Кого запрошували, всі тут.

— Я вибіжу нагору, — сказав друкар. — Там є вікно, звідки можна спостерігати за вулицею.

Каркассе тихо розповів про заходи безпеки. Якщо то шпигуни, вони насамперед кинуться до кімнати на другому поверсі. Тоді треба тікати через душник.

— А якщо інші шпиги стоятимуть біля дверей? — запитав Летайє.

Каркассе знизав плечима.

— Нас понад п'ятнадцять чоловік, і не так важко буде пробитись.

Знову запала тиша. Знадвору не долинав жоден звук. Навіть кроки друкаря були до того легкими, що ні сходинок, ні паркет не зарипіли. Раптом він знову з'явився на порозі.

— На вулиці Ескуссьєр двоє.

— Під нашими дверима? — запитав Жак.

— Еге ж.

— Що вони роблять?

— Стоять нерухомо. Схоже на те, що вони підслуховують.

— Вони не можуть нас почути. Я в цьому певен, — сказав Каркассе.

— Що ж це за люди? Як ти думаєш. Може, агенти поліції? — перелитав Жак.

— Мабуть, що так.

— Їх тільки двоє?

— Не знаю. Я бачив двох. На вулиці тихо,

Кантемір витер обличчя руками,

— Виберемось через душник і подушимо їх!

— Хвилинку, — сказав Жак. — Подумаймо. Якщо їх тільки двоє — вони одразу ж підуть геть, коли багато — нападуть на нас...

— Що ти там говориш! — запротестував Каркассе. — Їм нічого не відомо.

— Але ж імперська поліція має добрих шпигунів.

— Зачекаймо трохи, — запропонував Летайє. — Вони подумують, що в будинку нікого немає.

Спливло кілька тривожних хвилин, У мовчазному льосі чутно було тільки дихання людей та шелестіння тканини.

— Мабуть, вони доневнились, що тут пусто, — зауважив Каркассе.

— Хвилинку, — прошепотів замислено Жак, — як можна залишити цей будинок?

— Я ж казав уже, Жако. Через двері, душник і горіще.

— А цей будинок має вихід на вулицю Ескуссьєр?

— Ні, тільки на вулицю Кастаньє.

— Це те, що нам потрібно.

— Так, але не дуже зручно перебиратися з одного горіща на друге, а потім спуститися та вийти на вулицю... Якщо шпигуни біля наших дверей, то краще вилізти через душник.

Минув ще якийсь час. Очі звиклися з темрявою. Він узяв Фредеріка за руку й повів за собою. Обидва тихенько вибралися на верхній поверх. Каркассе теж підвівся, підійшов до душника і припав вухом до дерев'яного щита.

— Не подобається мені цей льох, — тихесенько докинув Мальбарр. — У мене таке враження, ніби я тут ускочив, як пацюк.

— Ех! Нас вони не з'їдять, — пробурмотів Кантемір. — Що ми робили тут поганого?

— Годі! — вигукнув Бессі. — Два шпигуни — це ж пус-те. Потягавмо їх за вуха.

Каркассе повернувся до столу.

— Їх більше, ніж двоє. Чутно кроки попід цим будинком.

— Певно, вони прийшли за нами? — запитав Летайє.

— Можливо.

Раптом почулися кроки біля самого входу. Жак Сонце і Фредерік Дюплан підійшли до дверей.

— Обабіч дверей стоять поліцаї, — повідомив Жак. — Вони зайняли обидва виходи на вулицю.

— Дідько б їх узяв! — вигукнув Летайє, чухаючи голову. — Доведеться йти навкулачки.

— Нам треба пройти, що б там не сталося! — сказав Мальбарр. — Скільки їх?

— Може, шість, а може, й десять, або й більше.

— Це справжня засідка! Нас зрадили!

— Треба якнайшвидше тікати! — наказав Жак.

— Через горище? — запитав Каркассе.

— Так, це єдиний шлях.

— Гаразд, ідіть! — сказав Каркассе. — Летайє проведе вас. Він знає, де прохід. А ми з Фредеріком лишимося тут. Це наше житло, документи у нас справні. У всякому разі, займемося поліцаями...

— Вони ж можуть вас арештувати... Мені здається, ви повинні тікати разом з нами...

— Арештувати? На якій підставі? — вигукнув Фредерік. — Адже ми чесні трудівники...

— Це переконливий доказ, — відповів, сміючись, Жак. — Імперія боїться чесних трудівників. — А потім подумав і додав: — Ти зміг би пробратися через горище, батечку Каркассе.

— Зміг би, нехай йому чорт! Теслярам відомий той шлях. Але я не поворухнусь і залишуся вдома. Повір мені, хлопчику, так буде краще для всіх. Що ж до мене, поліція нічого поганого про мене не знає...

Вони обидва стояли в темряві біля столу.

— Треба йти, — сказав Летайє.

Надворі панував спокій. Місто здавалось мовчазним і тихим.

— Увага! — вигукнув Каркассе. — Найважче вийти на подвір'я і піднятися сходами. Намагайтеся вибратися на горище нечутними кроками! Йди першим, Летайє...

Летайє підійшов до сходів, що вели до виходу, хутко відчинив двері. За ним пройшли інші. Ніч була холодною й темною. Через маленький отвір виднівся клапоть укри-

того хмарами неба. Всі швидко повиходили з льоху. Залишилися тільки Каркассе, Дюплан і Жак Сонце.

— Все ж мене дивує,— озвався старий тесля.— Ми були дуже обережними. Як же поліція змогла дізнатися про час нашої зустрічі?

— Імперська поліція дуже активна,— відповів Жак.— Вона могла вислідити того чи іншого і здогадатися, що тут відбудуться збори... Тобі теж треба тікати, батечку Каркассе... До речі, чи добре ти знаєш кожного з присутніх? Ти впевнений у них?

— Настільки, наскільки можна бути впевненим. Ці робітники не зрадники. Я знаю їх тривалий час, як старих, так і молодих... І все ж...

— Що?

— Нас таки зрадили.

— Могли вистежити Фредеріка...

— Поліція наглядає за будинком з обох боків. Вона, певно, знає, що ці збори важливі.

— Так! Але зараз пізно гадати... Треба діяти, рятуватися. Ти вважаєш, що цей шлях через горище безпечний?

— Це єдина можливість утекти. Якщо не нароблять галасу, все пройде добре.

— А що, коли поліція захоче перевірити твоє горище? А вона напевно це зробить...

— Ми передбачили й це. Вихід у самому кутку, куди важко добратися. Треба повзти. Вихід зовсім непомітний. Доки поліція знайде його, у нас буде доволі часу.— Старий поклав руку Жаку на плече.— Не залишайся тут, дорогий Жако! Іди з ними. Через якусь хвилину поліцаї почнуть діяти.

Вийшли з льоху. У цей час гучно затарабанили в двері.

— От і вони! — вигукнув Дюплан.

Знову почувся гуркіт у двері.

— Іменем закону, відчиніть! — гудів чийсь брутальний голос.

— Тікайте,— сказав Каркассе,— а я пограюся з ними. У вас є ще час наздогнати своїх. Що ж до мене, то я залишаюся, документи у мене справні.

— Я теж залишаюся,— мовив Дюплан.

— Це нерозумно. Ти повинен допомогти врятуватися Жаку.

— Відчиніть! — ревів голос з вулиці.— Іменем закону, відчиніть!

В МОНТОРІОЛІ

— Про що ти думаш, Луїзон? — ніжно запитала свою доньку матінка Брюске.

Дівчина, що сиділа біля каміна, підвела голову і посміхнулась. Рожевий відблиск палаючих дров окреслював її профіль.

— Й сама не знаю, — відповіла дівчина, накинувши хустинку на плечі.

— Знову похолодало, — сказала мати, тихенько пораючись біля кам'яної раковини. — Вітер повернувся з півночі.

Помірний північний вітер гоїдав надворі голі гілки кущів.

Жінкам знайоме було це шурхотіння. Але іноді здіймався скажений вітер, у димарі гуло, двері рипіли й здригалися на важких завісах.

— Гадаю, батько не затримається...

Над раковиною блимала свічка. Її полум'я освітлювало купу тарілок і масивні миски. Блискучі цяточки танцювали на посуді й на волосяному ситі, немов легенькі метелики. Поблискували і на сивому волоссі матері, перестрибували на стіл. По кутках біля раковини згущалась темрява, потім перестрибувала в інший закуток, а на її місце падало світло від палаючих дров, перед якими сиділа й мріяла дівчина.

На великій купі гарячого попелу й вугілля лежали товсті дубові поліна, які почав уже лизати вогонь.

— Мені здається, хтось ходить біля хати, — мовила Луїзон.

— Мабуть, батько...

У кімнаті було тепло, але час від часу холодний струмінь свіжого повітря вривався в хату, колихав завіски, пробігав по ногах, нагадуючи про суворість зими.

На столі стояли три миски з нарізаними шматками хліба.

І мати, й дочка чули за дверима повільні кроки, а потім стукіт сабо.

— Ох і лютий же холод! — вигукнув П'єру Брюске, ставши на порозі.

Зачинивши двері, він хутко підійшов до каміна, поцілував Луїзон і простяг руки до вогню.

— Щось ти сьогодні спізнився, чоловіче, — люб'язно сказала матуся Брюске.

П'єру ледь посміхнувся.

— Заходив у шинок і випив склянку вина.

— Які новини? — жваво запитала Луїзон.

— Нічого особливого, доню. Весь час точаться розмови про замах у оперному театрі. Кажуть, там було багато поранених.

— Скільки? — спитала матуся Брюске.

— Не знаю. Я не вірю чуткам. Дісталось тільки імператорському почту.

— Шкода, шкода!.. — іронічно мовила Луїзон.

— Ах! — скрикнула матуся Брюске. — Не кажи так, дочко. Ніколи нікому не бажай смерті!

— У всякому разі, — мовив Брюске, — це буде гарним приводом, щоб поліція почала розшуки й арешти ресуб...

І раптом замовк. Очі Луїзон посмутніли, а руки затремтіли.

— Тобі відомо що-небудь про Жака, тату? — запитала вона майже жорстко.

— Ні, я нікого не зустрічав, хто міг би мені розповісти про нього. Але коли він залишить Тулузу, то йтиме цими місцями... В Тулузі, кажуть, нічого незвичайного не було.

Матінка Брюске зітхнула.

— Прийде чи не прийде, побачимо. Він не може чинити, як захоче. Йому треба стерегтися. Ще й як стерегтися, — буркнув П'єру.

Луїзон ще ближче схилилася до вогню. У кімнаті занала тиша. Кожен думав про відсутнього, згадував його серйозне і водночас веселе обличчя. Де він? Куди прямує? Цей будинок був для нього рідним, але він не міг тут довго затримуватись. Приходив сюди невідомо звідки і знову йшов у безвість. Він полював на людей, і водночас на нього полювали. Коли вже він зможе жити спокійно, без страху й тривоги? І коли вже все це скінчиться?

Матінка Брюске повільно підійшла до дочки. Вона розуміла, що її хвилює, з ким вона поділяє свою ніжність і свій страх.

«Вона мріє про нього і тільки про нього», — сказала сама собі стара жінка.

А він ще не був її чоловіком. Це була людина без при-тулку, без фаху і майже без імені. Треба було б зробити так, щоб вона його ніколи не зустріла. Але вона бажала зустрічі, чекала тільки на нього. Матінка Брюске знову затамувала подих. Жак Сонце! Гарне ім'я. І хлопень

мужній. Імперія збавила віку його батькам, і він присягся помститися за них, до останнього подиху боротися проти вбивць. Але це ж не наречений, і чоловіком він навряд чи може стати. Ця людина — тінь, привид.

Вона мріяла, що чоловіком у дочки буде ремісник, можливо, й маленький власник. Людина, у якої є дах над головою, верстак, інструменти і справжній ф'ах... А що це за один, який весь час ходить з міста до міста і живе випадковими зустрічами? Він існував для багатьох тисяч людей, а то ніби й не існував зовсім. Про нього знали тільки, що він прибуде в це село і що якась невидима нитка зв'язує його з Монторіолем.

Матуся Брюске звернулась до чоловіка:

— Які новини в маєтку? Чи повернувся барон?

— Немає ні барона, ні баронеси, ні негідника Кабрі-аля. Будинок порожній. Барон казав, що не затримається в Тулузі, а Кабріаль тим більше не може бути відсутнім тривалий час. Він любить наглядати за всіма...

Матуся Брюске підійшла до столу:

— Чи не хочете вже їсти?

— Ще б пак! — відповів П'єру.

Луїзон легенько підхопилась, узяла казанок, що стояв на гарячому попелі. Дух капусти й солонини розійшовся по кімнаті. Вона поставила казанок на стіл і почала накладати шматки м'яса на нарізані скибки хліба.

— Непогана страва, — пробурмотів П'єру, беручи в руку металеву ложку.

Раптом надворі, за хатиною, почувся тупіт, різко задзвенчав дзвоник коло головного входу. Цими дверима користувались найчастіше торговці й слуги з маєтку.

— Хто може прийти в таку пізню пору? — сказав П'єру.

— Мабуть, хтось приїхав верхи, — висловила здогад Луїзон.

— Піду подивлюсь.

Старий з жалем поклав ложку на стіл і попрямував до дверей. Жінки чули, як він розмовляв з кимось біля головного входу, і заспокоїлись, бо голос П'єру був спокійний. Двері відчинились.

— Заходьте. Гадаю, вип'єте склянку вина?

За ним увійшли двоє жандармів. Здавалось, уся невеличка кімнатка виповнилась їхніми великими черевиками і блискучими ременями.

— Сідайте, пане бригадир, — запросив П'єру.

— Нема коли, — відповів той і додав: — Добрий вечір усім!

Другий теж привітався, і матінка Брюске повернулась, щоб узяти дві склянки, які почала повільно витирати рушником.

— Чи не з'явився часом злочинець у наших краях? — запитала Луїзон з наївним виглядом.

— Ніхто нічого не знає, — відповів бригадир, гладячи довгі чорні вуса.

— Може, когось обікрали? — запитала матуся Брюске.

— Ні, — відповів бригадир. — Але треба слідкувати. У нас є наказ стежити за порядком. Ми шукаємо тих, хто за останні дні прибув у ці краї...

— Певно, іноземці?

— Еге ж, еге! — І глянув на всіх трьох з усмішкою, додавши: — А ви не бачили тут кого останніми днями?

— Ні, — спокійно відповів Брюске. — Спливло вже кілька днів, як ми відчиняли ворота.

— О ні, — сказав жандарм. — Ті, кого ми шукаємо, не заїздять у двір для почесних осіб.

— Барон і баронеса, та й пан Кабріаль, у Тулузі.

Матуся Брюске налила вина.

— Ваше здоров'я! — вигукнув Брюске і підняв склянку.

Жандарми не примусили припрошувати себе.

— У цьому районі спокійно, — повільно сказала матуся Брюске. — Ми нікого тут не бачили. Щоправда, час од часу приходять разнощики товарів...

— А більше ніхто не приходив? — здивовано перепитав бригадир.

— Ніхто, — твердо відповіла пані Брюске.

— А кого ви шукаєте? — запитала Луїзон.

— Та так, нікого... — Бригадир утер вуса і похитав головою. — Це вино легко п'ється. — І кинув погляд на порожню склянку. П'єру приготувався наповнити її знову, потім жандарм підвів голову і пробурмотів байдужим голосом: — А ви добре знали сім'ю Берте?

— Берте? Аякже, — не вагаючись, відповів П'єру. — Наш коваль давно помер.

— У Кайєнні, — додав жандарм.

— Здається, — підтвердив П'єру. — На каторзі.

— У Монторіслі нікого не лишилося з його сім'ї,— докинула матуся Брюске.

— Так, так, не лишилося,— повторив бригадир.— Мати похована на тутешньому кладовищі.

— Еге ж,— відповів П'єру.

— Але в них був син Жак...

— Був, був. Я його знав. Але він давно вже десь подався з цих країв.

— І не повертався?

— Наскільки мені відомо — ні.

— А чи не гомонять тут про нього?

— Щось не чути.

— А ви впізнали б його?

— А чого ж! Хоч хлопець, певно, змінився. Тоді він був молодий, а зараз уже доросла людина.

— Цей чоловік дуже небезпечний,— сказав бригадир, наголошуючи на кожному слові.

— Небезпечний, кажете?

— Він змовник.

— Ой-ой! — прикинулася наївною матуся Брюске.— Де ж він зараз?

— Скрізь і віде. Якщо почуєте, де він, негайно повідомте.

— Добре,— відказав П'єру байдужим голосом,— попередимо, ми не промиємо нагоди попередити... А що, хіба його бачили десь у цих краях?

— Гм! Коли б ми знали, то не шукали б.

Жандарми попрощалися і, важко ступаючи, вийшли. Якийсь час у хату долинав ще брязкіт підків. П'єру супроводжував їх. Зарипіли завіси дверей. Зафоркав кінь. А через якусь хвилину по дорозі, що веде через міст у село, заклацали кінські копита.

П'єру увійшов до хати.

— Ну як? — запитала дружина.— Гадаєш, вони випадково потрапили сюди?

— Не знаю і знати не хочу. У них наказ стежити за порядком. Нема чого непокоїтись.

І з тим усі троє схилились над тарілками, забряжчали металеві ложки. Вогонь у каміні аж гудів; холодний північний вітер колихав надворі оголені гілки дерев. На землю спадала холодна зимова ніч. Мріялось про голу рівнину, кущі, горбкувату місцевість, про чорні, дбайливо загорнуті лози виноградників.

Коли скінчили вечеряти, Луїзон підвелась. Їй вчулися чийсь кроки під хатою. Вона, не кваплячись, підійшла до дверей і почала дослухатись. Але то лише вчулося. Усе навкруги спало. В кінці подвір'я, посипаного піском, громадилась тінь особняка де Фобла. У жодному вікні не світилося. Нікогисінько на дорогах, у лісі, на луках. У морозі блукали тільки дикі тварини та привиди...

Луїзон вмостила бiля каміна і, дивлячись на вогонь, поринула в мрії.

ЛИС І ВОВК

Лис міркував. Він сидів у бібліотеці, що поруч з кабінетом барона. У цій кімнаті, яка містилася ліворуч від приймальної зали, не було жодного вікна. Тут стояв довгий стіл з горіхового дерева, кілька фотелів з темної шкіри, полиці для старовинних книг та етажерки для нотаріальних справ. Коли управитель маєтку приїздив до Тулузи, він заходив сюди й порпався в паперах.

Але сьогодні Кабріаль, певно, вже скінчив розгляд паперів.

Він сидів за столом. Перед ним горіла свічка, і її тьмяне тремтливе світло різко окреслювало його вузьке, мов лезо ножа, обличчя.

У кімнаті панувала тиша. Густа, похмура, немов смугаста пара, яка, здавалось, виповнила всі куточки.

Поклавши руки на коліна, підвівши голову, з напівзаплющеними очима Лис рився у своїй пам'яті. На якийсь час забув навіть свою невсипуцу пильність і жадібно подорожував у своє минуле, намагаючись зібрати докупи всі далекі спогади, уривки речень і сповідань, які чув.

Згадав батька, управителя маєтку барона Раймона, і самого барона з його широким гладким обличчям, поритим зморшками.

Від барона Лис повернувся до батька, першого Кабріаля, відданого баронам де Фобла.

Одного вечора, коли батькові було вже за шістдесят, барон Раймон утік до Англії. Цю історію Жермен чув безліч разів: як барон перевдягнувся в одягу простого чоловіка, натягнув блузу, взувся в сабо, залишив Монторіоль

і подався до Піренеїв; як перебрався в Іспанію і після безлічі пригод опинився в одному з портів на узбережжі Атлантичного океану; як під час втечі кілька разів міняв одяг і засоби транспорту; як йому сприяли, допомагали, переслідували; нарешті, як йому поталанило уникнути підозри й нагляду революціонерів... Звичайно, в родині існувало безліч анекдотів і переказів про цю історію.

Раптом схудле обличчя Лиса зясніло. Він стиснув кулаки і тихенько вдарив ними по столу, немов бажаючи виявити своє раптове задоволення.

Отже, діяти! Справа ясна. Якщо аристократ тікав від революціонерів, то тікав не з голими руками. Безперечно, він мав не лише окраєць хліба у дорожній сумці! Мав не тільки гроші й асигнації, щоб платити, у нього було щось коштовніше, ніж асигнації: прикраси, дорогоцінне каміння. Де ж він їх тримав і куди подів? У поясі, що облягав його стан! Ось про що не треба забувати! Все було там!

Старий барон Раймон утік з сімейним скарбом Фобла. Коли ж повернувся з еміграції, значна частина скарбу була з ним. Він завжди тримав його при собі.

— Ох, який же я дурень! — пробурмотів Кабріаль. — Який йолоп!

Дорогоцінності й прикраси знаходяться недалеко від барона. Напевно, він не розстанеться з ними добровільно! Але де ж він переховує їх? Звичайно, нема чого шукати під ліжком. Фобла повинен переховувати їх у такому місці, за яким може постійно стежити. Він тримає їх на відстані своєї руки. Отже, скарб треба шукати тільки на ньому. Але як це зробити так, щоб не викликати підозри?

Лис повільно стиснув кулаки. Від припливу раптової грубої пожадливості фаланги пальців аж зблідли. Він схилив голову. Спливло багато часу, а він, сидячи у напівтемряві, не ворухився, весь час розмірковуючи.

Раптом мовчки попрямував до приймальні. Будинок огортала тиша. Час наближався...

Відтак подався до кухні: там сидів Бенуа, слуга барона, який збирався вечєряти. Кабріаль запитав, де барон.

— Не знаю, — відповів слуга, — пан барон казав, що повернеться пізно.

— Хіба він має сьогодні повернутися в Монторіоль? — запитав Лис.

— Не знаю, — сказав слуга. — Можливо.

Обличчя в Бенуа застигло, погляд невеселий, голос сумовитий. Як і завжди, важко здогадатись, що він думає.

Кабріаль знизав плечима і повернувся до бібліотеки. Через деякий час у приймальній зчинився галас. Кабріаль упізнав голос баронеси. Вона зайшла в свою кімнату, але через кілька хвилин вийшла з неї. Кабріаль чекав. Він прочинив двері бібліотеки й стежив за кожним її рухом. Чув шелестіння шовкової сукні на сходах, схоже до найтихішого, сповненого солодкої знемоги шепоту, у якому вловив заклик. Тож підвівся, мов привид, і увійшов до зеленого салону. Фарфорова лампа рожевого кольору, що стояла на столику з вигнутими ніжками, освітлювала кімнату слабеньким світлом. Закинувши голову, баронеса сиділа в фотелі. Цяточки золотавого сьйва перебігали по шовковій сукні і по ніжному оксамиту густого волосся.

Стоячи на порозі, Кабріаль завагався на якусь мить, немов запитуючи себе, чи справді Маргарита де Фобла перебуває у цій кімнаті, чи, може, скупчення темних цяточок і сповнених солодкої знемоги відблисків були тільки тінню, яку вона залишила в фотелі. Обережними, тихенькими кроками він підступив до баронеси і завмер, стоячи перед фотелем у шанобливій позі.

Він шепотів їй щось, і вона відповідала йому таким же обережним шепотом. За два кроки від них не було чути, про що вони розмовляли. Навколо лампи утворився маленький острівець світла, і в ньому невиразно виділялися обриси меблів і всілякі дрібнички. Здавалось, ніч проковтнула кімнату і весь будинок і тут залишилися тільки дві темні постаті, що шепочуться між собою та до чогось готуються. Це не походило ні на любовне побачення, ні на зустріч закоханих, скоріше то була змова двох співучасників, що готувалися до здійснення якоїсь жахливої справи.

* * *

Каркассе узяв Жакову руку і ненавмисне стиснув її в своїй. На обличчя літньої людини набігла похмура посмішка. Але чи міг помітити її Жак? Голос теслі став дужчим і спокійнішим.

— Я зараз одчиню двері, любий Жако, а ти повинен тікати, бо потрібен і собі, й іншим... Я мушу допомогти товаришам утекти. Розумієш?

— Але, батечку Каркассе...

— Їх тут забагато. Досить буде і для тебе, і для всіх нас...

— То тікаймо разом!

— Я вже не такий проворний. Отож, трохи затримаю їх. Мені б не хотілося, щоб вони виламали двері. Це означало б, ніби я чогось боявся... Тікай, синку. Ти не повинен потрапляти їм до рук.

— Я піду з тобою до дверей, батечку Каркассе!

— Ні, ти повинен рятуватись! Заради любові до всіх тих, хто навкруги тебе, рятуйся, Жако. А я тут трохи побавлюся з ними. Я вже старий і ні в чому не завинив перед ними. Вони будуть допитувати мене. А потім? Я ж тільки старий безробітний. Чи варто імперії займатися таким, як я?

У двері знову загрюкали. Жак здригнувся. Він розумів, що Каркассе казав правду. Він мусить тікати, а Каркассе залишиться тут, щоб допомогти іншим утекти. Проте ще раз спробував заперечити:

— Ти думаєш, батечку Каркассе, що купка жандармів може мене заарештувати? Я вже не раз змагався з ними...

— Тут їх не купка, Жако, а цілий загін. Вони оточили будинок, а може, і всю вулицю, весь квартал. Отже, тікай швидше! Я ризикую менше, ніж ти...

Вони стояли біля сходів. Каркассе раптом обняв юнака, пробурмотів щось подібне до благословення і повільно попрямував до дверей.

Важко вправ на підлогу залізний засув. Настала тиша. По той бік дверей хвилювалась ватага жандармів. Каркассе озирнувся. Жака вже не було на сходах.

— Зараз, зараз, — пробурмотів.

Заришпили двері. Каркассе чухав голову, наче тільки-но прокинувся. Поліцаї човтали чобітьми по бруківці, хвилювались і горлали, мов зграя псів. Пахло холодом, дощем, шкірою і мастилом для зброї. Хтось із жандармів з ліхтарем у руці підступив до Каркассе. Старому цей ліхтар здався рожевим оком невідомої тварини. Хтось потягнувся до нього зі стиснутими кулаками. Ті кулаки розтулились і спали важкими лапами йому на плечі. Під їхньою вагою Каркассе аж захитався.

— У чому справа? — намагався він крикнути. Але брудна тварина штовхала його, женучи в хату.

Жак піднявся сходами, переплигуючи через кілька приступок, і опинився у маленькій кімнаті, де напередодні спав. Він забарився з утечею. Зараз уже важко дістатися до горища, не викликавши підозри у жандармів.

Жак відчинив вікно, що виходило на подвір'я. І переступив вузьке підвіконня. Йому пощастило на якийсь час утриматись, притягти до себе віконниці, причинити їх і створити враження, ніби вікна зачинені. Потім, тримаючись за підвіконня, завис у повітрі над черепичним дахом стайні.

Жак був людиною високого зросту, і це трохи полегшило стрибок. Щоправда, падіння на дах могло повернути чиюсь увагу, але він ризикував, бо іншого виходу не було. Потім швиденько сплигнув і попрямував до муру. Внизу перед ним лежало подвір'я, що здавалося порожнім, немов темний, холодний колодязь, у якому блищало каміння.

Жак притулювся на якусь хвилину до кам'яного муру і прислухався. З вулиці Ескуссєр до нього долітали чийсь кроки й приглушені голоси. Він помацав старі цеглини, відчув під руками залізні пруть і щось подібне до слухового віконця, перегородженого ґратами. Усе це могло полегшити спуск. Він вирішив добратися до даху баронового особняка, а там видно буде. Нікому не спало б на думку переслідувати його тут і навіть усередині особняка, а він може пробратися туди через якийсь душник. Не затримуючись, Жак почав спускатися. Чекав, що от-от відчиниться позад нього віконце кімнати Каркассе, але кожна завойована секунда віддаляла небезпеку. Здавалось, якась тінь повзе по темній стіні. Але весь час до нього поверталось хвилювання, наповнювало його, адже особняк барона де Фобла був перед ним. Цей темний, мовчазний будинок був фортецею його ворога. В п'тьмі пливло щось подібне до блідого сьйва, що в ньому оживали образи батьків, забитих тим, хто сьогодні спав за цією стіною. Ця тривожна невгамовна думка вдсятеро збільшувала його енергію. Та ось Жак дістався даху і, зробивши останнє зусилля, виліз на нього. Черепиця тріскалась, кілька уламків покотилося по стіні. Він ще раз напружив м'язи, зігнувся й поповз краєм даху. Холод черепиці проникав у його тіло. Навкруги панував спокій.

Через деякий час йому пощастило побачити маленьке дахове віконце, через яке можна було пролізти в особняк барона. У той величезний будинок, де, без сумніву, є безліч закутків, у яких можна заховатися так, щоб дідька ли- сого його знайшла поліція, коли прийде шукати!

Дахове віконце вузьке, але пролізти можна. Жак обережно схилився над темною шибкою. Простягся і на- близив обличчя до віконця.

Лис обходив свої володіння, мовчазно переходячи з по- верху на поверх, аж до кімнати челяді. Спустився і, мов тіль, попрямував до дверей баронової кімнати. Барон спав. Кабріаль послухав його хрипке, уривчасте дихання. І дов- гий час стояв у темряві ночі, зігнувшись, заклавши руки за спину. За дверима спала людина уже переможена і, як завжди, п'яна... Але в цьому будинку нічого не можна зробити з ним. Треба заpastися терпінням, стежити й за- хопити його зненацька в іншому місці. Фобла натякав, що поїде вранці до Монторіоля...

Лис відійшов і продовжував обхід. З голови не виходи- ла заздалегідь намальована картина: безлюдна, темна до- рога, дерева, вкриті памороззю, густий холодний туман купчиться у видолинках, тиша, ні свідків, ні ризику. По цих дорогах блукають бродяги, тож людина може заги- нути, й ніхто так і не дізнається, хто її вбив.

Кабріаль хутко відчинив двері і вислизнув на подвір'я. Такими ж обережними кроками підійшов до будиночка консьєржа. Старий спав. Довкола панувала тиша. Ворота було замкнено.

Управитель підступив до віконця у підворітті. Відкрив заслонку. З вулиці Кастаньє війнуло в обличчя нудотним холодним повітрям. Далеке світло ліхтаря кидало кілька жовтуватих плям на вузьку бруківку. Управитель лад- нався вже йти, коли раптом почув праворуч від себе шарудіння тканини; потім чиясь брудна рука штовхнула заслінку, і в отворі показалось кругле, заросле щетиною обличчя. Кабріаль ступив крок назад. Волосате обличчя наблизилось до ґрат, немов для того, щоб його впізнати. То було обличчя людини, яку Лис знав. Губи розійшлися в робленій усмішці.

— Доброго вечора, Кабріалю, — почувся приглушений голос.

Кабріаль завагався.

— Маю розповісти тобі щось цікаве. Впізнаєш мене?

Я — Бернабе. Етьєн Бернабе. Можу зробити тобі послугу, Кабріалю.

— А, Бернабе! Як справи? — отямився Кабріаль.

— Дякую. Непогано.

— Вітаю тебе, але я дуже поспішаю. Мені треба...

— Та я теж кваплюся, навіть дуже.

Управитель причинив заслінку.

— Тисячу разів прошу пробачення, мій дорогий...

— Чи не любила ти часом коштовності? — запитав Бернабе.

— Коштовності? — перепитав Кабріаль, голос якого мимохить затремтів.

— Здається, я сказав виразно: коштовності. Дорогоцінні камінці...

— Нічого і ніяк не розумію.

— Отож я й прийшов, щоб пояснити тобі, в чому справа. Дозволь зайти. У мене, як і в тебе, обмежений час.

— А в чому справа?

— Впусти. Ти ж не залишиш мене тут. На вулиці сьогодні неспокоїно.

— Чому?

— Ет, не зли мене, Кабріалю! Баронеса буде невдоволена.

Управитель удав, ніби не вловив натяку, й схилився до хвіртки. Почувся скрегіт замка. Хвіртка відчинилась. Бернабе хутко прослизнув.

— Вулиця кишить поліцейськими агентами, — прошепотів він. — У цьому кварталі переховуються злочинці. Через деякий час розпочнеться полювання.

— Ти говориш якимись загадками.

— За хвилину ти все зрозумієш. Ходімо кудись. Тут протят... А консьєрж міцно спить?

— Не думаю, що він нас може почути, — відповів Кабріаль.

— Та це й не має значення. Ходімо. Мені треба зайти в будинок. Хазяїн дома?

— Так.

— От і добре.

— Ходи сюди.

— Куди ти мене ведеш?

— До ставнь.

— Я ж тобі кажу, що мені треба до господи.

— Навіщо?

Бернабе добре знав Кабріаля. Він з місця не зрушить, поки йому не скажеш, що й до чого.

— Ну гаразд,— мовив Бернабе.— Йдеться про твоє багатство... І, звичайно, моє. У Фобла є скарб. Я це добре знаю. А може, й ти знаєш?

— Ти сам бачив той скарб?

— У нього повна скринька коштовностей і рідкісних камінців. Невже ти досі не знаєш?..

Кабріаль ступив крок у темряву, втягнув голову у плечі, притиснув руки до тулуба, зціпив кулаки і вп'явся очима в Бернабе.

Лис трохи знав про стосунки Бернабе з поліцією і про його спекуляцію. Протягом тривалого часу їхні дороги скрещувалися, ще відтоді, як син торговця фуражем приходив із своїм батьком у маєток в Монторіолі.

— На такий скарб, куме, не плюють,— продовжував Бернабе.— Я прийшов запропонувати тобі спілку: усе на двох...

— Барон розорився,— відповів Кабріаль,— я знаю це краще, ніж будь-хто. У нього ламаного гроша не залилося.

— Можливо, але скринька, про яку я тобі кажу, є.

— А чому ти прийшов саме сьогодні? Хіба зараз час про це говорити?

Бернабе зробив нетерплячий жест.

— Я маю всі підстави, куме. Ходімо в будинок! Це педвір'я небезпечне. Нас можуть побачити з будь-якого вікна. А час обрано краще, ніж ти гадаєш.

Лис почав міркувати. Дивна зустріч! Саме тоді, коли він думав, як примусити барона розповісти про все, з'явився цей Бернабе і пропонує йому спілку.

— Ходімо! — випалив Кабріаль і попрямував до ганку, а звідти — до приймальні. Бернабе тихими кроками йшов за ним. Вони опинилися в суцільній темряві. Кабріаль узяв Бернабе за руку, потягнув до бібліотеки й повільно причинив двері.

— Де це ми? — запитав Бернабе, згадавши розповідь Мірассона.— Хіба ми не в кабінеті барона?

— Ні, в бібліотеці, а кабінет його поруч.

— Добре. А барон де?

— У себе в кімнаті.

— А твоя подруга Маргарита? — ледь посміхнувшись, перепитав Бернабе.

— Теж у себе в кімнаті,— сказав Лис, ледь стримуючи хвилювання.

— Чи є тут якесь світло?

— Це небезпечно.

— Заспокойся. Ти ж замкнув двері. Хто може сюди прийти? Служник? Чарівна Маргарита? Нам нема чого її боятися. Барон? Ми зустрінемо його як треба. Але він сюди не прийде. Нам доведеться самим шукати його. Засвіти!

Лис підкорився. Бернабе сів за стіл, сперся на нього ліктем і підпер голову рукою. По другий бік столу сів Кабріаль.

Між ними горіла свічка. Химерні тіні відбивалися на темних шафах і полицях.

— Ось що я хотів,— сказав Бернабе,— ми тут у спокійному місці, отож, слухай...

Він заговорив майже пошепки. На його круглому, як місяць, обличчі ледь рухалися губи.

— Чи знаєш ти Жака Сонце, сина Берте? Він тут, близько, у цьому кварталі. Поліція натрапила на його слід. Він не один. Там ціла група конспіраторів, яку переслідують. Отже, в кожному кінці вулиці стоять агенти...

— А яке це має відношення до нас?

— Безпосереднє. Пострілом з пістолета Фобла вбив матір Жака Берте. Ти це знаєш. Після того батька Жака було заслано на каторгу. Там він і помер. Отже, син має всі підстави ненавидіти барона. Ти мене слухаєш?..

— Я не бачу...

— Ти добре бачиш. І якщо з бароном де Фобла щось трапиться, нам неважко буде знайти винного. Це — Жак Сонце. Небезпечна людина. Поліція вже давно полює на нього.

— Ти кажеш, що пастка вже готова і в неї потрапить Жак Берте?

— Немає ніякого значення, потрапить чи вислизне. Ми з тобою бачили його. Баронеса — теж. Тепер розумієш?

— А чому з бароном має щось трапитись?

— Не придурюйся. Через коштовності, про які я тобі розповідав. Вони існують. Дивись!..

І Бернабе засунув руку в кишеню, понишпорив там і витяг перстень, який привіс йому Мірассон. Кинув Кабріалю. Коштовною рукою той схопив його і покрутив проти світла.

— Де ти його взяв?

Бернабе диявольськи посміхнувся і вказав пальцем на підлогу.

— У мене є відомості, що під кабінетом барона льох. Там і заховано скриньку. Один з моїх агентів бачив Фобла, коли той милувався скарбом.

— Я не знаю ніякого льоху, — промовив Кабріаль.

— А перстень бачиш? — грубо запитав Бернабе.

Управитель знизав плечима.

— Перстень може взятися звідки завгодно...

— Фобла переховує скарб. Ходімо до барона. Він сам розкаже.

— А якщо не розкаже?

— На те існують відповідні засоби, — холодно відповів Бернабе. — Повторюю: сьогодні найбільш підходящий час. Поліція оточила квартал, але я не боюсь поліції. Я лише прошу твоєї допомоги. Ти ж ненавидиш барона де Фобла і кохаєш Маргариту! Поверни мені перстень!

Бернабе взяв перстень, порився в кишені пальто й витяг з маленької кишені годинник.

— Час іде. Агенти поліції вже взялися до справи. Веди мене в покої де Фобла...

— А що, коли я відмовлюсь?..

— Тоді начувайся! Твої справи не такі чисті, як ти вважаєш. Коли перевірити рахунки і примусити заговорити службовців нотаріальної контори, тобі вийдуть непереливки. Написано чимало доносів, я сам їх бачив. — З кошакою спритністю Бернабе підвівся, підійшов до Кабріаля і, поклавши руку йому на плече, сказав: — Не будь дурнем! Тут є чим пожитись, і, якщо ти не знаєш, як це зробити, я навчу тебе. Ми ризикуємо тільки тим, що знайдемо скарб. Спілка — це сила. Після всього кожен піде своїм шляхом. Красуня Марго полетить за тобою. Я єдина людина, яка знає про ваше кохання.

— Чого ти хочеш? — лагідно запитав Кабріаль, руки якого тремтіли.

— Де кімната барона де Фобла?

— На першому поверсі.

— Там можна поговорити спокійно?

— Це залежить від...

— Слуги не почують розмови?

— Гадаю, ні. Вони надто далеко від кімнати барона, а в будинку тихо, — сказав Кабріаль.

— А барон міцно спить?

— Як колода. Перш ніж лягати, він завжди випиває добру чарку.

— Чудово!

— Барон вельми дужий, — процідив крізь зуби Кабріаль.

— Знаю.

— Треба якось вивести його до стайні...

— Але він сам туди не піде. Доведеться спершу приголомшити.

— Я не здатний на таке, — мовив Кабріаль, — і все ж...

— Що?

— Нам недовго доведеться шукати той скарб.

— Він десь тут, поблизу?

— Можливо. А як бути з баронесою?

— Хай собі спить. Якщо ж прокинеться, буде присутня при нашій виставі.

У словах Бернабе звучала цинічна жорстокість, що примусила Кабріаля відступити. Він підвівся й відійшов у темний куток.

— Ми дуже ризикуємо.

— Злякався? Фобла промовить лише одне слово. Вперед!

— Ще хвилинку! — прошепотів Лис. — Може, треба було б зв'язати його й затулити рота ганчіркою...

— Я все приготував, — глузливо кинув Бернабе, плескаючи долонею по кишені пальта. — Швидше, бо ми й так уже згаяли багато часу.

Він вхопив управителя за руку й штовхнув до дверей, потім обернувся й загасив свічку. Двері тихо відчинились. Бернабе прислухався до того, що робилося на вулиці Ескуссьєр. Йому здалося, ніби він почув тупотіння ніг і голоси.

А може, вчулося? Раптом спогад про Жака Сонце промайнув у нього в голові. Він не витримав, щоб не посміхнутись. Гарзд! Убивцю барона де Фобла знайдено. Бернабе стиснув руку Кабріаля й підштовхнув його до сходів.

— Я боюсь, — прошепотів Кабріаль.

«ЗЛОЧИН» ЖАКА СОНЦЕ

Жак схилився до забрудненої шибки й крізь неї побачив мансарду. Кімната була невеличка, скромно вмебльована. На тлі голих стін вимальовувались темні контури шафи і ліжка; здавалось, воно вільне. Жак уважно придивився. Йому вдалося розгледіти ще комод і стілець. Безперечно, це кімната слуги. «Треба діяти швидко,— подумав він,— бо через якійсь час до кімнати прийде її мешканець».

Витерши пил і сажу, він обережно підняв шибку, потім просунув голову в отвір, щоб ще раз перевірити все, перш ніж спуститися. У кімнаті — нікогосінько. На столі реєстри й папери.

Жак сів на підвіконня, просунув ноги й почав спускатися. На підлогу посипався пил. Стрибнувши, Жак опинився в кімнаті. Вона була чистенька й охайна, тільки дуже бідна. Чоловічий одяг висів на цвяшку неподалік від ліжка. Ще стрибок, і Жак опинився біля дверей. Підняв клямку, та вони не відчинялися. Він припав вухом до шпари. Анічирк! Тоді Жак порився в кишені й витяг металеву плашку. Тихенькими рухами пхнув у замкову щілину й похитав. Двері відчинилися.

Він дбайливо причинив їх і опинився в темному коридорі. Притулившись до стіни, зачекав. За кілька метрів од себе помітив тьмяне світло. Мабуть, то вихід... А трохи згодом у темряві пролунав постріл.

* * *

Фобла прокинувся, відкинув ковдру і простирadlo. У роті пекло, а голову стискувало, мов у лещатах. Він підвівся й почав потроху розбуркуватись.

Спочатку йому здалось, ніби він у Монторіолі, у кімнаті, яку колюбляв. Насправді ж перебував у тулузькому особняку, в невеличкій кімнаті, де завжди задихався. Котра година? Що це? Глупа ніч чи вже світанок? Згадав про свій задум. Він має їхати на світанку...

Барон пробурмотів щось від задоволення й злості, потім зробив швидкий рух, наче хотів відкинути від себе те, що чинило опір. Пошукав на нічному столику годинник, але не знайшов, знизав плечима й скинув нічний ковпак.

Голова аж пашіла. Скуйовдив нечесане волосся й сів на край ліжка. У голові все змішалось: і кошмар, і дійсність. Ввижалось, що його переслідували, мучили й душили. І чомусь захотілося кинути всі інтриги та виїхати кудись, у старенький будинок, де йому досить буде однієї конячини, собаки й служниці... Що ще йому потрібно?

Перед ним пропливла морда глузливого, жадібного Кабріаля, потім загадкове обличчя Маргарити, її іронічно стиснуті хтиві губи, а далі — тих, що стежили за ним, шпигували, сміялися з нього.

Батько колись добре казав: роби так, щоб володіння твої процвітали, та чхай на все інше. Його володіння... Він не зміг зробити так, щоб вони процвітали. Його маєтності розтягували шматками, латками. Скільки разів нотаріуси підсовували йому старанно написані цупкі папірці, на яких чемно пропонували поставити свій підпис! І кожен підпис — то ферма, ліс, виноградник...

А Кабріаль посміхався, мов німечний ангел. Та й Маргарита недбало м'яла в своїх красивих руках численні рахунки. Який же він дурень! Ох, який дурень! Гадав, що багатий, що його поважають, що стане депутатом, генералом, міністром! Але ніхто не рахувався з ним, його використали, а потім викинули, як непотріб.

Барон став на ноги і машинально почав шукати одяг. Вдягнув штанп для верхової їзди, сорочку, а потім став серед темної кімнати, взявшись руками в боки. Так, скарб на ньому, у шкіряному, почорнілому від поту й часу поясі. Старий скарб, збитий ще бароном Раймоном де Фобла. Ніхто не відбере його в нього. Вважають, що він розорився. Як би не так, дурні!..

Котра година? Він не знав. Хотів їхати, бігти. Його не лякали ні ніч, ні холод.

Запалив свічку, що стояла на нічному столику, знайшов сюртук. Машинально провів рукою по неголених щоках, поглузував трохи з своєї бороди й зовнішнього вигляду.

Раптом хтось постукав. Почулося кілька тихеньких, майже боязких ударів у двері.

Стукала якась легенька обережна рука. Баронеса ніколи так не робила. Може, Бенуа?.. Але Бенуа знав, що Фобла міцно спить, тож буде стукати гучно. Певно, він зрозумів, що хазяїн уже прокинувся, почув, як він ходить по кімнаті...

— Ну чого тобі? — голосно запитав Фобла.

Але той, мабуть, не почув оклику і продовжував стукати через маленькі проміжки часу. Фобла підійшов до дверей і потягнув засувку.

Хтось раптом увірвався в кімнату.

— Ні з місця, бароне, а то смерть! — вигукнув чийсь глухий голос.

Фобла відчув, як його вдарили в груди. Перед ним стирчало дуло пістоля. Та це не вплинуло на нього. Він зразу ж налетів на незнайомця, немов загнаний вепр.

Він метнувся вбік. Людина, що тримала в руках пістоль, втратила рівновагу і впала.

Раптом хтось загасив свічку. Чутно було тільки, як хрипко дихає барон і стогне нападник.

— Допоможіть! — кричав барон. — Рятуйте!

Але голос його губився у кімнатній задусі. Це ніби піддало люті нападникам. Барон намагався добратися до дверей, але хтось накинувся на нього і сильно вдарив пістолем по потилиці.

Барон застогнав і повалився на підлогу.

— Оце удар! — пробурмотів Бернабе.

— Ти вбив його! — процідив Кабріаль крізь зуби.

— Та ні, тільки приголомшив. Цього негідника не вб'єш за одним ударом. Чуєш, як б'ється серце? Добре стукотить. Світи хутчій!

— Не треба.

— Засвіти, кажу тобі! Треба обшукати кімнату.

— Хтось може прийти. Він же кричав...

Та Кабріаль не міг утриматися від радісного вигуку.

— Що там? Що ти знайшов? — квалливо запитав співучасник.

І проворні руки Бернабе уже з'єдналися з руками Кабріаля на нерухомому тілі барона. Вони обмацували довгий шкіряний пояс де Фобла.

— Чудово, друже! Кажу тобі, засвіти свічку. Скарб у цьому поясі, ми держимо його. Світи!

— Не треба, — повторив управитель. — Барон нічого-сінько не бачив, він нічого не знає про нас. Зачинимо його в цій кімнаті й підемо!

Руки обох грабіжників мов прилипли до шкіряного пояса. Кожен з них відчував дві кишеньки, в яких ховалися коштовності.

— Зачекай! — вигукнув Бернабе. — Давай я відстебну пояс.

Потім підвівся, а за ним Кабріаль.

Гачкуваті пальці управителя не відривалися від шкіряного пояса.

— Чогось він важкий, цей пояс! — промимрив Бернабе. — Ти маєш рацію, треба тікати, але перед цим мені хотілося б знати, що в цих кишеньках, бо нічогосінько не видно. Засвіти свічку хоч на хвилинку.

Кабріаль наважився запалити сірника, але його руки тремтіли. Він не насмілювався обернутися до нерухомого тіла.

Слабеньке полум'я освітило незастелене ліжко. Бернабе держав у руках пояс і готувався його розкрити.

— Він важкий, дуже важкий, кажу тобі. Це добра ознака, — повторював Бернабе. — Це скарб, скарб...

Щось бурмочучи з радощів, він одстебнув шкіряні мішечки, опорожнив їх на зім'яте простирадло. Управителя пика і кругла голова Бернабе зблизились. Їхнє дихання змішалось над купою дорогоцінних прикрас і камінців, що сяяли, мов сонце.

То були брошки, обручки, кілька кольє, золотих платівок, діаманти, рубіни, ізумруди... Каблучки й ланцюжки переплутались. Скарб, справжній скарб! Той скарб, що про нього мріють у казках, який блищить і міниться в чарівних скриньках.

— Чи бачив ти коли щось подібне? — пошепки запитав Бернабе.

— Ніколи в світі! — відповів Кабріаль. І він не брехав. Бо ніколи не бачив, не доторкався до такого і взагалі ні про що подібне навіть не мріяв. Він увесь тремтів.

— Це все старовинне, — повторив Бернабе і зітхнув від задоволення. Його м'які руки простерлися над блискучою купою, притислись до неї. — Я розумію, — сказав він, хитнувши головою, — це ті камінці, що з ними він ніколи не хотів розлучатися...

Кощаві темні руки Лиса розпростерлися в свою чергу. Двоє чоловіків застигли, і в ту ж мить їх надихнула однакова думка: позбутися співучасника, стати єдиним власником цього сяючого багатства.

Вони схилились над ліжком, немов скам'яніли. Тільки пальці були живі. Очі від жадоби стали такими ж холод-

ними і блискучими, як і нагромаджені перед ними коштовності.

Першим опам'ятався Бернабе й спромігся навіть пожартувати:

— Звідки воно взялося? Коли б ці камінці могли розповісти свою історію...

І раптом замовк, брутально вилаявся і хотів обернутися до Кабріаля, але не встиг. Якась тінь торкнулась його плечей. Поруч, уп'явшись очима в ліжко, стогнучи, валився Кабріаль.

Бернабе бачив скуйовджене волосся управителя, яке змішалось з сяйвом коштовного каміння.

Фобла звівся на ноги. Його пика викривилась під шапкою нечесаного волосся. У руках був важкий з шкіряним сидінням ослінчик, яким він тільки-но вдарив управителя.

Бернабе шмигнув убік. Ослінчик удруге впав на голову Кабріаля. То був глухий, страшної сили удар, від якого Бернабе стало млясо. Під вагою ослінчика і від напруження барон теж повалився на ліжко.

Бернабе відступив у темінь кімнати і взяв до рук пістоль. Фобла знову підвівся. Бернабе вистрелив. У жовтуватому промінні світла, що падало на ковдру, він бачив сліпуче сяйво коштовностей. Нерухома калюжа різнобарвних кристалів, золотих обручок, сережок, перснів, а біля неї інша калюжа, що розпливлася, інший рубін — свідчення смерті.

Бернабе метнувся до дверей. Скарб був у нього в руках. Хто може вирвати його? Він затамував подих, стоячи в темряві. А в мовчазній кімнаті свічка тьмяно освітлювала два трупи...

Бернабе готувався спуститися у приймальню. Раптом щось ворухнулося над ним. Щось чи хтось?.. У блідому світлі од вітража з'явилась людська постать і наблизилась до дверей.

«Хто це?» — запитав себе Бернабе. Він розумів, що гість не підозрював про його присутність.

Але то була не Маргарита де Фобла й не слуга... Чи не проник сюди часом поліцай? Ні, неможливо. Тут не було за ким полювати в такий час.

Хвиля зненависті й радощів затопила Бернабе. Ту високу чоловічу постать легко було впізнати. Жак Сонце! Син Берте! Людина, яку переслідували, але не могли впі-

їмати. І ось він сам прийшов, щоб потрапити в пашу до вовка.

«Що йому відомо? — ще раз запитав себе Бернабе. — Чи чув він постріл? Що йому треба? Може, він хоче вбити барона?.. Адже Фобла його ворог. Він ненавидить Фобла ще з тих часів... Та пізно, голубе! — Бернабе стримав посмішку. — Отже, ти й будеш вбивцею барона. Верні повірять мені, і судді повірять, коли я скажу, що гнався за тобою і переслідував тебе аж до кімнати Фобла».

Як тільки Жак нахилився до дверей, Бернабе люто кинувся до нього. Він двічі вдарив юнака по потилиці рукояткою пістоля. Жак застопнав і впав на площадку.

Бернабе сів біля нього навпочіпки.

— Серце б'ється, — промимрив він. — Отже, я тільки приголомшив його.

Він поклав пістоль біля хлопця і почав поршатися в кишенях. Та коли спробував підвестися, побачив проти очей перламутрового пістолета...

НІЧ

— А! Ось і ти, пані баронесо, — пробурмотів Бернабе, нітрохи не хвилюючись. — Я чекав на тебе. Поклади цю іграшку, я не боюсь її.

— Хто ти? — холодно запитала Маргарита.

— Годі-бо! Ти мене знаєш, до того ж дуже давно. Я Бернабе. Радий служити тобі. Син торговця фуражем. Люб'язний Бернабе.

— Радий служити мені? — перепитала баронеса з тим же холодом у голосі.

— Ти маєш потребу в мені, а я в тобі. Кабріаль уже мертвий.

— Мертвий? — пробурмотіла Маргарита.

— Фобла розбив йому голову. Хіба не знаєш?

— Мертвий...

— Так, так, мертвий. А Фобла дістав кулю в серце.

Дреж пройняв плечі Маргарити. Від страху й жаху в неї скривився рот.

— Бернабе, — мовила вона. — Так, так, я тебе знаю... Ти вбив Фобла!

Бернабе уїдливо посміхнувся.

— Ні. Він хотів розтрощити мені голову. Я повинен був захищатись. Такий захист передбачено законом.

Маргарита вказала на людину, що лежала на підлозі зв'язана.

— А хто той чоловік?

— Зловмисник. Його переслідує поліція. Він нас і врятує.

— Як?

— Це запеклий баронів ворог. Барон убив його матір, а його батько помер у Кайєнні. Хіба ти не чула про це?

— Можливо.

— Його звать Жак Берте, а прозивають Жак Сонце. Поліція вже давно ганяє за ним. Я уповноважений заарештувати його...

— Ти працюєш у поліції?

— Так.

— Що ж ти хочеш від мене?

— Твоїх свідчень. Ця людина пробралась до маєтку, вбила барона де Фобла і його управителя. Як бачиш, все дуже просто.

— Атож, просто,— повторила Маргарита.

— Він проліз через дах і пробрався в кімнату.

— Імовірно. А що ми виграємо від цього?

— Ти ж добре знаєш. Скарб барона де Фобла,— відповів Бернабе і вдарив рукою по шкіряному поясу.

— Скарб де Фобла належить мені,— повільно сказала Маргарита.— Віддай його!

— Не жартуй, пані баронесо. Тривалий час шукала ти цей скарб, але знайшов його я. Треба платити за роботу! Ти розраховувала на Кабріаля, але Кабріаль нічогосінько більше не може тобі дати... А я за твої свідчення пропоную тобі половину скарбу. Це ж багатство!

— Яку я матиму гарантію?

— Ніякої. Але поміркуй: іншого рішення бути не може. Через якийсь час наскочить поліція. Мене ніхто не потурбує. Я вийду з цим скарбом і заховаю його в надійній схованці. Ніхто не дивуватиметься, що бачив мене тут. Я переслідував цього злочинця. Як тільки почув, що кличуть на допомогу, прибіг, обеззброїв убивцю й знешкодив його. Запевняю тебе, комісар Верні і прокурор будуть щасливі, що я його затримав... Отже, все передбачено, моя красуне!

Баронеса підійшла до Бернабе зовсім близько. Її чорні очі заіскрилися.

— Яку певність я можу мати?

— Ніякої, баронесо, ніякої. Якщо ти донесеш на мене, втратиш скарб. Він потрапить до твоїх кредиторів.

— Згодна, — відповіла баронеса. — Та коли ти мене обдуриш, я помщуся.

— Знаю, — спокійно відповів Бернабе. — Будь певна, я тебе не обдурю. Ти мені потрібна, а я — тобі.

— Гаразд, які я мушу дати свідчення?

— Ти була присутня, коли почалася боротьба, але злякалась і побігла до швейцара. Відчинила ворота. Я був біля них, на службі... Ніхто не здивується, повторюю тобі. Я пішов за тобою, зайшов до цієї кімнати і вбив розбійника.

— Покажи мені коштовності, — сказала баронеса.

* * *

Через кілька хвилин маєток де Фобла був переповнений агентами поліції, бо Бернабе задалегідь попередив комісара Верні.

— Чоловік, якого ми шукали, у мене в руках, — сповістив шпигун. — Але я потрапив на місце подій запізно. Він убив барона де Фобла і його управителя.

— Отже, він помстився, — сказав Верні, для якого ця справа не являла таємниці.

— Він намагався втекти через дах. Ми знайшли його сліди в кімнаті. Спускаючись з горища, він зустрів барона і управителя. Можливо, спочатку й не мав наміру вбивати їх.

— Та це не так важливо. Головне, він у наших руках. Думаю, ти розумієш мене, шановний Бернабе. Засудити республіканця й демагога не завжди легко, а покарати вбивцю нічого не варт.

— Звичайно, — відповів Бернабе.

— Отож, бандит прийшов сюди помститися. Він хотів смерті барона де Фобла.

— І чекав цієї нагоди протягом багатьох років.

— Привід до вбивства зрозумілий, — сказав задумано комісар і швидким рухом потгладив свою борідку, потім глянуv на Бернабе, що стояв перед ним у приймальні. Гостре око комісара, здавалось, помітило щось незвичне

в поведінці свого агента. Руки в кишенях затремтіли, якийсь незрозумілий страх поїняв Бернабе, та згодом він заспокоївся.

— Другого приводу й бути не могло, — відказав він. — Цей негідник прийшов убити барона. У Фобла не було жодного су за душею.

— Атож, — підтвердив Верні, кивнувши головою. — Де він?

— Там, на верхньому поверсі. Його добре охороняють.

— А баронеса?

— У своїй кімнаті. Вона дуже схвильована. Я наказав покликати лікаря.

— Добре. Треба відправити його до в'язниці.

— А інших бандитів? — запитав Бернабе.

Комісар махнув рукою.

— Вони врятувалися. Ми заарештували тільки старого робітника. Він захищався, як сатана, і сказав, що нічого не бачив і не чув. Та ми примусимо його заговорити.

— Щодо останніх — ми їх заарештуємо коли завгодно, — сказав Бернабе. — Головне, що ватажок у нас.

До приймальні зайшов один із агентів та доповів, що поліцейська карета готова відвезти ув'язненого.

— Чи варто, щоб карета заїжджала на подвір'я? — запитав Бернабе.

— Нема потреби, — відповів Верні. — Залиште з ним півдюжини озброєних жандармів, і нехай ведуть. А якщо йому пощастить утекти, то це не людина, а сам сатана.

* * *

Жак опритомнів. Страшений біль стискав йому голову. Протягом довгих хвилин він намагався пригадати, що з ним трапилось. Якись темні важкі тіні снували сюди-туди. Хтось пройшов з ліхтарем, схилився над ним і глузливо засміявся. Жак зрозумів, що лежить на підлозі; руки і ноги міцно зв'язані.

У повітрі запах вогкої білизни, мастила й воску. Жак зрозумів, що перебуває в руках поліцаїв. Потроху до нього повернулася пам'ять. Він не утримався й застогнав. Боліла потилиця. Значить, його вдарили. Але хто? Бернабе. Так, то був він... Жак заплющив очі й намагався відновити в пам'яті послідовність подій. Згадав, як Каркассе стояв на порозі; бідолашний Каркассе витримував напад

звірів!.. Коли спускався сходами, чув приглушений постріл. Крізь напіввідчинені двері, у блідому сяйві свічки, помітив двох, що лежали на підлозі. Упізнав одного з них. То був барон де Фобла... Потім хтось, напевно Бернабе, приголомшив його... Жак застогнав. Один із агентів поліції підійшов і вдарив його ногою в пах.

— Розбуди цього субчика! — вимагав грубий голос.

— Він просить холодної води! — промовив інший.

— Його трошки погладили по голівці, але це не завадить йому пройтись до карети...

— Розбудіть же його! Карета приїхала!

Кілька разів Жак силкувався дихнути на повні груди. Атож, він не залишав маєтку де Фобла... Йому розв'язали ноги. Оскільки він ще не в камері, є надія на втечу. Треба тільки бути уважним, щоб скористатися з найменшої можливості.

На обличчя йому вилили глек холодної води, і Жак відчув себе краще, проте вирішив удавати непритомного. Він кілька разів застогнав, але то був уже вдаваний стогін.

— Чи втримається він на ногах? — запитав один з поліцейських.

— Будемо підтримувати його.

— Добре пильнуй! Це небезпечний негідник.

Жак чув, як розв'язували мотузок. Йому кортіло підвестися й розтерти наболіле тіло.

— Він не може поворухнути ні ногою, ні рукою, — зауважив хтось.

— То дай йому стусана, щоб підвівся!

Підійшов якийсь агент, що, певно, був не в курсі справи, бо запитав:

— Хто це?

— Небезпечна пташка, — відповіли йому. — Батажок банди. Він убив барона де Фобла й управителя маєтку... Збиралися всім виводком на вулиці Ескуссьєр.

— Їх заарештовано?

— Гадаю, ні. Вони врятувалися, вибігши через різні двері.

— Це той самий Жак Сонце, про якого стільки говорили?

— Атож. Не побіг з іншими, от і спіймався... Тепер треба посадити його в буцегарню. Ну! Вставай, негіднику!

На Жака посипалися удари. Він звівся на ноги й підніс руку до голови.

— Прокинувся нарешті! Ну, йди ж! Уперед!

Два жандарми взяли його під пахви, інші пішли слідом. Попереду спускався сходами поліцай з ліхтарем у руці. Жак весь час удавав непритомного, але потихеньку посувався вперед.

Перед дверима приймальні він упізнав Бернабе. Поруч стояв якийсь невідомий, одягнений у чорне, з капелюхом на голові.

— Так, пане комісар, — відповів Бернабе, — оце він. Промінь світла від ліхтаря освітив Жаку обличчя.

Комісар підійшов і уважно глянув на нього.

— Де я? — прошепотів в'язень. — Що вам потрібно?

— Ти в руках правосуддя, — повільно відповів Верні.

Перейшли подвір'я й підійшли до воріт. На вулиці Кастаньє стояв поліцейський фургон, довжелезна чорна скриня з вузьким загатованим віконцем позаду.

* * *

На місто насувалася ніч. Темрява лягала на будинки й дерева. Від Капітолію до кварталу Сен-Сіпрієн, від церкви Сен-Сернен до кварталу Кот-Паве густа пітьма ховала цеглу й каміння, арки й дзвіниці.

До світанку ще було далеко. Та чи надійде він коли-небудь?

На небі ані зіроньки. Жодного вогника на вулицях і по дворах. Якись жахливі чари темряви. А Гаронна застигла непорушно в чорному мороці, похмура, важка, сувора.

Здавалось, що й самі люди зникли, поглинуті цим небуттям.

Зимовими ночами бувають години, коли болісно відчуваєш звикнення людей. Вже не видно високого вікна, осяяного рожевим світлом лампи, за яким хтось допізна засидівся. Не помітно жодного підвального вікна в булочній, звідки несе духом борошна, хліба і дров; не видно жодної мансарди, де студент готує лекції; жоден робітник не ладнає своєї дорожньої торби; жодна матір не схиляється над ліжком дитини. Честолюбство, страх і сподівання вгасли, як згаєли ліхтарі й зірки. Темрява й ніч поглинули людей. Вони мало-помалу поглинають і цеглу, й каміння, палаци, й хижі.

У такий час той, хто незримо посувається вперед по незримих вулицях, може думати про смерть, і жоден вогник не замерхтить у кінці його дороги. Немає більше шляхів, всі вони вкриті мороком. Всюди ланує куля й темрява.

Жак спіткнувся, й вартові грубо підтримали його. Цього разу він не прикидався. Перед тим, як піднятися в поліцейський фургон, що мав відвезти його до в'язниці, він раптом відчув, що зазнав поразки, бо ж перебував у руках поліції, а бідолашного Каркассе заарештовано. Звичайно, старий тесляр нікого не викаже, але ж його, напевно, жорстоко битимуть. Що ж до нього, Жака, то його чекає звинувачення в убивстві. Справу підстроїв Бернабе. Між свідченнями шпигуна і запереченнями Жака судді не вагатимуться. Для них це буде зручний привід. Ітиметься про те, щоб відправити на гільйотину вбивцю барона де Фобла, а не лютого ворога імперії.

Спочатку піднявся в поліцейський фургон жандарм з ліхтарем, а вже потім два озброєні поліцаї штовхнули в'язня на вузенький ослінчик у глибині карети, самі стали обабіч.

Бернабе піднявся в фургон останнім, сам зачинив і замкнув двері. Кучер погнав коні, й поліцейський фургон покотився в напрямку Капітолію.

Карету супроводжували чотири вершники.

— А, голубчику,— процідив крізь зуби Бернабе,— якщо ти й зараз спробуєш тікати, я тебе застрелю.

ПРИМАРИ

Навкруги — нічотісінько. Простора площа безлюдна, фіакри зникли. Звідки ж усе-таки взялася ота тінь?..

Якась кішка вишлігнула з підвального вікна. Чи ж кішка? Почулося тихеньке нявчання.

— Скажи мені, «сліпий», ти впевнений в успіхові?

Пролунав сміх, схожий на деренчання.

— Нітрохи.

— Які новини?

— Багато дечого відбувається навколо маєтку барона де Фобла.

— Чи затримали нашу людину?

— Авжеж. Поліцейський фургон щойно рушив вулицею Кастаньє. Його стережуть вершники.

— Карета спеціально для нього?

— Безперечно. Тепер треба діяти.

— Я не люблю діяти в такий спосіб.

— От що! — відповів той, кого називали «сліпим». — Треба діяти, ми ж обіцяли Латрускаю.

— Поліція — це все ж таки поліція. Не годиться жартувати з нею. Відомо, чого вартий убитий поліцейський.

— Але ж ми нікого не вбиватимем, — прошепотів «сліпий».

Він на мить відступив од стіни й спритно підбіг до аркади. То був маленький пузатий чоловічок, і коли б хто зміг побачити його кругле, побите вісною обличчя, він упізнав би в ньому «сліпого» з церкви Сен-Жермен.

«Сліпий» підійшов до свого співучасника.

— Скажи, будь ласка, твої люди на місці?

— Гадаю, так.

— Скільки їх?

— Близько двадцяти.

— Але щось нічого не чути.

— Мої люди небалакучі. До того ж одяг у них кольору стіни, а постаті — як той туман. Ти можеш сто разів пройти повз них і не помітити. Вони чекають мого сигналу. Коли я тільки свисну, вони приготуються, а коли свисну вдруге, нападуть на карету префектури.

— Ти впевнений у своїх людях?

— А то як же! Люди Сент-Етьєна серйозні. Вони поважають мене. Коли той хлопчина буде в їхніх руках, вони приведуть його. Після чого ми зникнемо, а ти візьмешся до справи.

Десь у далечині щось застукотіло, і раптом почувся свист.

— Це жебрак із Сен-Сільва, — сказав «сліпий». — Що там сталося, друже?

Перед ними виріс силует жебрака з Сен-Сільва. Він важко сопив, бо довелося бігти.

— Я прибіг з вулиці Кастаньє. Ворота вже відчинено. Фургон на подвір'ї. Через дві хвилини вирушать до площі Капітолію...

Всі принишкли біля підвального віконця. «Глухонімий», з довгою, кощавою шиєю й вузьким, мов лезо ножа, обличчям скидався на хижого птаха. «Сліпий» сидів нав-

почіпки, обхопивши руками коліна, схиливши сіре, побите вісною обличчя.

— Коли той молодик буде в твоїх руках, що ти з ним зробиш?

— Одведу його до Евсташа Латруская. Коли дав слово — дотримуй.

— Авжеж, — процідив крізь зуби «сліпий». — Ти маєш рацію. Латрускай завжди був добрий до нас...

— Гм! — промимрив «глухонімий». — А може, ти іншої думки, приятелю?

— Ні, ні. Я думаю тільки про те, що коли того хлопчика стільки розшукували, то, мабуть, він дорого коштує, навіть дуже дорого...

— Латрускай казав, що заплатить нам. Він ніколи не обманює. До того ж ми дали обіцянку.

— Твоя правда, — сказав «сліпий», немов відганяючи якусь спокусливу думку. — Але що він робитиме з цією людиною?

— Це нас не стосується.

— І все ж...

— Що?

«Сліпий» сумно посміхнувся.

— Я трохи стежив за будинком, де живе Бернабе...

— На вулиці Барбаст?

— Еге ж, за собором. Я примітив у нього людину, що навіть спала там. То Мірассон. Чи не знаєш ти його часом?

— Знаю. Він безмежно відданий Бернабе. До того ж завжди ходить з ножем.

— Проте сам десь дістав ножову рану. Ось чому й спав у Бернабе!

— Така вже в них професія, — зауважив «глухонімий». — І серйозна та рана?

— Гадаю, ні, але від неї в нього гарячка. Мені досить було зайти й послухати.

— А що ж казав той Мірассон у гарячці?

«Сліпий» нахилився й прошепотів:

— Казав, що барон де Фобла багатший, ніж про це гадають. У нього повна скринька коштовностей. Казав також про те, що Бернабе намагається захопити той скарб і поділитися з ним.

— Он воно що! — сказав «глухонімий». — Але те, що каже людина в гарячці, нічогісінько не варте.

Знову з'явився жебрак із Сен-Сільва.

— Гей! А справа, либонь, важлива!

— А що, в тебе є якісь новини? — запитав «сліпий».

— Є. Жака Сонце заарештовано не за якусь там дрібничку. Бернабе застукав його в мастку, коли він убив барона де Фобла й управителя... Стережіться! Зараз виїжджатимуть на площу.

— Що ти мелеш? Хто вбивця? Бернабе чи Жак Сонце?

— Я кажу про Жака Сонце, — відповів той. — Це він убив барона де Фобла й Кабріаля.

— Дивно, — сказав «глухонімий». — Такі люди, звичайно, не вбивають.

— Певно, були підстави для цього. Фобла ж убив його матір у 1851 році, от він і помстився... Та ось й карета!

Пронизливий сюрчок розірвав тишу. Поліцейський фургон виїздив на площу Капітолію. Оточена жандармами карета притишила хід. Налякані сюрчками коні засмикали в різні боки.

Щось заворушилося на землі. Тіні поповзли бруківкою, примари тягнули якісь жердини. Чутно було тільки стукотіння палиць об каміння. Коні стали дибки. У них під копитами спалахнули фантастичні іскри. Раптом одна шкапа впала набік. Під нею опинився жандарм і закричав від болю. Кучер марно розмахував батогом. Бо ось на землю повалився й другий кінь.

Місце для нападу було обрано вдало: досить далеко від поліцейського управління і водночас досить близько, щоб справу доручити жебракам.

Двоє інших коней відірвались і помчали площею. Фургон залишився на місці. Розчинилися двері фургона. Пролунали постріли й крики: «Тривога! Тривога!». Заметушились люди. Іржали коні. Брязкотіла зброя. Човгали по бруківці подошви... Фургон стояв нерухомо. Кучер зліз із свого сидіння. Раптом хтось ударив коней батогом, і фургон важко покотився, набрав швидкості й перетнув площу. Двері в ньому залишались відчинені.

Фургон був порожній. Один із жандармів, опорядивши себе, погнався за ним. Коні помчали ще швидше і разом з жандармом, що встиг ускочити в фургон, влетіли в якусь вулицю.

У цей час на площу Капітолію прибули дві групи поліцейських. Залунали голоси, оклики, запитання. До групи жандармів підскочила якась людина в чорному, з високим капелюхом на голові. Її супроводжував агент з ліхтарем.

— Бернабе! Де Бернабе? — запитував він гнівним тремтячим голосом.

— Я тут, пане комісар, — відповів жалібний голос.

— Що сталося? Де заарештований?

— Його викрали.

— Як то викрали?

— Це ж сатана, а не людина, справжній сатана, я вам не раз казав, пане комісар!

— Що ти верзеш! Він же був у кареті один, із зв'язаними руками й ногами, а двері було замкнено!

— Я сам не уявляю, як їм це вдалося. Коні злякалися, кучер упав, і вони вирвали в'язня у нас із рук.

— Про кого ти говориш? Ти бачив їх?

— То була якась навала демонів!

— Сатана! Демон! Дурило! Негідник мав співучасників. Чи зможеш ти їх упізнати?

— Нічогосінько ж не було видно.

— Чому ж не стріляли?

— Стріляли, але розбійники зникли, мов пацюки.

Верні підніс стиснутий кулак до зблідлого обличчя Бернабе.

— Ти заплатиш мені за це, стерво! Все місто буде сміятися з нас!

А в тих будинках, що стояли обабіч площі, порозчинялися віконниці, почали визирати буржуа. Свічки й лампи освітили вітражі, і площа ожила.

— Розходьтесь! — екомандував Верні. — Наказую обшукати кожний будинок цього кварталу!..

— Та що ви! — безнадійним голосом вигукнув Бернабе. — Ми не знайдемо його тут.

— А де ж він? — лютував Верні.

— Я ж бачив тільки тіні, а тіні не арештуєш!

Залишившись наодинці в нічному мороці, Бернабе доторкнувся до свого пояса й скрикнув...

* * *

Бернабе не помилявся. У той час, як Верні давав наказ обшукати всі будинки кварталу, Жак Сонце був уже далеко від місця подій.

Він ще не розумів, звідки прийшло те несподіване визволення. Хто були ті дивні визволителі? Робітники? Друзі? Але чому вони не кажуть відверто, хто вони?

Напівпідвал був довгий і звивистий. Жак у темряві простягнув зв'язані руки.

— Друзі,— сказав він,— цей мотузок завдає мені болю. Якщо ви вже зробили таку ласку, то...

— Тихше! Пройди ще трохи. Ми не можемо гаяти час.

Через друге вікно вилізли на безлюдну вуличку і раптом опинилися на березі Гаронни. Жак відчув холодний подих ріки. Йому допомогли зійти з кручі, і довго ще йшли в нічній темряві понад річкою. Жак не міг розпізнати своїх друзів чи охоронців. Йому здавалося, що їх шестеро, зодягнених у лахміття, шелестіння якого він чув; на головах кашкети чи зім'яті капелюхи. Він розумів, що це не жандарми, але й не робітники, швидше якась дивна юрба бідних, обідраних людей. Чому ж вони вирвали його з лабетів Бернабе й Верні? Він губився у здогадах.

— Стрибай у човен, друже,— гукнув хтось. Жака штовхнули в досить великий човен і наказали сісти.

Трое чи четверо теж скочили в човен. Інші легенько відштовхнули його. Човен косо перетнув річку й дістався лівого берега.

Холодний вітер аж свистів над водою й колихав маленькі кущики, що росли між купами піску й покидьків. Жак упізнав місцевість. То була Сигнальна башта, про яку розповідав Каркассе, місце пожежі і врятування дитини. Жак нічогосінько не розумів. Хтось виступив наперед. Жовтуватий вогник освітив двері, які відчинились.

— Добрий вечір! Ми привели тобі людину, яку ти просив віднайти,— мовив знайомий уже голос.

— Проходьте, пане! Ви у себе вдома.

Лампа задрожала у величезній руді. Натопи жебраків зник. Жак побачив дерев'яні столи, на яких було багато посуду й казанів.

— Заходьте!— повторив той же голос.— Тепер ви в безпеці.

Жак послухався. Велетень непомітно причинив двері і завів гостя всередину.

— Мене звуть Євсташ Латрускай. Можливо, ви мене вже й забули?

Він поставив лампу, сунув руку в кишеню й витяг звідти довгий ніж з рукояткою з оленячого рогу.

Жак інстинктивно відступив.

— Не бійтесь,— мовив здоровило, посміхаючись.— Хочу розрізати мотузок. Ті негідники примусили вас бігти

через усе місто зі зв'язаними руками...— Ніж клацнув, і Латрускай хвацько перерізав мотузок.— Пане,— сказав він,— ви врятували мою доньку і, на подяку, я врятував вас. Гей! Кароліно! Де ти там?

У глибині кімнати з'явилася Кароліна. Вона підійшла до Жака й схрестила руки, ніби молилася на нього.

— Ах, пане! — сказала вона.— Чим ми можемо вам віддячити?

Жак сів на ослінчик. Раптом уся втома цього вечора звалилась йому на плечі.

— Хто ж ви, мої друзі? — запитав він повільно.

— А може, ви помиляєтесь, називаючи нас так? — мовив Латрускай.

— Хіба ви не мої друзі? Ви ж вирвали мене з лабет поліції.

— Безперечно. Але ваші справи нас не стосуються.

— А хто ж ті люди, що привели мене?

Здоровило знизав плечима.

— Жебраки й дрібненькі злодії, знедолені, що скоряються мені, бо я їх годую, і ще тому, що я допомагаю їм і захищаю, як тільки можу.

— Значить, ви філантроп, пане Латрускай? — сказав Жак, посміхаючись.

— Ні, це не так. Я завжди вимагаю плати й сам плачу.

Кароліна обірвала його:

— Досить балачок, чоловіче, пан голодний, певна річ, і вишити хоче.

— Атож,— погодився Жак.— Я поїм і повинен якомога швидше залишити місто.

— Звичайно,— підтримав Латрускай.— Комісар Вернішленіє, і Бернабе невдоволений. Вас звинувачують у тяжкому злочині.

— На жаль, так,— відповів Жак,— ви все знаєте?

— Здається, ви вбили барона де Фобла і управителя маєтку?

— Брехня.

— Я вірю вам. Але так кажуть. Вони обшукають усі будинки в місті, щоб знайти вас.

— Я мушу якнайшвидше вирушити в дорогу.

— Хвилинку. Я знаю, що всі дороги перекрито, вони охороняються жандармами. До того ж уже розіслали агентів до передмість.

— Чи можна мені десь сховатися?

— Бернабе не спатиме. Отже, вам не можна залишатися в Тулузі.

— Що ж робити?..

Кароліна поставила на стіл їжу, пляшку і дві склянки.

— Їжте, пане! — запросила вона.

— Що ж робити? — повторив Жак.

— Забудьте про дороги, — відповів Латрускай і вказав пальцем у протилежному напрямі.

— Розумію... Гаронна...

— Так. Ви вийдете з міста понад берегом. Зараз темна ніч. Ваші друзі чекають на вас.

— Які друзі?

— Збирачі піску.

— Чудово! Дякую вам.

— Ну, а тепер їжте, пийте, набирайтеся сил.

Жак сів до столу, але раптом підвів голову:

— То ви знаєте моїх друзів, збирачів піску?

— Так... Але їхні справи мене не стосуються. Я не займаюсь політикою.

— Он воно що! — сказав, сміючись, Жак. — Але ж політика вас годує!

Латрускай почухав потилицю.

— Можливо... У мене немає звички говорити про такі справи. Єдине моє бажання — виховати доньку. Чи не хочете глянути, як вона спить? Це ж янголятко!

Жак підвівся й пішов за жінкою й чоловіком до іншої кімнати. Маленька Пакеретта солодко спала в своєму ліжечку. Латрускай підняв лампу, показався маленький кінчик рожевого носика. Здоровило обережно нахилився до дитини, відсунув указівним пальцем ковдру. Виткнулось маленьке обличчя. Обличчя ляльки з закритими очима та довгими бархатними віями.

Всі троє схилились над дитиною. Надворі гудів і стогнав вітер, люто шарпаючи покрівлю, торгаючи двері. Він збурював темні води Гаронни, і буркотіння хвиль губилося десь углибині.

Біля цієї дитини Латрускай ставав спокійним і впевненим. Пил і павутиння, брудні балки і крокви, бліді стіни перетворювалися на дивний палац, наповнений килимами й химерними оздобами. Мов ніжна фея, посміхалась до своєї доньки Кароліна. Ненажера Євсташ Латрускай з'єднав свої ручища на величезному дереві.

— Серденько наше! — прошепотіла мати.

— Нехай собі спить,— сказав Жак.

Всі троє повернулися до вітальні.

— Бачте, пане,— пробурмотів Латрускай,— заради цього янголяти я віддав би все, що в мене є, всю мою кров і, коли треба, навіть життя! Ми вже підстаркуваті для неї, проте виростимо як належить.

Жак тихенько додав:

— Якщо бог і люди того захочуть...

Кароліна поставила проти гостя миску.

— Їжте, коли до душі. Це печеня з кролятини...

ДЛЯ БІДНИХ

Довгий вузький човен плів за течією. Попереду навпочіпки, похитуючи головою, сидів чоловік і терпляче шукав у темряві то одного, то іншого берега. Другий влаштувався позаду, тримав у руці жердину й тихенько керував човном. Річка була глибокою, а течія швидкою, тож човен плів собі за течією, і не треба було гребти.

А посеред човна сидів Жак, уважно дослухаючись до кожного шереху, вдивляючись у темряву, чи не з'явиться на берегах річки якийсь силует. До світанку було ще далеко. Туман і ніч сприяли втечі. Та й хіба можна було помітити посеред річки цього плоскодонного, низенького човна, який, ледь здригаючись, плів униз за течією? Обрії міста вже зникли, й тільки висока дзвіниця Дальбад ледь вимальовувалась у темряві ночі¹.

Під мостом пропливли без перешкод, перетнули місто, не сказавши жодного слова. Спереду в човні сидів син Кантеміра, хлопець років двадцяти п'яти, високий і дужий, який іноді обертався до тих, хто сидів у човні, з посмішкою. Чоловік з жердиною був на вигляд років тридцяти п'яти: його звали Луп'яком. Кременезний, чорнявий тулузець, могутньої статури, з величезними руками. У його руках жердина здавалася соломинкою. Він перекидав її з одного боку човна на інший, а іноді тримав у горизонтальному положенні, поки човен тихенько плів за течією.

¹ Найвища в Тулузі дзвіниця, що завалилася 16 квітня 1926 року.

У Жака був гострий зір, але його товариші, за звичкою, уважно вивчали місто й помічали безліч дрібниць, непомітних для Жака. Син Кантеміра підіймав угору руку або тихенько цмокав язиком, і Луп'як підкорявся кожному його велінню: притишував чи прискорював ходу човна або спрямовував його туди, де було темніше, а іноді, коли десь чулося рипіння коліс або стукіт сабо, Луп'як устромляв жердину в дно річки й зупиняв човен. Хлопці наказували Жаку ще більше присісти, і всі троє залишалися так протягом довгого часу. Згодом підозрілий шум зникав, і вони продовжували свій шлях.

Вітер непомітно набирає сили й холоднішає. Місто залишилось позаду. Будинки поступалися місцем садкам. Пориви вітру не несли вже з собою пахощів диму, попелу чи покидьків, а лише дух вологого лісу та розмоклої землі. Це вже була сільська місцевість. Місто зникло вдалині, як рухомий, темний, неспокійний світ, а перед ними стелилася вільна країна.

Згодом почало світати. На сході з'явилась бліда смуга, що збільшувалась із кожною хвилиною. Дерев на обрії укрились червоними торочками.

Зупинились біля села Окамвіль. Син Кантеміра мав повертатися сам. Він повинен був доставити човен у Тулузу. Луп'як буде супроводити Жака до оселі друзів. Він добре знав місцевість, адже його дружина народилася в цьому селі.

Розлучилися скоро, висадившись на невеличкому пляжі. Син Кантеміра стиснув Жака в обіймах і побажав йому щасливої дороги.

— Поцілуй батька і всіх інших! — гукнув Жак. — Довір'я — ось що головне. Ці бандити ніколи не візьмуть гору. Прошу сповістити мене про долю старого Каркассе!

Син Кантеміра штовхнув човна і спритно плигнув у нього. Через якусь мить він зник у темряві, що ще сновивала річку. Тулузець узяв Жака за руку й повів у гущавину. Ішли вони довго вузенькою стежкою, а згодом виїшли на простору, огорнуту туманом долину, в кінці якої дедалі більше розпливалася червона сонячна пляма. З туману вирізнялися пагорки, за ними — інші, що чергувалися з узліссям.

— У цьому краю завжди багато туманів, — пояснив тулузець, — мабуть, тому, що Гаровна близько.

Густий туман дозволив їм без перешкод перетнути шлях; далі попрямували полем. Ішли поміж виноградниками, поораними ланами, крізь невеличкі дубові гаї, у яких роса капала на килим сухого листя, що шелестіло під ногами.

Раптом тулузець хитро посміхнувся й промовив:

— Дідька лисого прийдуть вони сюди шукати тебе! Хоч це й не так далеко від міста, але можна подумати, що тут далека пустеля! В цей час вони, певно, шукають тебе по всіх кварталах Тулузи, обшукують візки й карети, а ти спокійнісінько йдеш собі відпочивати.

Жак похитав головою. Чи буде він спокійно відпочивати, коли так багато людей, яких він любив, перебувають у небезпеці?

— Старий Каркассе, кажуть, сидить у в'язниці. А чи звільнять його коли-небудь звідти?..

Той Бернабе набагато хитріший, ніж він гадав. Що означає убивство двох чоловіків, і чому саме був убитий барон де Фобла? Жак уявив собі вузьку кімнату і розпростертий на підлозі труп барона, а на грудях пляму крові, що розпливлася. Другий труп лежав на ліжку (Кабріаль!). Управитель загинув разом з хазяїном. Помста вже не потрібна. Фобла заплатив за смерть матері, а Кабріаль — за довгі роки грабунку й здирства, так само як і барон за довгі роки інтриг і насильства.

Жак затамував подих. Це кровопролиття не дало йому відради... І згадав Латруская. Уявив собі сплячу дитину, хитре, неспокійне обличчя Кароліни. Жак добре знав, що він так чи інакше зв'язаний з поліцією й Бернабе. Він ватажок отієї зграї чи донощик. Через нього, певно, можна буде розкрити й секрет убивства. Бернабе, либонь, сам убив барона й управителя, а скинув усе на Жака...

Жак знизав плечима. Уся ця справа не має для нього більше жодного значення. Фобла мертвий. Кінець кіпцем, його інтриги й насильства повернулись проти нього самого. За такого режиму це не дивно. В оточенні влади квітнуть нажива, розкрадання, точиться прихована боротьба. За показним фасадом, парадами й мундирами йде боротьба за посади, доходи тощо. Режим банкірів і шахраїв не може існувати без кривавих злочинів. У цих вовків свої банди й агенти, донощики й шпигуни.

Тулузець простягнув руку вперед. Виходили з дубового гаю. На пагорку з'явилась стара ферма з фасадом із необпаленої цегли; збоку накриття на стовпах. Із димаря вився дим. Значить, люди вже прокинулись.

— Це гарна, перевірена сім'я, — пояснив тулузець. — Імперія відняла у них сина. Вони зустрінуть тебе з щирим серцем, і ти зможеш лишатися в них, скільки захочеш.

За пагорком сходило сонце. Рожеві намітки зависли над лісом. Сяйво змішувалося з туманом. Промені падали на голу землю, на скошені луки й сірі дерева. Якийсь час здавалося, ніби земля, торішня трава, голі кущі виноградників, фруктові дерева вкрилися самоцвітами. Навколо рожево-пурпурових ліній, що збільшувалися на небі, з'явилися блакитні плями.

Чоловіки попрямували до будинку.

На світанку того ж дня хтось постукав у двері Латруска. Євсташ, який ліг уже спати після від'їзду Жака Сонце, підвівся й, лаючись, підійшов до дверей. Хто б це міг бути? Чи не Бернабе? Латруска вважав, що шпигун не проміне нагоди зайти до нього й розпитати про втечу сина Берте.

Він рвучко відчинив двері. Хтось став на порозі. Латруска доброзичливо посміхнувся й промовив:

— А, це ви, панове! Не чекав вас так рано. Добре попрацювали...

«Сліпий» із Сен-Жерома, жебрак із Сен-Сільва й «глухонімий» із Сент-Етьєна зайшли до темної кімнати.

— Чи задоволений ти нами? — запитав «сліпий».

— Звичайно, любі. Я цього ніколи не забуду.

— Виходить, ти волів урятувати цю людину? — запитав «глухонімий», знімаючи кашкета й погладжуючи рукою бороду.

— Авжеж.

— Це добре, — промимрив жебрак. — Треба бути іноді й добрим.

— Кажуть, це великий злочинець, — вкинув «сліпий». — Він убив барона де Фобла і управителя маєтку.

Латруска зробив гримасу невдоволення.

— Багато чого розповідають. Іноді кажуть правду, а іноді й брешуть. Щодо мене, то я не думаю, щоб така людина вбила барона.

— Але він міг би це зробити,— зауважив «глухонімий»,— бо Фобла вбив його батьків.

— Нас це не стосується,— мовив Євсташ.— Сідайте, друзі, поснідаємо.

— Жак Сонце — червоний, — озвався жебрак. — Це один з тих, хто мріє про Республіку. Він, звичайно, міг убити Фобла. Проте він урятував твою доньку. Я сам люблю дітей...

Латрускай знизав плечима.

— У таких справах завжди треба бути стриманими.— Потім змінив тон, голос його став люб'язним, майже солодким.— Так, так, я вдячний йому за врятування дитини. А з вашою допомогою віддячив. Ви не жалкуєте, друзі? Сідайте!

«Сліпий» поклав брудну руку на блузу Латрускай.

— Зажди, ти ще не все знаєш.

— А чого я ще не знаю?..

«Сліпий» витяг з кишені пакунок, перев'язаний мотузкою, і поклав перед ним.

— Що це? — спитав Латрускай.

— Подивись сам.

Євсташ повільно розв'язав мотузку й витрусив усе, що було там. Від здивування він аж скрикнув.

Купи дорогоцінного каміння й коштовностей лягли на брудний стіл. У блідому світлі лампи вони сяяли й іскрилися. Важкі руки Латрускай наблизились і завмерли, немов боялися обпектись.

— Що це означає? — перепитав Латрускай.— Де ви взяли?

— Обшукуючи пана Бернабе! У нас спритні пальці, на площі Капітолію зчинилася маленька бійка...

— Ну й що?

— Ми й поцупили цей скарб у пана Бернабе. Я зрозумів, що пан Бернабе сам шукав це дорогоцінне каміння. І знайшов його в маєтку де Фобла, а може, і в кімнаті барона. Це з'ясовує дещо...

— Наприклад? — запитав Латрускай, не одводячи очей од скарбу.

— Наприклад, убивство барона й управителя. Тільки дурні вбивають людину ні за що.

Підійшов до столу жебрак із Сен-Сільва й своїм ука-
зівним пальцем ніжно провів по каменю.

— Є два мотиви вбивства барона, — сказав він. —
Помста й зацікавленість у скарбі. Якщо ми погоджувемося
на тому, що головним у вбивстві була помста, то барона
вбив Жак Сонце; коли через скарб...

— Ти міркуєш, як той прокурор, — сказав «глухоні-
мий».

— Ні, не як прокурор, як людина, що хоче знати
правду...

— Я певен, — відказав Латрускай, — Жак Сонце не
вбивця. Починаючи з 1851 року, він безліч разів мав
нагоду вбити барона. Але не зробив цього і не заплямував
своїх рук кров'ю. — Латрускай підвів голову й глянув
у очі кожному з присутніх. — Що це означає, друзі мої,
чого ви хочете і навіщо принесли до мене цей скарб?

— От тобі й маєш! — пробурмотів «сліпий», удавано без-
турботним голосом. — Це каміння не так-то легко збути...

— Тут ціле багатство! — вигукнув жебрак.

Латрускай зробив заперечливий жест.

— Я нічого не хочу знати. Я нічого не бачив і нічого-
сінько не чув. Тут надто багато ризику. Бернабе скаженіє.
І коли він натрапить на слід... Ви вкрали ці коштовності,
то й беріть їх!

Латрускай відступив на крок, немовби той скарб міг
обпалити його.

— Беріть їх! — повторив він.

В очах трьох жебраків спалахнули вогники.

— О, це вже щось нове, — мовив жебрак із Сен-Сіль-
ва. — Ми хотіли зробити тобі послугу.

— Не треба, — заперечив Латрускай.

«Глухонімий» похитав головою.

— У відносинах між людьми повинна бути чесність.
Цей скарб потрапив до наших рук завдяки тобі. І ми
хочемо розділити його. Але треба знати когось із юве-
лірів, хто розуміється на цьому. У тебе, напевно,
є знайомі?

Жебрак схилився над дорогоцінностями, проворно взяв
великий перстень, брошку й камінець і поклав збоку. Потім
узяв кілька речей і зробив іншу купку. Так зробив чотири
рівні, по можливості, купки коштовностей...

— Нізащо! — вигукнув Латрускай. — Я не хочу! Не
хочу створювати багатство за рахунок того чоловіка.

— Про кого ти говориш, про Фобла чи Бернабе?

— Ні! За рахунок того, хто врятував мою доньку.

— Але ж цей скарб не належав йому. Бернабе пограбував де Фобла.

— Можливо,— відповів Латрускай,— але мені здається, що все це треба повернути Жаку.

Жебрак замислено посміхнувся.

— Ти дуже добрий, Латрускай! Ти любиш справедливість!

— Ні, ні, я не добрий. Я хитрий, як і багато інших. «Глухонімий» зітхнув.

— Може, він і має рацію. Фобла здобув цей скарб не своєю працею...— Він вибрав камінець з купи дорогоцінностей.— Мені подобається цей ізумруд. Це ж справжній ізумруд, я певен цього.

«Сліпий» бурмотів щось крізь зуби. Він обмірковував. Видно було, як пальці його рук розтулились, немовби готувався вчепитися в когось. Потім повільно похитав головою.

— Як ми зможемо продати коштовності і що залишиться тому, хто їх продаватиме? Латрускай має рацію.

— Отже, ти погоджуєшся з ним? — здивовано перепитав «глухонімий». — А ти, жебраче, яка твоя думка?

— Мені дуже подобаються ці коштовності,— сказав жебрак,— але вони небезпечні. Роби, як знаєш.

— Ти теж мене вельми дивуєш,— пробурмотів «глухонімий».

І раптом відштовхнув дорогоцінності, зібрав їх до купи і рвучким рухом посунув до Латрускай.

— Бери! Віддай усе Жаку Сонце. Нехай гроші багатіїв стануть скарбом бідних. Ти задоволений?

Збентежений власник ресторану не знав, що казати.

— Оці дорогоцінності,— мовив «глухонімий»,— здобуто потом і кров'ю людей. Їх примушували працювати, аби збити цей скарб. А скільки негідників перегризли один одному горло, щоб заволодіти ним! Скажи, Латрускай, чи не дав би ти нам хоч трохи грошей? Але грошей, що не смерділи б і не блищали б так, як оці камінці?

— Дам, скільки зможу. Мій стіл до ваших послуг.

«Глухонімий» звернувся до Латрускай:

— Ти не відповів нам, наш добрий друже. Чи згоден ти взяти цей скарб та віддати його Жаку Сонце? Для бідних! — додав він, посміхаючись.

Євсташ погладив вуса.

— Я ще не вирішив. Треба поміркувати...

— Ну то міркуй! У тебе є час! Верні й Бернабе зараз обшукують місто.

Латрускай повільно зібрав коштовності, які то поблискували, то пригасали в його величезних руках. Потім склав усе в торбу з темної матерії й міцно перев'язав мотузкою.

— Оце добра справа! — промимрив «сліпий». — Хоч усіх нас можуть запроторити на каторгу. Адже це кошти для Республіки!.. Отже, ми республіканці, друзі! Попереджаю: вас чекає в'язниця Кайєнни!

Латрускай сховав торбинку з коштовностями в кишеню й попрямував до прилавка, де взяв пляшку вина й склянки.

— Ось де правда! — вигукнув «глухонімий». — Правда у вині!

ШУКАЙТЕ ЖІНКУ

Після того, як за наказом властей преса повідомила про *подвійний злочин Жака Сонце*, комісар Верні відвідав префекта.

Два поліцейські чини були наодинці.

Верні зробив докладну доповідь про становище в Тулузі після проголошення закону про загальну безпеку.

Зайшов службовець префектури й словістив про те, що якийсь Бернабе чекає розпоряджень пана комісара.

— Нехай зачекає, — відповів Верні.

Префект урочисто кивнув своєю величезною головою.

— Нехай почекає. — І, звернувшись до комісара Верні, додав: — Я не проти порозмовляти з цим здоровилом.

Верні погодився:

— Цей агент заслуговує на довір'я. Він нам допомагає вже протягом тривалого часу. Спритний шпигун...

— Може, й так, — пробурмотів префект, — за винятком хіба справи з Жаком Сонце.

— Знаю, пане префект. Знаю. Адже справа ця великої ваги.

— Ви повинні були знати це ще до того, як почали переслідувати його.

— Безперечно. Але досі ми переслідували тільки конспіратора, а тепер будемо переслідувати ще й убивцю. Вважайте, що він пропадає людина...

— Не кажіть так, пане комісарє, він ще не в наших руках!

— Трохи терпіння, і ми його зловимо. Від нас мало хто втік. А робітники й демагоги замовкнуть тепер надовго.

Арман де Шалесс довго гладив кінчики своїх рідких вусів.

— Так. Закон про загальну безпеку виявився корисним для всіх нас. Я певен, що міністерство буде задоволене нашими діями...— І знову замовк на якусь хвилину.

Верні сидів перед широким письмовим столом, на якому було навалено гору досьє і паперів. Він про щось замислився.

Закон про загальну безпеку, на який посилався префект, був ухвалений Законодавчими зборами 27 лютого 1858 року. По всій Франції прокотилась хвиля арештів. Заарештовано було тисячі робітників, селян, ремісників, інтелігентів, торговців, республіканців. Генерал Еспінасс сам керував цією операцією. Одна з англійських газет того часу писала:

«Вони взяли колишні списки людей, що їх поліція після смутних часів 1848—1851 років вважала небезпечними, і заарештували їх повсюдно, у Парижі та в департаментах. І все це робилося без будь-якого розслідування... Отже, цілком зрозуміло, що поліція провадить боротьбу не проти винних, а проти підозрюваних...»

Цей терор, який боялися називати своїм ім'ям, спричинився до того, що всі в'язниці й каторга були переповнені. Він, зрозуміло, паралізував на якийсь час будь-яку спробу створити опозицію.

— Атож,— сказав префект,— нам нема чого тепер боятися конспіраторів. От тільки погано, що ватажок вислизнув з наших рук. І не лише тому, що цей негідник навтішався з наших агентів, але й тому, що він міг учинити страшний злочин у той час, коли в цьому кварталі Тулузи було розташовано головні сили поліції...

Верні зробив жест, який вказував на те, що вони були неспроможні щось вдіяти.

Префект повернувся в фотелі.

— Щоправда, огидне вбивство буде для вас до деякої міри корисним. Я не хочу зараз говорити про смерть барона де Фобла. Барон для нас мало що важив... Я кажу про злочин Жака Сонце. Відносно останнього ви правильно кажете, бо йдеться про пролиття крові, й громадська думка цим дуже стривожена.

— Авжеж,— відповів Верні.

— Проте ходять чутки, і деякі з них дійшли до мене...

— Чутки? — перепитав Верні, насупивши брови.

— Еге ж! Нібито Берте не винен у цьому подвійному вбивстві.

— Стривайте! Але ж справа цілком ясна. Жак Берте оселився недалеко від маєтку де Фобла. Він виношував думку про помсту перед тим як залишити місто. У нас є свідок, один з наших найвідданіших агентів — сам Бернабе...

Префект тихенько постукав по столу кінчиком випещених пальців.

— Пане Верні,— сказав він неголосно,— ніколи не кажіть про повне довір'я навіть до найбільш відданого вам агента.

— Звичайно, пане префект, але мені все ж здається, що розслідування цієї справи не являє...

— Я хочу знати правду. Що розповідають заарештовані робітники?

— Нічогосінько. Кажуть, що навіть не знають його.

Тепер Арман де Шалесс заговорив лагідним тоном.

— Поміркуйте уважно, мій любий, ця справа менш ясна, ніж вам здається. Навіщо Берте було вибирати саме цю ніч, щоб здійснити свій задум? Та ще й у той час, коли агенти поліції оточили квартал? Хіба він не міг убити Фобла за інших, менш ризикованих обставин? Наприклад, у Монторіолі? З другого боку, хіба він був єдиний, хто ненавидів де Фобла? До того ж саме в цей час зникає граф де Бессен, а він же був коханцем баронеси...

— Вона категорично відпирається від усього...

— Нам це відомо, але ж природно вважати, що Бессен теж був зацікавлений в убивстві її чоловіка.

— Чому зацікавлений? — запитав Верні.— Барон розорився, і граф де Бессен знав це краще, ніж хто інший. У Маргарити де Фобла не залишилось нічого, крім поганенького будинку та двох чи трьох клаптиків землі. Продажу майна, яке ще лишилось, не вистачить, щоб опла-

тяти всі борги де Фобла. Бессен зник тому, що був не згоден в тулузькими роялістами. Повідомили, ніби бачили його на іспанському кордоні. Це авантюрист. Смерть барона де Фобла ніяк не на його користь.

— А баронеса? — холодно запитав префект. — Смерть де Фобла надає їй свободу.

— Що ж вона тепер робитиме? Навіщо ускладнювати справу, пане префект? На сьогодні в Тулузі панує порядок і ніхто не затіває ніякої змови. Найгарячіші голови запроторено до в'язниць, а інші не наважаться й поворухнутись ближчим часом. Що ж до чесних людей, то ми їх переконали в тому, що Жак Сонце вчинив подвійний злочин. В усякому разі, цей розбійник не довго гулятиме на волі.

Префект слухав з поблажливою посмішкою. Він виступався у фотелі й натиснув на дзвоник. Увійшов швейцар.

— Покличте людину, яка чекає!

Бернабе сторожко прослизнув у простору кімнату. Він був зодягнений у темний шкіряний плащ, на голові кроляча шапка, яку миттю скинув. Його круглу плескату голову вкривало сивувато-брудне волосся. Він кілька разів уклонився й щось пробурмотів.

Комісар зробив знак підійти.

Бернабе наблизився. Його погляд перебігав з префекта на Верні, але це не заважало йому обстежити кутки просторої кімнати з розкішними завісками на вікнах, книжковими шафами й розставленими в суворому порядку книжками. Бернабе маленькими кроками підійшов до письмового столу. Префект також привітався з ним коротким нахилом голови, а Верні приязно посміхнувся.

Правду кажучи, Бернабе хвилювався. Він прийшов сюди за наказом комісара. І ні в якому разі не сподівався, що опиниться поруч з префектом. Чого ж хотів від нього пан де Шалесс?

Ще з самого початку справи і під час розслідування Бернабе суворо дотримувався своєї вигадки.

Маргарита де Фобла, з свого боку, вперто дотримувалась його версії. Він, звичайно, нічогосінько не говорив їй про зникнення скарбу. Хоч потайки зустрічався. Маргарита де Фобла чекала своєї частки скарбу і легко погоджувалась із тим, що треба ждати. Їй, звичайно, було

важко повертатись до своїх попередніх свідчень. Бернабе побоювався гніву жінки, що перебувала в скрутному становищі, і добре знав, що одного чудового дня йому доведеться вести з нею розрахунки.

І Бернабе скаженів. У приглушеній тиші кімнати його часто поймав німий жахливий гнів.

Бідолашний Мірассон, який ледь набирав сили, здригався, коли бачив свого покровителя в такому стані. Стискуючи кулаки, Бернабе ходив по кімнаті, потім починав гарячково бігати туди-сюди, проклинаючи тих демонів, що визволили в'язня й вирвали в нього пояс з коштовностями. «Ах! І чому я не вбив його! — гримав він сам на себе. — Я ж міг це зробити без найменшого ризику, і його зграї не треба було б приходити на допомогу!»

Потім поринав у роздуми, і його охоплював жах. Хто ж були ті живі люди, що вихопилися з темряви ночі, аби визволити сина Берте? Їх ніхто навіть не бачив. Це справжні дияволи, якісь привиди. Та хіба ж на нього теж не накинута якась тінь, щось схоже на примару, на змію, яка потім немов розчинилась у тумані?

Про все це Бернабе, звичайно, нічого нічого не говорив; він мовчав перед вищим начальством і перед слідчим, весь час дотримуючись своєї версії про вбивство барона і управителя.

І все ж пристрасть, з якою він намагався переслідувати Жака Сонце, змушувала комісара Верні відкидати всі чутки, що доходили до його вух.

Коли пройшов його перший гнів на Бернабе, він зауважив з добродушним виглядом:

— А, хоробрий хлопчику, ти таки палаєш бажанням арештувати того негідника.

— Авжеж, пане комісар, авжеж, — покійно відповідав агент, — Той негідник двічі обдурював мене, але це йому не вдасться втретє...

Та цього ранку Бернабе занепокоївся. Чого хотів від нього префект? Хіба не міг він задовольнитися доповіддю Верні чи судді? Чого він ще жде, і що знають там, угорі, про вбивство барона? У нього було досить досвіду, щоб зрозуміти, що в гру вступили різні потаємні сили й партії і що мимовільно можна стати їхньою жертвою. Іноді справу можна виграти, а іноді — й програти.

— Пане Бернабе, — сказав префект з прихованою ввічливістю, — я ще ніколи не мав приємності розмовляти

з вами.— Бернабе вклонився.— Але я знаю, що ви один із кращих наших агентів...

У жовтуватих очах Бернабе засяяв вогник, але він миттю згас.

— Ви давно знаєте Берте? — спитав префект.

— Давно, пане префект,— відповів Бернабе і розповів про ті дні, коли він приїздив у Монторіоль з батьком, що торгував зерном.

Слухаючи його, Арман де Шалесс перегортав список прізвищ, що лежав перед ним. Потім підвів голову:

— Мабуть, цей чоловік зберіг друзів у своєму рідному селі чи в маєтку?

— Можливо,— відповів Бернабе.

— Це треба з'ясувати,— кинув префект з раптовою сухістю.

— То люди обережні, навіть дуже...

— Гаразд,— продовжував префект,— серед слуг, конюхів, покоївок, поденних робітників...

— Ми вже їх допитували,— втрутився комісар.

Префект постукав пальцями по столу.

— Мова йде не про те, щоб тільки допитати, треба дізнатись. Я читав протоколи допитів. Якщо вірити їм, ніхто нічогосінько не відає.— Арман де Шалесс сперся ліктями на папери, що були на столі, і схилився до Бернабе.— Пане Бернабе, розкажіть мені про ту трагічну ніч, коли було вбито барона де Фобла й управителя. Де ви перебували, коли поліція оточила будинок змовників?

— На вулиці Кастаньє,— швидко відповів шпигун.— Я вважав, що саме то найкращий шлях для втечі негідників...

— Отже, ви перебували недалеко від воріт?

— Так, пане префект, і коли швейцар одчинив їх, щоб покликати на допомогу, я швидко вбіг до маєтку.

Бернабе ще раз виклав свою версію про події.

— А баронеса перебувала біля швейцара? — запитав префект.

— Вона була дуже схвильована. Я ж метнувся до будинку і приборкав злочинця.

— Ви добре знали розташування кімнат?

— Авжеж, пане префект. Я кілька разів одвідував пана Кабріаля.

— Гаразд, пане Бернабе, але скажіть мені, чи побігла разом з вами баронеса? І де був швейцар?

— Швейцар уже літня людина, тому він лишився біля пані де Фобла, яка знепритомніла.

— Розумію. Але щось мене непокоїть. Чому баронеса побігла в кімнату барона? Чому вона не зняла тривоги? Не побудила слуг?

Бернабе, здавалось, замислився.

— Мабуть, тому, що кімната, де живуть слуги, надто далеко. Вона дуже злякалась, кинулась до сходів, що ведуть у приймальню, і вбігла в кімнату де Фобла...

— Все з'ясовано,— холодно сказав префект.— Все це ви розповіли слідчому...— Він закашлявся.— А коли ви прибігли на місце події, було вже надто пізно, адже так? Злочинець уже зробив свою жахливу справу?

— Так, пане префект,— відповів Бернабе і хутко закліпав очима.

Комісар Верні, який уважно слухав запитання префекта й відповіді Бернабе мав можливість ще раз почути розповідь про вбивство де Фобла. У той час, як Бернабе прибіг до кімнати, де сталася трагедія, Кабріаль лежав скривавлений, а барон, якому куля влучила в груди, впав на підлогу. Бернабе кинувся на вбивцю, і йому пощастило обеззброїти його й приглушити ударом рукоятки пістоля. Все це розгорталося блискавично.

— Розумію,— сказав префект.— Кажуть, цей бандит виключно дужий і спритний, але ви застукали його зненацька, і вам удалося його вгамувати. Я...— І тут здалося, що префект завагався.— Я й справді вважаю, що там відбувалася бійка. Злочинець скористався осліпником, щоб оглушити управителя, а барона вбив пострілом з пістоля... Все це здалося мені логічним,— мовив префект,— і я не бачу іншого пояснення...— Він стримано посміхнувся.— Не могла ж баронеса де Фобла вбити зразу двох чоловіків...

Бернабе миттю ствердив цю думку.

— Але хто міг бути зацікавлений у вбивстві де Фобла? — запитав префект, немовби роздумуючи вголос.

— Син Верте! — відповів, не моргнувши, Бернабе.— Ніхто інший. Може, він і не мав наміру вбивати барона, коли прослизнув у масток, але потім, опинившись віч-на-віч...

Арман де Шалесс ствердно хитнув головою. Якийсь час у кабінеті префекта панувала тиша. Бернабе стояв біля письмового столу. Його короткі пухкі руки іноді судорожно стискали кролячу шапку, а брудні черевики залишили на натертому воском паркеті чорні плями.

Префект подивився на нього й запитав:

— На чому ж ми зупинились? Чи маєте ви якісь нові факти? — Здавалось, Бернабе не вловив змісту запитання. — Чи втік убивця з нашого міста? Чи, може, десь переховується?

— Він недалеко від нас, — впевнено відповів Бернабе. — Я знаю цих людей...

— Може, ти натрапив на слід? — запитав комісар.

— Ні, але я впевнений, що він десь близько. Ми заарештували багато співучасників, і він не може залишити їх напризволяще.

— Тобі так здається? — перепитав Верні з цікавістю.

— У цих людей свій погляд на честь. Вони завжди допомагають одне одному. Ось чому я певен, що син Берте перебуває десь поблизу.

— А ще що? — запитав префект. — Ви казали, що нібито він має знайомих у Монторіолі...

— Ми, мабуть, ще недостатньо вивчили справу про його зв'язки з Монторіолем...

— Треба негайно це зробити, — сказав Верні.

— Кого ви маєте на увазі? — запитав префект. — Покоївку? Субретку?

— Ні, дочку швейцара, так званого Брюске...

— Він червоний?

— Гадаю, що ні. Брюске завжди тримається осторонь. Але у нього є дочка. Син Берте знає цю дівчину з дитинства.

— Він може знати багатьох інших з того краю, — зауважив Верні.

Бернабе продовжував міркувати.

— Звичайно, але у мене є люди, які повідомляють про все, що діється в тому селі.

— Чому ж ти мавш на увазі саме дочку Брюске?

— Ось чому. Одного вечора цей негідник вислизнув з наших рук біля хатини, де мешкає Брюске. Вона стоїть при в'їзді в маєток. Ми вже тривалий час стежили за ним. У мене народилась підозра, але того ж вечора...

— У таких справах треба завжди шукати жінку, — глузливим тоном мовив префект.

Бернабе почухав кінчик носа.

— Гм! Брюске дуже недовірливі. Якщо вони співучасники, то повинні триматися обережно. У маєток вже заходило чимало жандармів і агентів поліції...

— Ну й що? — вигукнув Верні.— Можна завжди знайти засіб примусити когось заговорити. Чим ти ризикуєш? Хіба тільки тим, що вони зізнаються де в чому.

Префект постукав долонею по столу.

— Пане Бернабе, я хотів вам сказати ось що: нам дуже потрібний цей Жак Сонце. Конче потрібний, чуєте? Отже, треба зробити все, щоб віддати його до суду присяжних. Розумієте мене, пане Бернабе? Він мусить заплатити за свої злочини!

Бернабе вклонився кілька разів.

У тиші кімнати різкий голос префекта ляскав, мов батіг. Бернабе аж зблід. Але не від того, що боявся бути викритим, а від нагадування про суд присяжних і про те, що з цього випливало: неминучий смертний вирок, гільйотина, споруджена вночі на площі. Ці панове знали, чого хотіли, і домагалися свого настирливо. Під блискучим нарядним одягом у них ховалися суворі наміри, непохитна воля позбутися без будь-якого співчуття і жалю всіх тих, хто чинить опір їхній владі. Бернабе був злодієм і вбивцею, людиною без сумління й сорому. А зараз почував себе чужим серед тих злодіїв і вбивць, що тримали країну в своїх руках, у своїх пазурах, у своїх вовчих пащах. Бернабе, звичайно, давно вже зрозумів, що за офіційними заявами та промовами існувала поліція для підтримання порядку, люди, що виконували накази, тюремні наглядачі, кати. Та й сам він, Бернабе, був одним із муштрованих псів, яких кидали проти тих, хто викликав хоч найменшу підозру.

І раптом тепер, у цій просторій кімнаті з дзеркальним паркетом, перед ним оголювалась тверда, настирлива воля влади. Він сам, Бернабе, злодій і вбивця, не міг не здригнутись. Що знав і що підозрював префект? Та яке це має тепер значення? Єдине, чого він бажав,— покарати на гільйотині людину, яку переслідували.

Бернабе важко зітхнув. Справа була без жодного ризику. Жак Сонце викликав надто багато розмов про себе. Його треба заарештувати і вбити. Досить тільки зловити його, а все останнє зробить імперське правосуддя. Цього й хотіла влада.

— Зрозуміло! — вигукнув шпигун, ще раз уклоняючись префекту.— Пан префект може розраховувати на мою відданість. Через деякий час цю людину буде заарештовано.

— Дуже добре, пане Бернабе,— сказав префект.— І ви не пошкодуєте.— А подумавши трохи, додав:— Не пожалкуєте!

Комісар Верні попрощався і разом з Бернабе вийшов з кабінету.

КАНТЕМІР

Ще тільки-но починало світати, як батько з сином вийшли з будинку. Вони попрямували до Гаронни, до того урвиська, що правило за гавань для довгих човнів збирачів піску. Густий туман укривав річку, й не видно було протилежного берега.

Околиця починала прокидатись. То тут, то там спалахувало слабеньке світло. Лунав звичний концерт півнів і курей, до якого домішувались неясні голоси, писк немовлят, перегукування жінок. На порогах будинків чоловіки кололи дрова.

Вітер доносив до безлюдного берега запах диму та юшки з цибулею. З міста долітало іржання коней та глухий стукіт коліс.

— Ми вийшли надто рано,— сказав син Кантеміра,— я б залюбки ще трохи поспав!

— Ні, не рано вже,— відповів батько.— Нас чекають запряжені коні.

І його жвавий погляд затримався на дорозі з глибокими коліями, що йшла від Гаронни до вулиці Мюре. З туману виринуло троє запряжених у вози дужих коней. Чоловіки встромили в землю важкі залізні заступи й підійшли.

Візник у брудній блузі і в сабо, що стояв по той бік візка, вийшов їм назустріч.

— Вітаю тебе, Кантеміре,— радісно вигукнув він і додав місцевою говіркою:— Дідько б його взяв! Гаронна — це місце протягів.

— Здоров! — привітався Кантемір.— А де ж інші?

— У Латруская. Пішли трохи зігрітися.

Старий погладив вуса... Надворі було холодно, північний вітер колов обличчя; штани й сорочка ставали вогкими від вологого туману, і чарка вина чи горілки, безперечно, зітріла б душу.

— То кажеш, вони у Латруская? — перепитав Кантемір. — Отже, можна пристати до їхнього гурту. Підеш? — звернувся він до візника.

— Ні. Я мушу доглядати воза. Ідїть самі, та не забудьте й про мене!

Батько й син попрямували до Латруская. Там зустрілися з візниками й збирачами піску, з робітниками та іншими людьми: безробітними, бродягами, які завжди відвідували цей заклад.

Візники їли гарячий овочевий суп. Кантемір замовив пляшку вина. Офіціантка дріботіла поміж столами. Латруская не було, але дружина його сиділа поруч паруючих казанів. Пахло капустою й горохом.

— Які новини, хлопці? — запитав старий Кантемір.

Двох візників, що схилились над тарілками з супом, він добре знав, з ними можна було говорити про що завгодно, не ризикуючи.

— Щось дуже холодно сьогодні, — відповів один. — От тобі і всі новини.

— А що діється в місті? — тихенько запитав син Кантеміра.

— Нічого особливого. Буржуї сплять, а робітники працюють, — відповів другий візник, худорлявий хлопчина з гострим носом і жвавими очима.

— Здається, заарештували багато люду, — хутко додав син Кантеміра.

— Здається. Але це вже не новина для нас. Всюди багато шпигунів. Отже, тепер краще мовчати.

— Он як! — глянув старий Кантемір, наповнюючи склянки вином. — Нерозважливість ніколи не призводила до добра.

Перший візник, досить підтоптаний, з брудним кашкетом на лисій голові, підвів голову й довго дивився на старого.

— А тобі, Кантеміре, вони дають спокій?

— Як бачиш, — відповів старий.

— Правду кажучи, коли б вони тебе зачепили, вся околиця загомонила б...

— Цим не обмежилось б.

— Проте заарештували кількох.

— Знаю. Але треба потерпіти!

Хлопчина з гострим носом знизав плечима й глузливо посміхнувся.

— Терпінням не нагодувш людей.

Він мав рацію, і старий Кантемір глянув навкруги. Але відвідувачі, що сиділи за столами, їли суп, пили вино, здавалося, не слухаючи їхньої розмови.

Говорили про роботу, мізерну плату.

— Нам треба домовитись,— сказав старий Кантемір,— домовитись і об'єднатись. Інакше нас завжди обби-ратимуть.

— Та я чув уже цей приспів,— пробурмотів перший візник,— але ж хазяї домовляються краще, ніж ми.

— Вірно.

Надворі розвиднілось. Крізь брудні шибки корчми Латруская потроху проникало світло й падало на виснажені, змарнілі, неголені обличчя, драні блузи, кашкети й капелюхи.

— Треба йти,— мовив Кантемір.— Нас чекає один товариш.

Вони покликали служницю, підрахували витрати, поклали гроші й вийшли на подвір'я.

На порозі Кантемір зупинився прикурити. Його син і двоє візників широкими кроками попрямували дорогою уздовж Гаронни.

Вітер шалено шарпав їхні блузи.

Старий закрив табакерку з рогу й лагодився вже доганяти сина та двох візників, коли раптом хтось заступив йому дорогу.

— Це ти, Латруская? Добридень. Ти йдеш з базару?

— Атож,— відповів здоровило.— Звідти. Чи не хочеш трохи вишити?

— Дякую, я поспішаю. Сьогодні багато роботи. Які в тебе новини?

— Дещо є.

— Гарне?

— Гарне чи негарне, не мені говорити.

Євсташ узяв Кантеміра за руку й одвів подалі од порога й людей.

— Мене допитував Бернабе,— прошепотів.

— Він підозрює тебе в чомусь?

— Не довіряє мені. Я знаю, він стежить за мною.

— Стережись, Латруская!

— Заспокойся! Він нічогосінько не знайде. Та мова не про мене...

— Про Жака? Натрапили на слід?..

— Поки що нічого не знають. Але всі відділки жандармерії одержали наказ.

— Сумніваюсь, щоб вони його знайшли,— гнівно прошепотів Кантемір.— Треба йому тікати звідси. Тут надто багато шпигунів, і вони кінець кінцем натраплять на слід.

— Це мене й хвилює,— мовив Євсташ.

— А що тобі відомо? Може, дістав якийсь повідомлення?

— Дістав. Тому й хотів поговорити з тобою. Люди бачили, що Бернабе й Мірассон вештаються біля Круа-Дорад. Вони залишили Тулузу.

— У Бернабе там будинок.

— Додому він не повертався. Вони взяли карету й попрямували на Альбі.

Кантемір похитав головою.

— Розумію. Поїхали в Монторіоль...

— І якщо вони ще не там, то сьогодні будуть обов'язково.

— От горе! — пробурмотів збирач піску.— Ці двоє наполегливі шпигуни. Ти обминаєш їх двадцять разів, а вони все-таки продовжують тебе переслідувати.

— Що ж вони шукатимуть у Монторіолі? — запитав Євсташ.— Може, хочуть побачитися з баронесою? Чи думають, що Жак навідується туди?

Кантемір міркував. Він знав, що Жак мав намір навідати родину Брюске, перед тим як залишити ці краї. Але ніхто, тим більше Бернабе, не міг знати точної дати цього візиту. Жак переховувався на фермах, у гористій місцевості, де в нього багато друзів. Він не поспішав податися кудись далі.

Старий збирач піску нервово крутив вуса. Він раптом пригадав родину Брюске. Знав про прихильність Жака до Луїзон і подумав, що Бернабе теж, може, здогадався про це знайомство.

— Ну то як? — запитав Латрускай.— Чи є у тебе віддані люди в Монторіолі, які змогли б попередити його?

— Про це я й думаю.

— Але час не жде.

— Жак не єдиний, кому загрожує арешт. Там є й інші...

— Наречена? — запитав здоровило з хитруватим виглядом.— Саме цього я й побоювався. Бернабе не зупиниться ні перед чим. Для нього всі засоби гарні. Якщо він заарештує дівчину, то впіймає й Жака.

— Твоя правда. Але як їх попередити?

— Потрібна людина й карета. Щодо карети, я можу допомогти тобі в цьому. Людина має переодягтися в буржуа, щоб не викликати підозри. І повинна їхати туди якнайшвидше!

— Дужий Луп'як,— мовив Кантемір.— Він хоробрий, хитрий і добре знає Жака. Це він супроводжував його на ферму в горах.

— Нехай іде в Сен-Сіпрієн, на вулицю Курт. Там живе торговець кіньми, мій товариш. Я попереджу. Він приготує доброго коня й карету, а потім поганяй собі, кучере! Менш як за дві години він буде в Монторіолі.

На якусь мить Кантемір подумав, чи не пастка це. Але ні, Латрускай не міг обдурити його.

— Дякую тобі, Латрускаю. Ми у тебе в боргу!

Здоровило знизав плечима.

— Ви нітрохи мені не заборгували. Ви ведете боротьбу за своє існування, а я за своє.

— Ти не такий уже злий, як...

— Я не добрий і не злий, я веду свою справу. Адже ця людина врятувала мою доньку. Найбільший мій скарб. Тому все, що належить мені, належить і йому.— І, знизивши голос, додав: — Я й сам йому це казав. Моє життя тепер теж належить йому.

Кантемір повернувся на берег. Його сина і візники вже працювали. У сіруватому ранковому повітрі скреготали заступи.

Старий Кантемір добрався до найближчих будинків. Він знав, що Луп'як цього ранку не вийшов на річку, але могло статися й так, що він найнявся на якесь будівництво поблизу свого житла.

Коли Кантемір зайшов до хати, Луп'як саме збирався виходити. Біля вогню поралася жінка. В старовинній колисці спало немовля.

— У мене є робота для тебе,— сказав старий.

У кількох словах він розповів Луп'яку, про що йшлося. Той мав з'їздити в Монторіоль і попередити Брюске, щоб вони були насторожі і при першій можливості тікали. Коли Бернабе захоче, Брюске можуть заарештувати й

кинути до в'язниці без будь-яких звинувачень. І над його донькою нависла загроза...

— Гарзд, поїду,— спокійно відповів Луп'як,— але гадаю, що Брюске й сам уже здогадався про небезпеку.

— Безперечно. Проте шпигуни не сплять. Можливо, ти їх зустрінеш. Не затримуйся. Хай Жак залишає ці краї. Ми не можемо ризикувати. Тут стає небезпечно.

Жінка, що стояла біля вогню, зітхнула.

— Куди ж ти його посилаєш, Кантеміре? Це ж знову цілий день без роботи!

— Я послав би сина,— відповів Кантемір,— але Бернабе може пізнати його.

— А коли повернеться Луп'як? — запитала дружина.— Мені не дуже-то до вподоби такі прогулянки.

— Це остання,— відповів Кантемір.— Він повернеться завтра. Коли друзі в небезпеці, треба їм допомогти.

— Отож-бо й воно! — пробурмотіла жінка.— Дехто допомагає, а інші нічогосінько не роблять. Ви сподіваєтесь виграти справу? Та у влади досить поліції і жандармів:

Луп'як нахилився до Кантеміра:

— Вона скаржиться, але згодна з нами.

Жінка знову зітхнула й підійшла до дитячої колиски.

— Але тобі треба вдягнути чистий одяг і новий капелюх,— сказав Кантемір.— Латрускай дасть тобі все.

Кантемір повертався від Луп'яка понад берегом. Вітер здіймав на річці сірі хвилі. Вони шумливо плескались об берег. У пам'яті старого зринуло обличчя Каркассе. Чи думав тесляр за молодих років про те, що станеться?

Людей засуджували й садовили до в'язниці або запропорювали в Алжір чи Кайєнну. Про їхні страждання дізнавалися з таємно переданих листів або з розповідей тих, кому щастило втекти.

У Бордо та в Бресті понабивали повні каземати. Годували черствим хлібом і смердючою юшкою. Потім вантажили на кораблі й вивозили в Гвіану. На пароплавах починалося справжнє пекло. В'язні купчилися в трюмах і нижніх палубах, їли з цебрів із залізними обручами. Під палючим сонцем Атлантики протягом цілого дня люди з пересохлими губами мусили пити плісняву воду.

Потім починалось каторжне життя в Кайєнні чи на островах, робота під наглядом, хвороби й страждання, які тільки можна собі уявити.

А хіба ці люди вкрали щось чи вбили когось? Ні. Вони мали нещастя бути республіканцями. Але Бадінге не подобались їхні протести. Тож він і надсилав по них жандармів, вони діставали трюми й цебри з пліснявою водою. Коли в Тюільрі танцювали вальс, каторжники гинули од голоду й спраги. А каземати Бісетра¹ були переповнені божевільними. Черги в'язнів скупчувались у фортеці Іврі. Довгі шеренги проходили сходнями пароплава-пекла.

Кантемір зупинився. Глянув на сина і його друзів. Залізні заступи поблискували в руках. Коні на холодному повітрі форкали. Якийсь візник поплював на долоні, узяв заступ і знову став до роботи, зігнувшись над купкою сірого піску. Серед ламаних дощок на березі гралися діти. Всі бідно вдягнені. Пронизливий лемент здіймався в сіре, немов олив'яне, небо, яке ледь освітлювалось сонцем, що сходило, ніби вагаючись, чи варто світити. Будинки з необпаленої цегли й маленькі дерев'яні хижі повільно виринали з густого туману, а будинок Латруская із зруйнованою баштою вимальовувався, мов жалюгідний особняк на березі Гаронни.

— Ей, Кантеміре! — погукав хтось із візників, кидаючи лопату. — Іди лишень погрійся. Тут чимало роботи. Потрібні руки.

СВІТАНОК

У напівтемряві кінь, здавалось, шаленів. Коли виїздили з лісу, він коротко заіржав, а потім пішов учвал по рівній дорозі, у напрямку пагорків.

Це був добрий кінь вороної масті. Його силует вимальовувався на фоні блідо-рожевого неба. Двоє селян, які працювали на винограднику, зачувши розмірене тупотіння, підвелись. Амазонка, схилившись над його шиєю, з усієї сили підганяла тварину. Кінь зник за живоплотом. Спустився в яр, потім знову вихопився біля зораної ниви.

Насувалася ніч. Диск сонця на обрії мало-помалу зменшувався. Червоні промені торкалися верхівок дерев, темних стовбурів, гнучких лоз виноградників.

¹ Будинок для божевільних у Парижі.

На м'якій землі кінь притишив свою ходу, перескочив через рівчак, здійнявши куряву. Двоє селян роздивились обличчя вершниці: овальне, біле мов крейда, аж від нього світлішало; густе чорне волосся гармонувало з чорним одягом амазонки, а ще дужче — з темною гривною коня, над якою, здавалось, танцювала дивна, немов відрубана голова.

Селяни впізнали Маргариту де Фобла. Вони спостерігали, як вона, сидячи на коні, шмагала його батогом.

— Певно, хоче покінчити життя самогубством! — мовив один із них, а його компаньйон тільки похитав головою.

Після обіду селяни спостерігали, як проїжджала жовта бідарка нотаріуса, і не сумнівалися в тому, що той сказав своїй клієнтці. Мабуть, від спадщини де Фобла не залишилось і ламаного су.

Баронеса, певно, помітила двох селян на винограднику, бо різким рухом повернула коня. Тварина на якусь мить уперлась. Тоді жінка, нервуючи, смикнула за уздечку, і кінь поскакав у потрібному напрямі. Небо темнішало, а рожеві й багряні плями на ньому потроху змінювалися на сині. Здіймався вітер. Легеньке шелестіння розійшлося по лісі.

Село здавалося безлюдним, мовчазним. Не було нікого, крім цих двох селян, що забарилися на винограднику, і цього шаленого коня, який мчав до маєтку. Довкола збиралися сутінки. За деревами неясно вимальювався силует великої будови. У вікнах жодного вогника. Останні слуги порозходилися по селах. Вони теж знали, що баронеса де Фобла розорилась, що її маєток і володіння мають бути продані, аби покрити частину боргів.

Багатство баронів де Фобла розлетілося, мов жменька піску. Здавалось, у маєтку не лишилося жодної живої істоти. Тільки двері грюкали од вітру, а по коридорах стояла холоднеча, лежав пил. Ось чому Маргарита де Фобла взяла вороного коня: хотілося проїхатися востаннє по нивах.

* * *

Амазонка в темному одязі на вороному коні поверталася до маєтку. Коли проїжджала перед узліссям, знову погнала коня. Він запалився, боки спітніли. Жінка сиділа, немов не помічаючи ні густих заростей, ні дерев.

Ніхто б у цей час не зміг розпізнати її обличчя. Бліда, як смерть, тільки вуста нагадували темну квітку або криваву рану, а зуби прикушували нижню губу, яка почервоніла від крові.

Кінь упирався. Ноги його перестали напружуватись, він перейшов на звичайну ходу. Низьке гілля хльостало амазонку.

Під кронами дерев сутінки стали ще густішими. Судорожно стиснуті руки Маргарити ослабли, вона схилилась до шиї коня, який, відчувши, що ним ніхто не править, зовсім притишив ходу.

І раптом у напівсутінках, де схрещувалося гілля, пролунав дивний сміх. Нервовий, переривчастий, майже неприродний. І хвилі цього незрозумілого сміху супроводжувались ударами канчука по шкіряних чоботях.

Баронеса перестала сміятись і зіскочила з коня. Між деревами з'явивсь павільйон, де мала звичку бувати на самоті, де вперше зустрілася з Кабріалем. Якою дивною здавалася тепер та зустріч! Вона знову заходилась сміятись, уявляючи собі боязкого, закоханого Кабріалья. З кого вона глузувала? За кілька тижнів, навіть за кілька днів химерні плани зазнали краху. Багатство, яке, здавалось, тримала в своїх руках, безглуздо вислизнуло. У Кабріалья були мільйони, і тепер усе перейде кузенам, що живуть по селах, які аж ніяк не чекали на цю несподіванку. Фобла вбито, Бессен утік...

Ніхто не знав про те, що вона виношувала в собі, коли побачила в дзеркалі обличчя жінки, яка починає старіти. Помітивши першу незначну зморшку, вона заприсяглася покінчити з легковажністю й безтурботністю. Спочатку думала поставити на карту роялістів і красеня графа де Бессена. Але згодом зрозуміла, що багатство тут, поруч, його можна дістати руками, що той дивакуватий, похмурий Кабріаль багатший за всіх благородних конспіраторів. Вона мріяла привабити його тим скарбом, яким володів барон... А тепер? Що тепер? Той скарб ще десь існував, вона знала це, бо ж бачила той скарб, заплямований кров'ю. Отже, треба, щоб Бернабе поплатився головою за нього. І, коли потрібно, вона присвятить усе життя, аби тільки йому відрубали голову... Хіба могла Маргарита де Фобла дозволити, щоб Бернабе украв той скарб? Хіба в неї вже немає друзів і спільників? Можливо, той убивця з покидьків суспільства і зв'язаний з поліцією, але

вона знайде його. Їй потрібен той скарб, і вона піде за ним. Потім поїде до Парижа... Так, до Парижа... Вона ще красива й спокуслива, що б там не показувало дзеркало... Фобла не залишив їй нічогосінько. Та хіба вона сама не здогадувалась про розорення? Хіба не допомагала йому гайнувати те багатство? Вона мріяла про інше життя. Залишити це огидне село, цю провінцію, без майбутнього, без блиску. А чому б не Париж і королівський двір? Ті роялісти, в яких вона спочатку вірила, були лише примарами. Бідолашний Кабріаль мав рацію, коли казав, що справжній імператор — гроші, і вона навчиться користуватися ними й господарювати...

Кінь скакав між деревами до маєтку й стаєнь, Маргарита сперлася на дуб. Вона перевела дух і заспокоїлась. Надворі було тепло, не дивлячись на вітер, що колихав кущі. Здавалось, її огортало й заколисувало дихання весни. Маргарита всім своїм тілом відчувала нерівну поверхню дуба; тепер до неї повернувся спокій, і дотик цей надавав їй сили. Інше життя, їй потрібно зовсім інше життя! Скільки сіреньких років провела вона тут, у цьому похмурому маєтку, в цій занедбаній провінції...

Поруч тріснула гілка. Вона здригнулась, ладнаючись сховатися за деревом. Чийсь повільний, злегка насмішкуватий голос не дав часу на роздуми.

— Добрий вечір, пані баронесо...

Зашелестіло сухе листя й трава. Перед нею стояв миршавий чоловік, з великою головою, як у Івана-Покивана, а поруч — другий, довгий, худорлявий.

— Не лякайтесь, пані баронесо. Це ж я...

Маргарита впізнала Бернабе і його поплічника, якого одного разу вже бачила.

— Ми вас налякали, пані баронесо? Просимо тисячу разів вибачити нам...

Канчук засвистів у повітрі.

— Налякали? — мовила вона і глузливо всміхнулась. — Аякже!

Обоє підійшли до неї, обличчя в них були занепокоєні.

— А що ви тут поробляєте? — Вона непомітно змінила тон і запитала з цікавістю, якої Бернабе не міг не помітити: — Коли ж ти принесеш мені коштовності?

— Можливо, скоро...

Очі Маргарити заіскрилися.

— Не жартуй. Ти вкрав пояс барона де Фобла. Ті коштовності належать мені... Куди ти їх заховав?

— Не жартуйте, пані баронесо. Судді не зрозуміють вас. Ви ж моя співучасниця.

— Бандит! — випалила баронеса.

— Не кидайтесь словами! Послухайте. Я кажу серйозно: у мене немає коштовностей. Їх украли.

— Брешеш!

— Ні, не брешу, баронесо, не брешу! — підтвердив Бернабе з такою силою, що Маргарита зніяковіла.

— Коли ті розбійники напали на поліцейський фургон, аби дати можливість втекти сину Берте, вони забрали у мене й пояс...

— І ти мені зізнаєшся у цьому лише сьогодні!

— Я не хотів вас хвилювати, бо сподівався, що скоро вони знову будуть у мене.

— Де ж вони зараз?

— Коли б я знав, пані баронесо, то не вештався б тут у такий час.

— А що ти тут шукаєш?

— Того, хто привів мене до скарбу, — Жака Сонце. Це його люди збили мене з ніг і викрали пояс. Треба примусити його сказати, хто вони...

— А ти помітив їх?

— Ні, тому й шукаю його. Але деякі відомості в мене є.

— А що він тут має робити?

— Хто зна, може, зберіг тут давніх знайомих. Я хочу допитати декого з них.

— А саме?

— Наприклад, швейцара, Брюске...

— Брюске?! — щиро здивувалась баронеса.

— Той Брюске має дочку... А Жак Сонце відвідував колись цей будиночок... Чи не хотіли б ви мені допомогти? Може, вам щось відомо?

Маргарита знизала плечима.

— Я нічого й нікого не бачила. Цей будинок зараз мертвий. Невже ти вважаєш, що мене цікавить швейцар Брюске та його дочка?

— І все ж ви повинні були б поцікавитись!

— А мені твої справи ні до чого. Ти вбив Фобла й обікрав мене...

— Занадто пізно, красуне, говорити про це суддям.

— Стережись, Бернабе, стережись! Ми домовились, і я мовчу. Ти даси мені мою частку, а коли обдуриш — шкодуватимеш.

І Маргарита, махаючи канчуком попрямувала до маєтку. Бернабе похитав головою:

— Ви не хочете зрозуміти, пані баронесо, не хочете допомогти мені, — сказав він глухо. — Кажу вам удруге: мені конче потрібно знайти того негідника!

Раптом Маргарита обернулася.

— Ти брешеш, Бернабе! Але твої справи не стосуються мене. Мені потрібні коштовності, я цього вимагаю, чуєш?

— Легко сказати, красуне, — глузливо відповів Бернабе. — Хіба ви не бачили, як загинули Фобла й Кабріаль? Ви ж були присутні. Отже, ви моя спільниця. Це правда!

— Правда? — перепитала Маргарита якимсь глухим голосом.

— Цілковита правда.

Баронеса зробила крок до Бернабе. Канчук тремтів у неї в руці.

— Зі мною так не розмовляють, друже. Треба, щоб ти запам'ятав це!

Канчук свиснув і оперезав Бернабе по щоці, залишивши на ній кривавий слід. Той жахливо вилаявся. Мірассон кинувся на допомогу.

— Може, слід було б розчавити цю блоху, хазяїне? — запитав.

— Ах ти, шлюха! Ти мені заплатиш за це! — вигукнув шпигун.

Маргарита повільним кроком попрямувала геть.

Двоє чоловіків просувалися галявиною до дороги, що вела в село.

— Слово честі, я пропав! — шепотів Мірассон. — Де ж та дорога?

— Що це ти? Злякався вітру? Ця погода нам допомагає. Надворі нікогісінько, а дорога зовсім близьенько. Вона веде до в'їзду в маєток і до будиночка Брюске. — Він глузливо посміхнувся. Голос став хрипким і тремтів від гніву. — Мабуть, Брюске вже сплять, хоч ще й рано. Попросямо у них чого-небудь випити...

— А що далі, хазяїне?

— А далі? Запитаємо їх про дещо. Коли я запитую,

мені завше відповідають. У них, певно, горить камін, і ми трохи погріємо їм ноги.

І знову глузливо посміхнувся. Раптом Мірассон обернувся; йому здалося, ніби десь там, у лісі, почув кроки.

— Що там? — запитав Бернабе.

— Чи не йде та шлюха часом за нами? — прошепотів Мірассон, немов розмовляючи сам із собою.

— Хто? Баронеса?

— Можливо. Мені здалось, ніби од вітру шелестіла сукня...

— Ти вже мариш, друже. Нехай повертається, я її задушу. Що? Ти помітив, як здригнулася гілка?.. Зачекай трохи...

Бернабе взяв Мірассона за руку й наказав сховатися за кущами. Вони мовчки присіли. Ніхто не показувався. Усе мовчало, чутно було тільки, як гуде й скиглить вітер та шурхотить гілля.

Щоправда, ці шуми скидалися іноді на людські голоси, але ж вони не становили загрози.

— Нічогісінько нема, — сказав Бернабе, беручи знову Мірассона за руку й ведучи на дорогу.

Через деякий час із темряви виринув темний силует будинку, що немовби оберігав ухід до маєтку.

— Уже не світиться, — видихнув Мірассон. — Щасливі люди! Можуть лежати в ліжку...

— З цього боку немає ні вікон, ні дверей, тому й світла не видно. Треба перелізти через мур... Ми вже якось це робили, пам'ятаєш?

Бернабе підійшов до муру й простяг уперед руку, щоб дати Мірассону можливість видертися.

— Перелізеш, а потім допоможеш мені.

Мірассон кивнув. Через якусь мить обидва шпигуни були по той бік огорожі й крадькома пробиралися до будиночка, де жив швейцар.

Не доходячи метрів сорока, стали й прислухалися. У будиночку жодного шуму. Мов той мисливський собака, Мірассон глянув на небо й прошепотів:

— У хаті горить вогонь. Я відчуваю запах диму. Вітер несе його на нас.

Бернабе хитнув головою, потім, немовби прийнявши якесь рішення, сказав:

— Ходім, хлопчику. Навкруги тихо й спокійно. Ніхто нам не заважатиме. До того ж ми маємо наказ!

— Це правда,— сказав, трохи вагаючись, Мірассон.— Є тільки одна людина, яка могла б потурбувати нас: отой негідник Жак Сонце...

— Запевняю тебе, цього разу йому не пощастить утекти. Мені він потрібен живий або мертвий. Якщо я не зможу взяти його живим, то застрелю...

— Але він дуже хитрий,— сказав Мірассон,— це справжній сатана.

— Ти що, злякався?

— Я завжди остерігаюсь його...

— Єдине, чого я хочу, це примусити Брюске, щоб він сказав нам, де той негідник.

Вони мовчки прямували до хатини. Двері були зачинено, а двоє вікон, що виходили на панське подвір'я, закрито віконницями.

— Вони, певно, збираються лягати,— прошепотів Мірассон.

Бернабе зробив крок уперед і підступив до першого вікна.

— Ні, хлопчику, я бачу світло. Хіба тобі не видно його крізь щілину?

— Видно, хазяїне.— Голос Мірассона тремтів.

— Ти й досі вагаєшся? — запитав Бернабе.— Чого боятися? Закон на нашому боці. Я маю наказ. Навіть сам префект говорив мені про це...

— Знаю, хазяїне, але ж ці чорти завжди напоготові...

— Про кого це ти?

— Про Жака Сонце і його зграю.

— У хатині ніхто не ворухиться,— кинув Бернабе,— але треба бути обережними.

Він підійшов до стіни, притулився до неї. Через якусь мить грубо вилаявся, чи то від здивування, чи від жаху. Мірассон стояв мов укопаний. Бернабе зробив знак рукою, щоб той підійшов.

— Подивись,— прошепотів він Мірассону у вухо.— Ми правильно націлились, друже. Дивись, дивись же... Дивись, тисяча чортів його матері!

Мірассон і собі припав до щілини. Видно було частину кухні, але те, що вони побачили в кухні, було чимось надзвичайним. Виднілась частина столу, на столі свічка, що тьмяно освітлювала кухню, але Бернабе вилаявся крізь зуби не через те, що горіла свічка. Свічка освітлювала щось інше, ніж той старий стіл.

— Бачиш?

— Бачу,— відповів Мірассон тим же глухим голосом.

У колі світла, що падало на поверхню стола, блищали тисячі різноколірних камінців: білі, зелені, пурпурові. Отже, то виблискувало сліпуче сяйво скарбу, коштовностей де Фобла. Неймовірне видовище!

— Не може бути, не може бути! — не вгавав Мірассон. Бернабе прошепотів:

— Ні, це не сон. Це коштовності де Фобла. Отже, ми можемо взяти скарб. Тисяча чортів, ніколи не міг би подумати, що я відшукаю його саме тут...

Він ще раз нахилився помилуватись купою обручок і дорогоцінного каміння. Золото, рубіни, топази, ізумруди! Скарб де Фобла, давній скарб, що збирався протягом століть, перебував зараз тут, у цій поганенькій хижі, під наметом ночі...

Раптом Бернабе потягнув Мірассона на кілька метрів од вікна.

— Ну, Проспере, бачив? А тепер треба добре поміркувати, що нам робити.

— Ет! Що там роздумувати, хазяїне, треба повернути цей скарб, і все.

— Вони ж не віддадуть його.

— А ми відберемо.

— Безперечно. Але скільки їх там? — спитав Бернабе занепокоєно.

— Того негідника там немає,— сказав Мірассон, який уже забув про свій недавній страх.— Він прийшов сюди, залишив скарб, а сам утік. Це імовірно. Бо останніми днями тут блукає сила жандармів.

— Мені дуже хотілося б знати... Стривай, он там друга віконниця. Давай подивимось, скільки їх там.

Він знову повернувся до будинку й обережно шмигнув уздовж фасаду. Як і передбачав Бернабе, крізь щілини можна було розгледіти другий, протилежний бік столу.

В хатині сидів чоловік. Видно було його вкрите зморшками обличчя, сиві вуса, вилянула куртку. Він не ворухився. Здавалося, спав або чекав когось, але очі були розплющені, повіки легенько кліпали.

— Це сам Брюске,— сказав Бернабе, повернувшись до свого поплічника.— Старий Брюске. Що він там робить? А, розумію! Втішається скарбом. Бо ніколи нічого подібного не бачив.

Руки Брюске ледь ворушилися. Ось вони простяглись до скарбу, немов до вогню, щоб трошки погрітися його теплом. Старий Брюске милується скарбом, так, так, милується. Йому доручили стерегти його, хоч навкруги все спокійно і ніхто не знає про таємницю цієї хатини.

Бернабе знову схопив Мірассона за руку.

— Ходімо. Треба швидше діяти. Кожна втрачена хвилина не сприятиме справі. Мерщій!

Він рвучко кинувся до дверей і почав лупцювати в них кулаками.

— Не зчиняй галасу, хазяїне,— благав Мірассон.— Коли він не відчинить, я виламаю двері.— Мірассон намагався заспокоїти Бернабе, але його теж поїняла гарячка. Там скарб! Палає, мов сонце. Треба його забрати і втекти в темряву ночі.

— Брюске! Відчиняй! — кричав Бернабе.— Іменем закону, відчиняй!

І продовжував грюкати. З хатини долинуло рипіння ослінчика й кроки, що наближалися до дверей.

Шпигуни стояли біля порога, мов ті коти, що ладналися плигнути в хату.

Раптом двері відчинилися.

— Бач! Я так і знав,— промимрив Бернабе.

Ось і кухня Брюске, камін із широким отвором, старий стіл, ослінчики й червона намітка, що прикрашала кам'яну раковину. По кутках було темно, на столі стояла свічка, що тьмяно освітлювала кімнату й коштовності.

Одчинивши двері, Брюске швидко ступив назад і став за столом, ніби міг захистити його від непроханих гостей.

Розгубившись од несподіванки, що так легко вдалося вдертися до хатини, Бернабе навіть засміявся, але той сміх був неприродний, вимушений.

— Ну як, Брюске, що поробляємо? — запитав він.

— Я в своїй хаті,— відповів повільно старий.

Бернабе підійшов до столу. Тепер він не бачив нічого-сінько, крім скарбу, що лежав на ньому.

— Де ти знайшов ці коштовності, громадянине Брюске? — І розчепірів свої руки над скарбом.

— Я й не шукав їх,— відповів той.

— Виходить, це дарунок? — запитав Бернабе.

— Ні, не дарунок. Я стережу цей скарб.

— А! Так я й думав! — вигукнув Бернабе. І рвучким рухом хотів згребти коштовності, як раптом відчув, що

хтось схопив його за плечі й відкинув назад. Він ударився об стіну й немов прилип до неї.

— На допомогу, Мірассоне! — крикнув він. — Тут за-сідка!

Але Мірассон теж відчув, як хтось схопив його за руку й потяг у інший куток. Сильні руки, що тримали його, стискували дедалі дужче. Мірассон удавано застогнав, бажаючи якимось вислизнути з рук супротивників. Та хтось раптом ударив його кулаком по потилиці, й, знепритомнівши, він упав на підлогу.

— Не ворухись, Бернабе! — наказав чийсь виразний голос. — Як бачиш, ти не найдужчий тут!

Шпигун мовчки стояв біля стіни. Він навіть не намагався опиратись.

Зігнувшись, увібравши голову в плечі, кидав скажені погляди в усі кутки, намагаючись розпізнати й порахувати своїх напасників.

Якийсь коренастий чоловік тримався в темряві, схрестивши руки на грудях. Це він ударив Мірассона.

Старий Брюске навіть не підвівся.

— Що ти шукаєш? — знову запитав той же голос. — Мене чи скарб?

Повіки Бернабе опустилися, потім знову піднялися. Він був здивований і паралізований. Якусь мить намагався вирватися з рук, що тримали його, але це було не під силу.

— Берте! Я впізнав тебе! Ти мені дорого заплатиш за це...

— Не жартуй, Бернабе, не жартуй!

Обличчя юнака стало серйозним. Він підступив до Бернабе.

Той облизав пересохлі губи й запитав:

— Чого ти хочеш від мене?

Жак не відповів. Він з ненавистю штовхнув Бернабе, потім указав рукою на скарб.

— Упізнаєш ці коштовності, Бернабе?

— Вони належали барону, — мовив він повільно.

— Так, Бернабе. Ти кажеш правду. Але їх викрали у Фобла однієї ночі, пам'ятаєш?

Той кивнув головою.

— А чи не знаєш часом, як було вбито барона? І хто вбив Кабріаля?

— Я... я прибіг туди надто пізно...

— Брешеш! Хто вбив Фобла? Хто вбив Кабріаля? Ми зібралися тут, щоб послухати твою сповідь.

— Не знаю...

— Брешеш, Бернабе!

— Ні, не брешу...

— Не хочеш говорити? То так і загинеш,— повільно мовив Жак Сонце.— Як тобі здається, де ти зараз перебуваєш? Ми зібралися тут судити тебе...

Тільки тепер Бернабе кинув погляд на чоловіка, що стояв у темряві, схрестивши руки на грудях.

Мірассон, який лежав на підлозі, застогнав і заворушився. У Бернабе на якусь мить з'явилася надія на порятунок. Він подумав, що Мірассон підхопиться і насяде на супротивників, але хтось нахилився і зв'язав йому мотузкою руки.

— Хто вбив Фобла? — повторив Жак.

— Якщо я тобі скажу, Берте,пустиш мене?

— Кажі.

Руки поліцая затремтіли, він прошепотів:

— Я убив, захищаючись. Фобла ослінчиком убив Кабріаля, а я його, щоб захистити себе.

— Знову брешеш. Ти вбив Фобла, щоб викрасти скарб. Мірассон поінформував тебе. Я все знаю.

— Ти якийсь сатана! Навіщо ж запитуєш мене?

— Це вже моя справа, Бернабе. Я не повинен звітувати перед тобою.

— Фобла хотів убити мене... а я... захищався. Виконував службові обов'язки.

— Брешеш і далі. Ти хотів викрасти баронові дорогоцінності.

Бернабе схилив голову, але раптом підвів її. Обличчя його зблідло. Він злякався, і той переляк надав голосові його дивної сили.

— Чого ти хочеш від мене? Убити?.. Стережись, Берте. Мої хазяї знають, де я. Отже, будуть знати і вбивцю. Брюске зашлють на каторгу. Та й інші підуть за ним.

— Про кого це ти говориш?

— Про його дружину й дочку.

Жак підійшов до поліцая з піднятими руками, ладний розчавити його.

— Замовкни, бандите! Ніхто тебе тут не боїться. Ти доніс на сотні чесних трудівників. Їх погналі на каторгу в твої ласки, і ти заплатиш за це, Бернабе.

— Стережись, — пробелькотів той.

— Я не боюся тебе! Ти вважаєш себе сильним? Але ми сильніші за тебе. Як бачиш, Бернабе, я знав, що ти прийдеш сюди. Ці камінці приваблюють нічних хижаків. Тебе засуджено, Бернабе...

— Засуджено?

— Як тільки ми захочемо, то вб'ємо тебе, як собаку. Зрозумів? Підійди...

Жак показав йому рукою на ослінчик біля столу. Старий Брюске повільно повернувся й почав шукати на буфеті, що стояв позад нього, папір і каламар. Рука Жака важко впала на брудну руку Бернабе.

— Бери ручку! Пиши!

На якусь мить поліцай завагався.

— Пиши! Ти ж умієш писати. Я бачив твої доноси.

Бернабе повільно вмочив ручку в чорнило. Жак продиктував шпигунові:

— «Я, нижченазваний, Бернабе Етьєн, агент поліції, заявляю, що вбив барона де Фобла, аби оволодіти його скарбом». А тепер підписуй і вставай!

Бернабе скорився. З його обличчя зникла блідість. Він тепер знав напевно, що його пустять. Ці люди бояться крові. Він намагався приховати свою радість. Що міг важити той клаптик паперу, написаний під загрозою? На таке не звертають уваги. Його погляд знову зупинився на скарбі. Ех! Шкода залишати цей будинок, не взявши з собою скарб!..

Жак узяв його за рукав.

— Послухай, Бернабе, ми звільняємо тебе. Але не вважай, що ми змилювалися над тобою. Ти сто разів заслуговуєш смерті. Але нам потрібно, щоб ти лишився живим. Проте, коли візьмешся знову за своє, ми тебе знайдемо під землею...

Бернабе намагався відступити, але рука Жака міцно тримала його. Шпигун бачив, як іскрилися темні юнакові очі.

— Тоді ти заплатиш одразу всі свої борги!

Жак кивнув робітникові, що стояв у темряві. Той допоміг Мірассону підвестись. Старий Брюске відчинив двері.

— Виходь! — наказав Жак.

Бернабе скорився. Його знову поійняв жах. Можє, вони хочуть убити його десь під кущем?..

— Куди ви мене ведете? — боязко запитав.

— На шлях. Аби бачити, куди ти підеш.

Вони пройшли через маленькі заграбовані двері й опинилися на шляху. Бернабе йшов першим, Мірассон за ним, а Жак і його товариш — позаду. Мірассон метнувся вбік.

— Ні з місця, шпигуне, а то будеш мертвий! — сказав робітник.

Вітер не вщухав. Його бурхання здіймало куряву, що застинала небо. Місяць то виринав, то знову зникав. Двоє поліцаїв мовчки тупали по дорозі та раз по раз нишком озиралися.

Бернабе уже не думав тікати. Він зрозумів, що був не найдужчим цієї ночі. Іноді його руки тремтіли від глухої люті; він обмірковував шляхи помсти. Знову син Берте поглузував з нього! Ці негідники теж мають всюди своїх шпигунів. Що тепер робити? Мовчати й чекати. Ще не скінчилося життя, воно триває, воно довге. Прийде день — і він знову розпочне своє полювання, знайде Берте, де б той не був. А куди сховається дочка Брюске? Може, це вона слідкувала за ними... Вони йшли тепер низиною, поміж двох схилів. Тут не відчувалося вітру, хоч угорі, у них над головами, сухо постукувало гілля. Обабіч схилів простягся степ, просторий, неосяжний, по якому гуляв холодний північний вітер.

Жак упізнав вологий подих цієї вітряної ночі. Подих терпкий, приємний, у якому змішувались аромати лісу і перших маленьких паростків на луках і полях. Він дихнув на повні груди і раптом так розхвилювався, що змушений був ухопитися за руку товариша. На цій дорозі з глибокими коліями він грався в дитинстві, тут було вбито його матір і заарештовано батька. Перед його очима промайнув пам'ятний день 1851 року. Він згадав свою печаль, сіре небо; до нього немов долинуло тупотіння коней і кроки солдатів, брязкіт зброї. Загинув пекар Дюказо. Загинула мати. Загинув на каторзі батько...

Настане день — і люди об'єднаються. Люди землі: селяни, виноградарі, ті, що збирають пісок, і ті, що добувають вугілля, ті, що кують, і ті, що будують; жінки, які терпляче слухають щебет своїх дітей, що засинають; учителі, що перевіряють зошити. Такий день прийде!

Жак заплющив очі. Він намагався відтворити в пам'яті один із тих дивних ранків, про чари яких не можна розповісти словами. Коли сонце ніжить стежки і змушує проростати дикі півники, коли туркотять голуби, сидячи край рудуватих і рожевих черепичних дахів, а потім злітають у прозорій простір і в променях ранкового сонця стають живими бронзовими перлинами.

Він заплющив очі, не хотів більше бачити темряву. На його плечі лагідно лягла чиясь рука. То був Луп'як, збирач піску.

— Ходімо, Жако, час квапить. Тобі треба їхати.

— Авжеж, друже. От ми й звільнились надовго від цих двох негідників.

— Можливо, — відповів Луп'як, — але ці гадюки, коли їх не розчавити, зуміють знову піднести голову.

— Хіба ж ми могли вбити їх? Прийде день, і народ засудить їх...

Кремезні плечі збирача піску здригнулися в нічній темряві.

— Настане день. Так. Я вірю тобі, Жако. Але тим часом вони можуть нас повбивати.

Кабріолет чекав на дорозі, що вела до маєтку. Луїзон з матір'ю посідали під одкидним верхом. Старий Брюске тримав коня за повід.

— Ідьте з богом! — сказав тулузець. — Перед вами довгий шлях.

З глибини карети долинув тремтячий голос матусі Брюске, що зверталась до Луп'яка:

— Стережись, хлопчику, щоб не заарештували тебе.

Жак допоміг старому Брюске сісти на передок і сам вибрався. Луп'як попрощався з ним, махаючи рукою.

— Хоч екіпаж і дуже навантажений, але конячина путня і швидко доведе нас.

Брюске покинув свою хатину. Вони їхали до далекого села Авейрон, де жили родичі Жака. Цього від'їзду вимагала безпека, до того ж усі знали, що маєток де Фобла мали от-от продати. А чи захоче новий власник тримати колишніх слуг?

Вони везли з собою трохи білизни й кілька речей. Спочатку П'єру і його дружина заперечували проти від'їзду, але, кінець кінцем, змушені були погодитись, бо ж рано чи пізно поліція зацікавиться ними.

Луп'як підійшов до карети і заспокоїв коня, що починав виявляти нетерплячку.

— Вітайте моїх друзів, будьте обережними. Довго не їдьте битим шляхом.

Всі попрощалися з Луп'яком, а Жак, схилившись до нього, сказав:

— Хай передадуть Каркассе, що я не забуваю про нього. Ми вирвемо його з пазурів. Подякуй Кантеміру і всім іншим. Я повернусь... Так, так... повернусь...

— До побачення, Луп'як,— промовив придушеним від хвилювання голосом П'єру Брюске.

Він попрощався не тільки з Луп'яком, а й з своєю хатиною, що поринула в темряву, з деревами, струмком, що протікав роками радостей і горя, які не можна було відокремити від плоті.

— Прощай, Луп'як,— прошепетіла в свою чергу матінка Брюске.

Висока постать збирача піску зникла в темряві. Кінь побіг. Вибралися на битий шлях. Місяць тьмяно освілював безлюдну, сіру від куряви дорогу. А згодом, набагато пізніше, зійшло сонце.

Тряска карета чітко вимальовувалась у перших променях ранкової зорі. Світло розтікалося по степу й пагорках, запалюючи на безлистому винограді дивні діамантові китиці.

Жак тримав Луїзон за руку. П'єру спав. Його сива голова ритмічно похитувалася. Стара жінка дивилася на сонце, що підіймалось над обрієм. Дивились на нього і Жак та Луїзон. Оба біч дороги, що вела до палаючого обрію, здіймали крик птахи.

Перед подорожніми простиралася інша країна. Вже розпускалися бруньки, і сонце золотило земні ниви.

Жак схилився над обличчям Луїзон; сонячні промені гралися в неї на вустах.

— Настане день — і ми будемо щасливі,— сказав він.

Але то говорив не він. Голос долинув з темряви ночі, чорних будинків і чорної землі, з в'язниць і маленьких селянських хиж, заводів і фабрик, з темних печер ночі...

ПЕРШИЙ ІСТОРИЧНИЙ РОМАН П'ЄРА ГАМАРРА

Ім'я французького письменника-комуніста П'єра Гамарра відоме радянським читачам ще з 50-х років, коли він тільки-но починав свою літературну діяльність. За два з лишнім десятиріччя ним написано більше двох десятків реалістичних романів і збірок оповідань про життя трудової Франції, цікавих книжок для дітей, багато критичних статей (більше двохсот). Найзначніші серед його художніх творів — романи «Діти чорного хліба» (1950), «Бузок Сен-Лазара» (1951), «Розалі Брусс» (1953), у яких автор пристрасно виступає на захист миру; антипацифістські романи «Учитель» (1955) і «Дружина Сімона» (1961); патріотичні повісті, присвячені героям руху Опору у Франції,— «Піренейська рапсодія» (1963) і «Капітан Весна» (1966); роман, що в гострій і дотепній формі викриває продажну сутність літературних премій у Франції,— «Гонкурівську премію присуджено вбивці» (1963) тощо.

Таким чином, у центрі уваги письменника завжди знаходились надзвичайно важливі, актуальні й злободенні проблеми сьогодення.

І ось П'єр Гамарра вирішив випробувати себе і в жанрі історичного роману. В 1967 році видавництво «Французькі об'єднані видавці» випустило в світ його перший історичний твір — «Тулузькі тасмниці».

Письменник звертається до одного з найважчих для французького народу, але й дуже важливого періоду історії своєї країни — 50-х років минулого століття. Згадаймо деякі події тих років...

Революція 1848 року, на яку робітничий клас Франції покладав великі надії,— адже він мріяв про соціальне визволення з-під гніту монархії й буржуазії,— закінчилася проголошенням недовговічної Другої республіки і кривавою розправою у червні над паризьким пролетаріатом. Фіналом бурхливих подій цих років був грудневий контрреволюційний переворот Луї Бонапарта 1851 року, який проголосив створення Другої імперії і сам очолив її під іменем Напо-

леона. III. Цей переворот знаменував повну поразку буржуазно-демократичної революції 1848 року.

Після грудневих подій були розпущені Законодавчі збори, а опір лівих сил та антибонапартистські виступи в багатьох провінціях придушені з надзвичайною жорстокістю. Сотні республіканців були розстріляні, більше 25 тисяч заслано на каторгу в Алжир, Гвіану і Кайєнну.

Таким був початок панування Другої імперії, що проіснувала майже двадцять років. Наполеон III, якого Віктор Гюго висміяв у памфлеті під назвою «Наполеон Маленький», а французи презирливо прозвали «Бадінгé», честолюбний авантюрист і нездара, оточив себе подібними ж помічниками. кар'єристами й злочинцями з дворянсько-буржуазних родин. Генерал-шахрай Сент-Арно, інтриган і провокатор Мопа, вискокка-садист Персіньї та інші міністри Наполеона III відстоювали інтереси урядової верхівки, люто ненавиділи робітничий клас і дбали, щоб якнайдовше зберегти свою владу.

Друга імперія ліквідувала свободу слова й друку, експлуатація трудящих ставала все жахливішою — робочий день сягав подекуди до 17—18 годин. Невпинно зростали ціни, все гірше ставало з житлом. Було знищено професійні спілки робітників, заборонено всяку економічну й політичну боротьбу. І водночас почалось неймовірне збагачення правлячої верхівки, фантастичні за своїми розмірами й цинізмом фінансові спекуляції, бурхливе зростання лихварського капіталу.

Та надій на якісь нові революційні виступи робітничого класу, що могли б змінити становище, навіть і бути не могло. Адже пролетаріат знекровив себе під час червневого повстання 1848 року, а дрібна буржуазія остаточно втратила свої ілюзії.

Проте французькі трудівники не вважали себе скореними. Капіталізм розвивався і в 50—60-і роки досяг нових успіхів, а разом з ним зростав і політично визрівав робітничий клас, який з самого початку Другої імперії почав провадити економічні, а інколи й політичні страйки. 50-і роки позначені масовими виступами трудящих у всіх найбільших містах Франції—Ліоні, Марселі, Тулоні, Ренні, Німі, Тулузі, Діжоні, Турі, Авіньйоні, Руані, Бордо, майже у всіх департаментах. Наприкінці десятиріччя страйковий рух трудової Франції набув таких розмірів, що Наполеон III змушений був піти на деякі поступки. Саме в цей час особливо інтенсивно продовжується формування класової свідомості французького

пролетаріату — процес, що врешті закінчиться створенням першої пролетарської держави — Паризької комуни.

Роман П. Гамарра «Тулузькі тасмниці» в цікавій формі розповідає про цей важкий для Франції період пролетарської боротьби. Твір написано на основі документальних фактів, що колись мали місце в Тулузі.

Спираючись на документальні матеріали, П. Гамарра на початку розповідає про драматичні події, що розгорнулися біля села Монторіоль неподалік од Тулузи. 3 грудня 1851 року, тобто наступного дня після монархічного перевороту, загін жандармів зупинив, а потім розстріляв селян-республіканців, що вирушали до Тулузи на захист Республіки. Це своєрідний вступ до всього твору, що обумовлює дальші події.

Головною в романі стає незвичайна романтична постать молодого робітника-підпільника і пропагандиста соціалістичних ідей Жака Берте, якого в народі називають Жаком Сонце. Цей образ невловимого робітничого активіста, переслідуваного поліцією, не вигаданий письменником. Поліцейські архіви того часу свідчать, що в районі Тулузи жив і діяв підпільник-агітатор, фанатично відданий ідеї звільнення робітників від гніту й експлуатації.

...18-річний Жак Берте був свідком розправи жандармів над беззбройними селянами. Додому він приніс тіло забитої матері. І, мабуть, тоді запрягся продовжити справу батька-республіканця, якого вже ніколи не побачить: той загинув на каторзі у Кайєнні.

- Після цих подій письменник відразу переносить читача у 1858 рік, коли юний Жак Берте став професійним революціонером-підпільником, відомим усім — і друзям, і ворогам — під ім'ям Жака Сонце. Він вирішив усе своє життя присвятити визволенню експлуатованих, боротьбі з імперією. З цією метою він ходить по містах, селах, агітує, згуртовує робітників на боротьбу з ненависним режимом, розповідає про становище в країні, закликає до єднання й активних дій.

«То була його нескінченна подорож по Франції,— пише про свого героя П. Гамарра,— він їздив і носив з собою гнів, свої сподівання, свій розум, працюючи то тут, то там ковалем... Потім переїздив до іншого міста, шукав інших людей, рідних духом, переконував їх, завойовував нових друзів Республіки, дурив поліцію; приносив робітникам новини про те, як живуть інші робітники, подавав думку, що вони можуть

об'єднатися, зібрати свої сили й одержати перемогу над імперією, над її прислужниками й агентами».

Знайомий із соціалістичним вченням — адже «Союз комуністів», що сприяв широкому розповсюдженню цього вчення, припинив своє існування у Франції лише після грудневих подій — Жак Сонце свято вірить, що єдиним шляхом у боротьбі всіх пролетарів і знедолених є згуртованість і єднання, непохитно переконаний у перемозі народу. Ці думки стають головними у всіх його виступах і мріях.

Дотримуючись історичної правди, письменник не робить свого героя нашим сучасником, переконаним комуністом, який твердо знає кінцеву мету своєї боротьби: повалення капіталістичного суспільства й побудова комунізму. Мрії Жака до певної міри обмежені, адже він хоче лише поновлення республіканського ладу (а зауважимо, що Друга республіка була *буржуазною!*), він сповнений досить абстрактними надіями на завоювання народного щастя, думами про необхідність встановлення справедливості й рівності поміж людьми. Так, Жак Сонце неодноразово повторює:

«І все ж той день настане. *То буде царство справедливості* (підкреслено мною.— В. П.). Усі матимуть і роботу, і хліб. Діти народу посідатимуть найвищі посади в державі. Шляхетність оцінюватиметься не по крові...»

Жодного разу Жак не розгортав якоїсь *конкретної* програми подальших дій — і її не може бути. Поглядами й абстрактним видінням майбутнього він скоріше наближається до світогляду видатних просвітителів-революціонерів XVIII віку, які своїми ідеями й боротьбою безпосередньо підготували революційний вибух 1789 року і які також щиро вірили у встановлення «царства справедливості» й висунули навіть девіз майбутньої Республіки: «Свобода, Рівність і Братерство».

Отже, автор навмисне показує Жака Сонце історично обмеженим. Адже загальна свідомість французького народу була тоді ще досить низькою й не виходила за межі загального поняття «республіка». Навіть дружина консьєржа Брюске розуміє це й говорить Жакові: «Селяни менш свідомі, ніж мешканці міст. Мало хто з них уміє читати, багато таких, які ледь здатні написати своє прізвище. Вони бояться жандармів і суддів, не наслідуються ворухнути пальцем». Пролетаріат ще не являв тоді єдиної монолітної сили, до того ж значна його частина підпала під вплив досить реакційного прудоністського вчення, він був відірваний від селянства.

Врешті, у Франції тоді ще не існувала робітнича партія, яка була б здатна об'єднати робітничий клас і повести його за собою на завоювання політичної влади.

Та все це не знижує життєвості й значимості образу Жака Сонце, у якому відчувається дихання епохи з її сильними й слабкими сторонами. Саме таким повинен був бути позитивний герой того часу, в цьому найкраще виявляється його типовість.

Жак щасливо поєднав у собі всі якості справжнього революціонера. Глибока віра, непохитна переконаність у нездоланність народну, великий розум, особиста хоробрість і сміливість, залізна воля у здійсненні задумів, неабияка фізична сила, розвинений інстинкт конспіратора-підпільника, що допомагає йому виходити з найскладніших обставин,— такі головні риси цього героя, до яких, окрім того, слід додати особисту скромність, велику людяність і щирість у почуттях.

П. Гамарра підкреслює, що його герой критично ставиться до найпоширеніших серед республіканців помилок. Так, він категорично, хоч і не без жалю, відкидає метод індивідуального терору, який приваблював тоді багатьох революціонерів. Жак не хоче помститися навіть своєму ворогові, баронові де Фобла, який убив його матір і сприяв заслання старого Берте в Кайєнну, бо розумів безперспективність цього, оскільки йдеться не особисто про нього, а «про всіх тих, яких вони (тобто поплічники Наполеона III.— В. П.) повігнали з домівок, ув'язнили, заслали на каторгу, вбили». Жак дивиться на події значно глибше, ніж його товариші, звідси — його переконання, що для виправлення несправедливості, яка існує в світі, необхідно в першу чергу зруйнувати імперію. Тому Жак Сонце говорить своєму другові П'єру Брюске:

«— ...Я не один, та й Фобла — теж не один. Він убив моїх батьків, але разом з ними загинули тисячі інших. А тисячі тих, кого не вбили, кипули до в'язниць або заслали на каторгу, замучили в неволі. Ми хочемо справедливості, П'єру. Але не будемо відповідати злочинами на злочин. Усе вирішить світло справедливості».

Старому Каркассе він говорить приблизно те ж саме:

«— Ех, батечку Каркассе, йдучи сюди, я змушений був перебороти бажання вбити цього негідника... Але мова йде не про одного мене, не тільки про мою матір, мого батька, які загинули з вини цього злочинця. Мова йде про всіх нас,

про всіх тих, яких вони цовигаццли з домівок, ув'язнили, за-
слали на каторгу, вбили. Треба вбити їхню імперію».

Розповідаючи про зустріч з одним столяром, який «не хотів і слухати, коли йому говорили про необхідність об'єднуватись», але вважав за необхідне «відповідати ударом на удар, убивством на вбивство», Жак зауважує, що головним для робітників є згуртованість і об'єднання.

Важливе місце для розуміння тогочасного рівня свідомості робітників посідає в романі епізод таємної наради представників п'ятнадцяти районів Тулузи і найголовніших ремісничих цехів. У ньому автору пощастило в певній мірі показати різноманітні напрями, що існували тоді в робітничому русі Франції і особливо глибоко розкрити світогляд головного героя.

Жак Сонце — людина активних і конкретних дій, він розуміє, що, якими б викривальними чи гострими не були проголошувані слова, самі вони не можуть змінити існуючий устрій. Тому, коли Кантемір говорить про Віктора Гюго як захисника народу, а корчмар Бубуль зауважує, що Гюго, Прудон і Бланкі знаходяться, на жаль, за межами Франції, Жак їм відповідає:

«Вони допомагають нам словами і книгами. А у всьому іншому слід розраховувати на себе».

І він розповідає товаришам про жахливе становище трудового люду Франції, наголошуючи на тому, що це становище погіршується роз'єднаністю робітників, нерозумінням ними власної сили. Відповідаючи Мальбарру, який заперечує необхідність попереднього об'єднання пролетаріату й наполягає на негайному збройному виступі проти імперії («...Нам потрібний батальйон! Виступимо... Виграємо або сконаємо... Як говорили предки: воля або смерть!»), Жак доводить, що, перш ніж розпочати збройну боротьбу, слід підрахувати свої сили, об'єднати маси робітників:

«Десятеро — це ніщо, мало допоможе й сотня,— переко-
нує він.— Але тисячі й тисячі людей, які добре знають, чого хочуть, становлять для ворога грізну силу».

Жак звертає увагу співбесідників на те, що значна частина робітників була обдурена численними обіцянками Наполеона III, тому серед них слід вести постійну роз'яснювальну роботу, організовувати товариства й каси взаємодопомоги. У розмові з Каркассе він з гіркотою констатує невідготовленість робітників до боротьби, необхідність проведення з ними великої роботи:

«Зараз ми зовсім не готові до такої боротьби. Серед нас ще багато таких, хто не розуміє цього, й агенти імперії користуються цим. Бідне селянство дозволяє обманювати себе. Вони бояться червоних і партажистів, а Бадінгé тільки цього і треба».

Реміспик Летайє захоплюється ідеями Прудона («О, це голова!»). П. Гамарра зупиняється на його думках — адже ідеї прудонізму, як уже згадувалось, були в той час дуже поширеними. Галаслива критика встановленого порядку, виступи проти католицької церкви сприяли тому, що прудонізм вплинув на значну частину пролетарської маси. Він проповідував класовий мир між буржуазією і пролетаріатом, відкидав політичну й страйкову боротьбу, заперечував важливість профспілок як засобу виховання свідомості й солідарності робітників тощо. Летайє, виступаючи перед товаришами, мріє про часи, коли всі трудящі стануть банкірами й підприємцями, «не буде більше патронів і капіталістів», він твердить, що робітники можуть стати свідомі лише тоді, коли для них побудують школи. На жаль, ні Жак, ні інші робітники його слів не коментують.

Людам завтрашнього дня — Жаку Сонце, Каркассе, батькові й сину Кантемірам, Летайє, Дюплану, Брюске, Латрускаю — протистоїть табір реакції, найтипівіші представники Другої імперії. Офіційні кола представлені витонченим, але жорстоким і цинічним префектом департаменту Верхня Гаронна Арманом де Шалессом, який особливо зацікавлений негайним арештом Жака — адже цього вимагає сам міністр внутрішньої безпеки. Де Шалесс справедливо вважає Жака Сонце одним із найнебезпечніших революційних агітаторів. Він розуміє небажаність політичного процесу і, коли з'являється можливість звинуватити Жака у вбивстві, вважає за краще судити його як кримінального злочинця. Його думку вдало висловив поліцейський комісар Верні:

«Розумієш, добродію Бернабе, судити республіканця, пропагандиста не завжди зручно; але судити вбивцю — то вже не становить ніяких труднощів».

Не менш похмуро зображено постать і цього вірного служачки імперії. Для нього виконання її наказів, якими б вони не були жорстокими, стає найвищим законом існування. Комісар Верні виявляється для Жака дуже небезпечним ворогом, бо він має гострий аналітичний розум і розвинений нюх собаки-шукача. Найбільше він ненавидить тих, хто співчуває республіканським ідеям. Тому головним у своїй діяль-

пості вважає придушення робітничого руху, «червоної небезпеки», і робить усе можливе, аби досягнути цього.

П. Гамарра дає йому стислу, але досить точну характеристику:

«Верні був холостяком. У нього, так би мовити, не було особистого життя. Ніхто не чув, щоб він мав коханку, батьків чи якісь інші пристрасті, окрім служби в поліції. Він почав прислужувати Луї Бонапарту відразу ж після державного перевороту, і цей режим припав йому до вподоби. Він мріяв потрапити до Парижа і зайняти там високу посаду. Поліція для Верні була основою всього. Хіба може такий режим існувати без поліції?»

Після невдалого замаху італійця Орсіні на Наполеона III Верні у розмові з префектом де Шалессом повністю приєднується до його думки про необхідність використати цей привід для проведення масових арештів і розправи з демократами. Тому його наказ Бернабе короткий і точний: «Всі небезпечні мають бути знешкоджені. І якомога швидше. Потрібні нові списки». Це списки родил тих, хто був заарештований у 1851 році або брав бодай найменшу участь у робітничому русі. Комісарові Верні надзвичайно підходить характеристика, що її дає одному з героїв В. Гюго (Жаверу) О. Герцен, який називає його «шакалом порядку».

Та найкраще з усіх захисників кривавого режиму Наполеона III письменником зображений агент поліції Етьєн Бернабе, злочинець і вбивця, який із своїм вірним поплічником Проспером Мірассоном невтомно переслідує Жака Сонце. Надзвичайно символічним є те, що саме ці покидьки суспільства стають вірними виконавцями наказів фанатично відданого імперії комісара Верні. Убивці, що прийшли до влади, спираються на допомогу таких самих убивць, тільки значно нижчого гатунку. Здатний на найпідліші і найпідступніші вчинки і злочини, Бернабе втілює у собі всі негативні риси наполеонівського режиму. Породжений гнилим суспільством, він відкидає всякі моральні принципи і попадає усе цінує золото, заради якого спокійно йде навіть на вбивство. Втілення людини ненависництва, хижацької жорстокості й егоїзму, Бернабе стає однією з найтиповіших підпор буржуазного суспільства, і в цьому найяскравіше виявляється його духовна і моральна деградація.

Значне місце в романі посідає проблема дворянства, представленого графом де Бессеном і подружжям де Фобла. Письменник історично правдиво показав процес усе більшого

занепаду й розкладу французької аристократії, яка вироджувалась і не могла пристосуватись до нових умов, знайти в буржуазному суспільстві своє місце. Зубожіле, розорене дворянство, що намагалося жити колишнім розкішним життям, поступово втрачало всі засоби до існування, у нього по лишалося нічого, окрім боргів. Воно поповнювало ряди авантюристів, шукачів пригод і всіх тих, хто прагнув поновити старі феодальні порядки. Французька аристократія вірно служила королівським династіям і впала разом з ними, буржуазному суспільству вона вже була не потрібна.

Граф Бессен, авантюрист і пройдисвіт, виконує якесь тасмне доручення графа де Шамбор, претендента на французький престол,— як твердить комісар Верні. А консьєрж Брюске характеризує його просто: «Місцевий негідник в одязі дворянина».

У барона Жюля де Фобла дві пристрасті — марнотратство і полювання. Він намагався брати участь у політичних інтригах, але його завжди спостигала невдача. Спочатку був прихильником Луї Бонапарта і навіть допомагав у встановленні імперії, але депутатського місця так і не отримав. Тоді перебіг до роялістської опозиції, проте й тут успіху не мав. Його кінець показаний письменником як цілком логічний — він гине, боронячи рештки свого родинного скарбу, від руки «захисника» імперії Бернабе.

Влучну характеристику дворянам дає згадуваний Брюске: «...Вони не такі багаті, як банкіри... У них ніколи не було звички працювати; вони марнують час на полюванні та по салонах. Від них ніякої користі суспільству, в той час як діти простих людей, ледве зіп'явшись на поги, мусять уже заробляти собі на кусень хліба».

Зовсім інакше змальована письменником баронеса Маргарита де Фобла, яка краще пристосувалась до нових умов. Якщо відкинути наявні в ній деякі традиційні ознаки «демонічної жінки», перед нами впрізьблюється постать хижака, такого ж жорстокого, як і Бернабе, як її управитель Жермен Кабріаль. Маргарита з презирством ставиться до свого чоловіка-нікчеми, він був їй потрібний лише багатим. Ставши коханкою графа де Бессена, вона швидко зневіряється в ньому (особливо після того, як граф почав вимагати від неї гроші) і спрямовує свою прихильність до Кабріаля. Маргарита знає, що він нещадно обкрадає барона, свого господаря, поступово захоплює усі його гроші і, власне, добивається його розорення. Розуміючи, що майбутнє належить лише таким сприт-

ним і хитрим ділкам, нещадним, підступним і жорстоким, вона робить ставку на нього. А коли Кабріаль гине від руки барона, спокійно, по-діловому домовляється про поділ скарбу з Бернабе. Письменник навмисне постійно підкреслює блідість і незворушність її обличчя, удавану відсутність почуттів.

Світ злиднів і тулузьких жебраків найкраще змальований письменником. Ці люди нічим не зв'язані з буржуазним суспільством і його мораллю, вони — його вигнанці. Обмежені в своїх інтересах, обірвані, неосвічені, вони живуть лише потребами свого шлунка. І тим разючішою виявляється їхня поведінка. Тримавши слова, даного Євсташу Латрускаю, жебраки визволяють Жака Сонце, хоч і доводиться вступати у небажану сутичку з поліцією. А затим роблять крок, на який не здатен жодний представник «вищого» світу — добровільно відмовляються від викрадених у Бернабе дорогоцінностей і передають Жакові для продовження боротьби. Цей моральний тріумф людей, які вважають себе нічим, робить їх на голову вищими за першого-ліпшого представника буржуазно-аристократичного світу. Один з вожаків цих злидарів, передаючи скарб Латрускаю, вимовляє слова, що звучать досить символічно:

«Отже, бери! Віддай його Жаку Сонце. Тоді гроші багатіїв стануть грішми бідняків!»

Романтичний образ Жака Сонце, благородної, високоморальної й гуманної людини, переслідуваної ворожим буржуазним суспільством, наближається до кращих образів видатного романіста. Головна риса, що споріднює Жака з багатьма героями В. Гюго, — це його гуманізм. Думки В. Гюго про те, що людина не повинна присвоювати собі права розпоряджатися життям іншої людини, відомі давно. Цей висновок примушував письменника звертатись до урядів і окремих політичних діячів Франції, Бельгії, Англії, США з вимогою скасувати смертну кару. Тому і його герої ніколи не мстять своїм найлютішим ворогам. Така ж ситуація і в «Тулузьких таємницях». Бернабе й Мірассон самі потрапляють у пастку, яку готували Жакові, і він міг би покарати Бернабе. Та все зводиться до того, що Жак виголошує обвинувальну промову і... відпускає обох. П. Гамарра хоче підкреслити, що революціонери — не вбивці. Ці ж слова виголошує і його герой. Але ж Жак *судить* Бернабе від імені народу — і мусив би засудити до страти провокатора, шпигуна і вбивцю.

Вадим ПАЩЕНКО

П'ер Гамарра

Р У Л У З Ъ Ж І
П'ер Гамарра
Т А Є М Н Х Ц І

97 коп.

Гамарра

П'ер

